

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR

ÚJ SOROZAT

A HUSZADIK SZÁZAD SZER-
KESZTÉSÉBEN

FARKAS GEYZA

**AZ EMBERI CSOPORTOK
LÉLEKTANA**

1916.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST, IV., VERES PÁLNÉ-UTCA 3.

**AZ
EMBERI CSOPOETOK
LÉLEKTANA**

ÍRTA:

FARKAS GEIZA

BUDAPEST, 1916.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
VERES PÁLNÉ-UTCA 3.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPESTEN.

Tartalomjegyzék.

1. Fejezet. Alapeszmék.

1. §. Az emberi kölcsönhatás.

Lap
13

Életsorsunk függése más emberek magatartásától és eljárásunk befolyása más emberek életalakulására. – Az egymást több esetben segítők csoportot képeznek. – Az embernek talán több dolga van a csoportokkal, mint az egyes embertársakkal. – A harc és megegyezés emberiségnevelő hatása.

2. §. A csoportlélek.

15

A lelkület és a jellem, mint az ember életalakulásának folyamánai. Kialakulásukra nemcsak a legsajátabb tapasztalatok, hanem más, kivált közelálló egyének élményei is befolyással vannak. Egyenlő élmények és együttes élmények, közös tevékenység csoportosító ereje. – Két ember és egy fenevad példája. – A szétkülönbözés csirái. – Az „én” és a „mi”. – Közzsellem. – Nagy jellem csak az, melyben ez nagy mértékben jelen van.

3. §. Az emberek csoportokban.

21

Az emberi csoportok nem adják az emberiség kizáró osztályozását. – Minden ember többféle csoportba tartozik; ezekben más-más társakkal van együtt. – A helyzet mértani ábrázolása. – Néhány csoportozat felsorolása: természeti, gazdasági, történeti alapú csoportosulások. – A különféle csoportok behatásának összeütközése az egyes emberben. – Uralkodó csoportkötelék, mely az ember élete különféle szakaiban változhatik. – öntudatlan, tudatos és szervezett csoportkötelékek. – Az egyén nem olvad teljesen az őt befogadó csoportokba. – Össeütközés az egyéni és csoportérdek közt. – A szűkebb csoportokon fölülemelkedő emberiségi érzés. – A fajok és a közszervezetek a jelen vizsgálódás szempontjából nem sajátképi csoportok, hanem ezeknek anyagai, illetőleg működési terei.

2. fejezet. Az emberi csoportok kialakulása.

4. §. A csoportalakítás ősi fejlődés menete.

27

A kezdetleges család. – Az őscsoport. – Munkamegosztás a nemek között. – Korosztályok és férfiszövetségek. – A csoportok érintkezése; totemizmus. – A szolgaság és ezzel az első osztály- (rendi) különbség keletkezése a földművelés felmerülésével. – Harcos urak és dolgozó szolgák. – A patriarchális család és nemzetség. – A vendégjog. – A harcos és Szolga osztály további szétválása; nagybirtoka nemes urak, közharcosok, jobbágyok, iparosok. Az első városok és ezek polgárai. – Az első köztársaságok. Ezekben: eupatridák, közpolgárok, bérmunkások.

5. §. A vallás.

35

A vallás jelentősége. – A vallásos érzület első tapasztalati elemei. – Titokzatos segítők, ellenségek, öskultusz, totem-kultusz} bálványimádás. – Az ősember az istenségekre egészen úgy akar hatni, mint embertársaira. – A szertartások eredete. – Az istenlégék szoros összefüggése a csoportokkal. – A hódító népek presztízsével együtt emelkedik istenségeiké is. – Vallás és babona. – A harcosok, kivált főnökeik, papi szerepe. – A papság különválása a nagyobb keretű törzsi államokban. – A papok, mint első értelmiségi osztály szerepe és hatalma. – A világi értelmiség első nyomai. – Az első vallások mind nemzetiek. – Az antik istenségek fogalmi összekapcsolása és nemzetközivé válása. – A második totemizmus. – Az istenség és a világ ősoka. – A kizárólagos zsidó felfogás, melynek elterjedése a keresztény világnézetre vezetett.

3. fejezet. Az antik világ küzdelmeinek eredménye.

A kereszténység.

6. §. Az első osztályküzdelemek.

47

Osztály, rend, kaszt. – Uralkodó rendek és elnyomott osztályok. – Különbségük egyelőre nem vezetett valódi osztályharcokra. – Nemzeti jellegű küzdelmek az összes osztályok részvételével. – Az első sajátképeni osztályharcok az antik köztársaságok nemesei és közpolgárai között indultak meg. – A köznép patricius vezetői. – Osztályérdekből hazaárulás. – A gazdagságra és hatalomra vergődött népvézerek elpártolása. – A tyrannosok mint a nép szabadítói és azután újból elnyomói. – A római köztársaság győzelme valamennyi antik állam fölött kedvezőbbé tette az országok lakóinak helyzetét. – Ezt az előnyt a római nagytőkések kizsákmányoló uralma ismét megrontotta. – Valamennyi nép

elnyomottjai egyetlen nép uralkodó csoportja ellen osztályköte-
lékbe kerültek. – A római császár-tyrannos fellépése megváltást
ígért anélkül, hogy ezt meg is hozhatta volna.

7. §. A kereszténység.

55

Júdea népe. – A názárethi Jézus. – Vértanúságának nagy
kihatása. – Azonosítása Jehovával. – Az őskeresztény gazdasági
és társadalmi mozgalom. – Az első osztályvallás. – A nők és rab-
szolgák vallás. – A keresztények vallási kizárólagossága. – Fel-
sőbb osztályok tagjainak csatlakozása a kereszténységhez. – A
keresztény papság. – A pogányság letűnése. – Az antik társada-
lom a kereszténység uralomrajutása idején. – Felbomlásának tü-
netei a népvándorlás korában. – Új feudális osztályalakulás. – A
római birodalom bukása lakóinak érdekeletlensége folytán. – A
győzelmes kereszténység feudális és bürokratikus szervezkedése,
mely azonban nem tüntethette el egészen az eredeti demokrata
jellegét. – A keresztény hitfelekezetek ellentéte. – A keresztény
papság mint az antik műveltség elemeinek megőrzője.

4. fejezet. A középkor.

8. §. A középkori társadalom elemei.

69

Az antik világ összeomlásával az európai társadalom fejlődése
megakadt, de nem semmisült meg. – Az új államalkotó
népek az antik műveltség romjaira új barbár társadalmat építet-
tek. – Ez nem volt teljesen azonos az ősbárbar alakulatokkal. A
római hagyományok hatása. – Általánosan magasabb igények. –
A középkori keresztény papságnak a barbár pogány papságokénál
nagyobb függetlensége és hatalma. – Királyok és papok. – Az
igények kölcsönös elismerése messzebb ment, mint az előző korok-
ban. – Rabszolgaság helyett jobbágyság. – A papság hatalmának
demokratikus gyökere. – A csoportok harcai, melyek az egyeseket
segítők keresésére utalták. – Város és falu. – A nemzeti érdek-
közösség háttérbe szorulása.

9. §. A középkori társadalom új jála alakulása.

Közeledés a római életviszonyok felé. – A jólétre emelke-
dett jobbágyok gazdasági függetlenség-törekvése. – A polgárság
köztársasági önkormányzata. Szétválása egy felsőbb patricius és
egy alsóbb kézműves rétegre. – A harcos nemesség nagybirtokos
főúri és kisvagyonú köznemesi rendre bomlása. – A nemesség
rendi összetartása. – A főnemesség kölcsönös kipusztítása. – A
papság világalurmi törekvései. – Ezek kudarca után alkalmazko-
dása a létező hatalmi viszonyokhoz; szellemének elerőtlenedése. –

A világi értelmiség újabb kialakulása. – A középkor végének királyai országaik határain belül nagyobb biztonsággal uralkodtak a régi római császároknál; kifelé azonban helyzetük bizonytalanabb volt. – A fejedelmek, mint a néperők és tehetségek hivatott kifejlesztői, előmozdítói. – A középkori köztársaságok. – A római jog. – A gazdasági eszközök előtérbe lépése a csoportok harcaiban. – A középkor-eleji új-barbár társadalom keretei nem foglalták be a kor végének fejlettebb embertömegeit.

5. fejezet. Újkori forradalmak.

10. §. A f o r g a l m i f o r r a d a l o m .

94

A városi ipari és kereskedelmi tőke szabadságharca a középkori társadalmi és jogi rend ellen. – Miután a félhold győzelme kelet felé elzárta a működés útját, a figyelem dél és nyugat felé irányult. – A fejedelmek jól felfogott érdekből pártolták a világfelfedezéseket és gyarmatosításokat; szintűgy a többi befolyásos rendek és az egyház is.

11. §. A z e g y h á z i f o r r a d a l o m .

99

A polgári érvényesülő törekvés áttérése egyházi térre. – Az alsópapság forradalma a felső ellen. – A világi értelmiség az egyházi gyámkodás ellen. – A világi földesuraké az egyháziak ellen. – A fejedelmeké a világot egyesíteni és uralni akaró katolikus egyházszervezet ellen. – A népeké az idegen szellem és befolyás ellen. – A nyugati reformáció miért lett jelentősebb mozgalom a keleti hitszakadásnál. – A fejedelmi abszolutizmus és a demokrata irányzat kiegyezése. – A papság gyengülése. – A közműveltség terjedése. – Az ellenreformáció. – A szabadgondolkodás irányzata. – Felekezeti eloszlás majd minden országban, mely végül általános vallási türelmességhez és nemzetközi , megértéshez vezetett.

12. §. A m e z ő g a z d a s á g i f o r r a d a l o m .

104

A földesúri viszony jogi és erkölcsi oldala. – A földesúr pap és jobbágy régi egymásrautaltsága. – Ez megszűnt, amint a piac számára termelés lehetővé vált; ekkor megindult a harc az értéktobbletért. – A jogot a földesurak tartották kezükben. – A jobbágyok álláspontjukat csak erőszakkal érvényesíthették. – A parasztok fegyveres leverése és ennek gazdasági következményei. – Nyomorba taszított, csavargókká, vagy bérmunkásokká lett jobbágyok. Ez utóbbiból a tőkés polgárság húzott hasznot. – A birtokos nemesség gyenge helyzete a parasztforradalom leverése

után. – A fejedelmek szolgálatába állás, a székvárosokba húzódás, – A nemesség fényűző költekezése, mely által ismét a polgári elem gazdagodott. – A polgárság hatalma a nemességé és fejedelemé fölé nőtt.

6. fejezet. Nemzeti kialakulás.

13. §. A nemzetek kifejeződésének folyamata. 112

A fejedelmek és államvezetők mint a kifejeződő nemzetek központjai. – A képességek kifejlesztése. – A nemzet, az állam szolgálása nagyobb érdek lett más csoportokénál. – Idegen uralom alatt élő nemzetek kialakítását olykor a feudális rendek vették kezükbe. – A nemzeti kötelék alapja. – A nemzeti nyelv. – Több területen szétszórt nemzetek. Több nemzet egy területen; sűrűlódások ezek között. – Az állami kötelékükben nem önállóan élő nemzetek fejlődésének kedvezőtlen feltételei. – A nemzetiség változtatása az egyének bizonyos csoportjainál.

14. §. A társadalmi osztályok szerepe a nemzeti kialakulásban. 118

A nemzeti államok érdekét azok szolgálták legbuzgóbban, akik azzal saját szűkebb érdekeiket leginkább azonosíthatták. – A fejedelmek, hivatásos katonák, tisztviselők, iparos, kereskedő polgárok, értelmi keresők. – A többi csoportok magatartása. – Reakció a nemzeti irányzattal szemben. A régi kiváltságos rendek. A vallási elem. – A nagyítóképes polgárság nemzeti közöm-bössége. – Az értelmiség elkülönkedése. – A fejedelmek visszavonulása a feudális álláspontra. – A nemzeti gondolkodás legélénkebb a középrétegekben. – A köznép nemzeti érzületének mesterséges túlhajtása és kihasználása. – A francia forradalom és az ezt követő államalakulások, mint az újkor elején megindult forradalmak betetőzései. – A forgalmi forradalom hatása: harc a kedvező szerepért a nemzetközi munkamegosztásban. – Az egyházi forradalom szabadgondolkodáshoz vezetett. – A mezőgazdasági forradalom végre szabad birtokként a parasztság kezére adja a földet. – A polgárság térfoglalása a legtöbb érdekre kedvezően hatott és ezért a polgári vagyonygyűjtés nem támasztott túlnagy ellenszenvet.

15. §. A nemzeti közvélemény uralma. 130

Az államalkotó nemzetek nem tűrik eszközeiknek a nemzeti érdekekkel meg nem egyező célokra fordítását. – A mai köztársaságok demokratikusabbak az antik korban létezetteknél. – Az alkot-

mányos monarchiák gépezete a közvélemény érvényrejuttatására és a túlzott egyéni törtétesek elhárítására. – A parlamenti kormányzás. A közvélemény kikémlése. A pártok. Visszaélések. – A jogilag abszolút módon uralkodó fejedelmek a valóságban szintén kénytelenek a közvélemény irányát követni. – A közvélemény kialakulásának és tiszta kifejezésének szüksége. – Csak az önálló nemzeti államokban lehetséges.

7. fejezet. Nemzetközi szervezkedés.

16. §. A z i p a r i f o r r a d a l o m . 139

A társadalmi átalakulások rendje. – Harc az ipari munka többletértékeért. – A tőke győzelme és egyeduralma az üzem-Összpontosítás folytán. – A munkásság részesedni kezd a többlettermelés értékében. Állami beavatkozás és munkásszervezkedés. Az ipari forradalom két szaka. – A termelők és fogyasztók érdekellentéte, mely mindkét oldalon szervezkedésre vezet. Kartellek, trösztök, szövetkezetek. Állami, községi üzemek.

17. §. A t á r s a d a l m i f o r r a d a l o m . 149

Ideiglenesen elfogadható elnevezés. – A munka forradalma. – A munkálkodó ember a társadalmi élet központjában. – Munkálkodás kötelezettsége ellenében minden ember egyenlő joga a munka eredményeire. – A kommunizmus és a szocializmus egyéb alakjai. – Az emberek egymás java iránti fokozott és tevékeny érdeklődése. – Az életsorsok különbözősége mind ellenszenveebbé válik, mi g bizonyos közhasznú tevékenységek tekintélyben nyernek. – Az érintkezési formák egyenlőségi irányzata. – Szövetkezési készség a szorosabb értelemben egyérekük között.

18. §. N e m z e t k ö z i m e g e g y e z é s e k . 155

A mai szövetkezések túlnőnek a nemzeti kereteken. Ez általános emberi célú szövetkezéseknek egyengeti útját. – Nemzetközi tanácskozások, egyezmények, intézmények. – A nemzetközi viszályok kiküszöbölése. – Államok közös eljárásai. – Minden nemzet kultúreredményeinek elsajátítása a más nemzetbeliek által. – A három nyelv.

19. §. A n e m z e t k ö z i s z o c i a l i z m u s . 159

Az ipari bérmunkásság mozgalmából indult ki. – Nagy anyagi erőtartaléka. – A történelmi materializmus tudományos fegyvertára. – A munkabeszüntetés hatalmi eszköze. – A tőke ellenállása. – Szervezett osztályharc, mely az élet minden terére áttérjed. – Szétválás kezdetei a munkás rétegben. – Túlások és

ezek elhagyása. – A mezőgazdasági kérdés. – A szellemi munka.

– A szociáldemokrácia csak nemzetközi lehet, miután a vele szemben álló töke is az. – A proletár életsor által kifejlesztett gondolkodás-irány. – A forradalmi szindikálizmus. – A töke és munka ellentétén kívül más osztályellentétek háttérbe szorulnak.

– Átpártolók. Sárga munkások és szocialista polgárok. – Utóbbiak nagy száma a szocialista mozgalomnak a bérmunkásság keretén túlmenő jelentőséget ad.

20. §. A reakció.

170

A reakció fogalma. – Nem tévesztendő össze a konzervatívizmussal. – Politikai, militarista, klerikális, kulturális, alkoholista, kapitalista, feudális reakció. – Összefüggésük. – A reakció nemzetközisége. – Reakciós nevelés. – Egyes tényekben ugyanazon emberek haladó és reakciós magatartást tanúsítanak.

– Ennek oka az egymással érintkezésbe jövő embertömegek különböző fejlettségi foka és az ebből eredő súrlódások. Művelt és elmaradt népek. – A város és a falu. – A kisgazdák a Marx-féle osztályok egyikebe sem illenek teljesen.

21. §. A zsidók.

180

Vallási felfogásuk már a pogánykorban elkülönítette őket a környező népektől. – Ez a helyzet fenmaradt a kereszténységuralomra jutása után is. – A zsidók nem vehettek részt teljes mértékben keresztény környezetük nemzeti szervezkedésében sem.

– Külön csoport maradtak, mely nem nemzet, de nem is tisztán vallásfelekezet. – Nagy vagyongyűjtőképességük. – A zsidó töke. – Zsidó összetartás. – A felvilágosult zsidók kíméletlenül haladó irányzata.

22. §. Nemzetiség, nemzetiköziség.

184

A nemzetközi irányzat előtérbe lépése nem jelenti a nemzetek alkonyát. – A nemzetek befolyásköre némely tekintetben átment a nemzetközi szervezetekre, de más tekintetekben bővült. – A nemzetközi élet eredményeit is a nemzetek közvetítik tagjaiknak. – Egy bizonyos minimumon túlmenő boldogulási lehetőséget az egyesnek csakis saját nemzete nyújt. – A leggazdagabbak és a legszegényebbek. – A haza mint egynemzetbeli emberek otthona. – Nemzet és osztály. – Csak nemzet alkothat államot; osztályállam nem állhat fenn. – A hazafiság értelmezése. – A nemzetközi szervezkedés betetőzi a nemzeti kialakulást, – Tisztázatlan helyzetű nemzetek körében a nemzeti létkérdés nem enged teret a nemzetközi előhaladás kérdéseinek. – A kis nemzetek

életképessége. – A nyelv és a nemzeti együttérzés. – A nemzetközi szociáldemokrácia nem veszélyezteti a nemzetek létét. – A nemzetköziség szükség. – A nemzettelenség lehetetlen. – Az összes nemzetek szeretete. – A nemzeti különserülések eltűnésének hátránya. – Saját nemzetét szolgálni és minden más nemzetet szeretni minden ember kötelessége és jólfelfogott érdeke.

8. fejezet. A csoportok élete.

197

23. §. A csoportok szolidaritása és ideológiája.

A csoport-lélek élettana. – Minden csoportosulás alapja egyéni érdek. – Az élet feláldozása. – Harc az uralomért, melynek elemei: gazdagság és hatalom. – Az egyén szolgálatára áll bizonyos értelemben egész csoportjának gazdagsága és hatalma. – Ennek ára: A csoporthoz alkalmazkodás. – Csoportjaikkal vesztükbe rohanó emberek. – Az ideológiák. – Csoport, felekezeti, nemzeti, osztály-ideológiák. – Suggestív és eltaszító erejük. – Saját csoportjuk ideológiájával csak a legelvetemültebb s legnemesebb egyének szállanak szembe.

24. §. Az osztályok.

204

Közös életérdekű, közös ideológia által összefűzött emberek csoportjai. – Az osztályhelyzet meghatározói. – Az osztályok harcai. – A négy uralmi állapotfokozat: teljes elnyomatás, közös helyzetjavítás lehetősége, uralkodás, szétbomlás. – Az egyes állapotok hatása a csoportban levők összetartására. – Ez legnagyobb az uralom elnyeréseért való küzdés idején. – Az úri ésjárás. – Az uralkodó helyzet előnyeinek az uralkodók egy részének kizárólagos birtokába jutása az uralkodó csoport szétbomlására vezet. – Az osztályharc eszközei: szellemi, gazdasági, politikai, erőszakos eszközök. – Oppenheimer álláspontja. – Harckészség és összetartás csak erős, de összetartó eljárással legyőzhető ellenfelekkel szemben állhat fenn. – A kapitalizmus megdőlése nem jelentené szükségképen minden osztályharc végét.

25. §. A tömeglélek.

215

Le Bon Gustave álláspontja. – A faj. – Homogén és heterogén tömegek. – Kedvezőtlen vélemény a tömegek értelmiségéről és erkölcsiségéről. – A vezetők presztízse. – A tömeguralom. – A szerző figyelmen kívül hagyja azt, hogy a tömegekben levő emberek már előzetesen csoportokba tartoztak. – Hősiesség valóban csakis tömegek, vagyis inkább csoportok ideológiája szerint lehetséges. – A vezetők maguk is vezettetik magukat. – A

szuggesztió egyéni esetei. – A magasabban állók presztízsének és némely „lelki infekciónak” realisabb magyarázata. – A tömegek konzervatívizmusa. – A tömegek uralma a társadalmi forradalom tünete. – Le Bon katasztrófa-elmélete.

26. §. A k o l l e k t í v lélek.

Jászi Viktor álláspontja. – Az egyénekből alakult összességek külön önálló lelki életjelenségei. – A fősúly a szervezett tömegeken fekszik. – Az „összességi én”. – Különbözőség az egyéniség lényegének felfogásában. – Nem az értelmi funkciók teszik a lelket, hanem a világ jelenségeinek kellemesek- vagy kellemetlenekként érzése. – Csak „összességi mi” lehetséges. – Élet csak a csoportokban van; a közületek és ezek intézményei ehhez csupán vázt adnak. – A közakarat. – Minden közület életéhez szükséges egy abban megfelelően érdekelt csoport. – A közületek vezetőinek visszaélései. – A közületi szervezet nem lényeges feltétele a csoportlélek létezésének. – Az utánzási és az ellenkezési ösztön. – A felelősségtudat és szeméremérzet a tömegben levő embereknél.

27. §. A z e m b e r i s é g i c s o p o r t .

232

Panasz a régi erkölcsi kötelékek, a kölcsönös ragaszkodás lazulására. – Ez a tény nem jelenti az emberi együttérzés gyengülését. – Az emberi csoport előtérbe lépése szorítja vissza a szűkebb csoportokat. – A családi, nemzeti és osztálykötelék jelentőségének viszonylagos leszállása. – Nem jelenti ezen csoportok eltűnését, hanem feladataik tökéletesebb teljesítését. – Példák a szűkkörű csoportszellem háttérbe szorulására. – Az ember uralma más emberekkel együtt és nem más emberek fölött kívánatos. – Az ellentétek átmenete munkamegosztásba és együttműködésbe. – A harcolók és dolgozók közötti különbség legnagyobb akadálya a kölcsönös megértésnek. – Mindenkinek mindkét hivatást vállalnia kell. – Az ellentétek elvesztik értelmüket, mihelyt a békés együttműködés nagyobb haszna nyilvánvalóvá lesz. – Az emberiségi csoport hivatása, működésének kilátásai, legyőzendő akadályai.

I. FEJEZET.

Alapeszmék.

1. §. Az emberi kölcsönhatás.

Régi közkeletű igazság, hogy az ember társas lény, hogy életbenmaradása, fejlődése, boldogulása, előhaladása nemcsak saját képességeitől, magatartásától függ, hanem az őt környező más emberektől is, de viszont magatartása kihatással van ezen más emberek életsorsára is. Ez a kölcsönhatás ember és ember között épen nem egyenletes; nem valamennyi ember gyakorolja az egyes ember fejlődésmenetére, életére ugyanazt az egységes hatást és nem valamennyi jut egyenlően amaz egyén viszonthatása alá. Sőt az egyén embertársai egy részének sorsára gyakorolt hatását alig, vagy egyáltalában nem érzi meg, míg másoknak majd minden fontosabb tette döntő kihatással van jólétére. Viszont saját cselekvésével is nagyobb befolyást gyakorol az embertársak egy bizonyos közelebbi körének sorsára, mint a távolabb állók tömegeire. Az embertársak cselekvései azonban nemcsak különböző mértékben hatnak az egyes egyénre, hanem különféle irányban, értelemben is: részint javára, részint kárára vannak az egyénnek, aki viszont lehet jóltevője, életadója egyik embertársának, megrontója, megölője a másiknak. így az ember – amennyiben nem elmebeteg idióta – nem maradhat közömbös embertársai iránt, szükségképen érdeklődik felőlük, igyekszik meggyőződni irányában elfoglalt álláspontjukról és ebez igazítja velük szemben való magatartását: elősegíti azokat, akiktől magára nézve hasznos, vagy kellemes kihatást vár, ellenben üldözi, közelségéből eltávolítani, vagy lefegyverezni, leigázni igyekszik azokat, akiknél önmagára nézve káros működéstől tart.

Végül közömbös marad azok iránt, akikről azt gondolja, hogy életsorsuk nem jó, sem rossz értelemben nem érintkezik az övével. Hogy mily módon teszi ezt az ember, az már a jellem dolga, melyről a következő szakaszban lesz szó. Itt most azt kívánom hangsúlyozni, hogy az első fajta emberhez az egyén magát annyival közelebb érzi másoknál, hogy velük bizonyos értelemben egységet, *csoportot képez*, míg más emberekben már nemcsak más egyéneket, hanem más csoportok tagjait is látja.

Az embernek élete folyamán talán több dolga van az emberek csoportjaival, mint az egyes embertársakkal. Még látni fogjuk, hogy az ember életsorsa, tevékenység-iránya, mily nagy mértékben függ attól, hogy mely csoportba, illetőleg csoportokba tartozik ő maga, melyeknek tagjaival jut baráti, vagy ellenséges érintkezésbe. Sok szolgálatot, segítséget élvez, de sok ellenségeskedést is szenved el az ember, amelyekhez soha nem juthatott volna, ha más emberek benne csak az egyént és nem egy szűkebb, vagy tágabb csoport tagját látják. Az ember egyes cselekedetei viszont nemcsak azon más embereket érintik kedvezően, vagy kedvezőtlenül, nemcsak azokat indítják hálára, vagy gerjesztik bosszúra, akikre közvetlenül vonatkoznak, hanem ezek többkevesebb csoporttársát is. Még a köznapi nyelvhasználat is csoportokat állít az egyén helyébe, midőn *egy-egy* ember szavairól, cselekedeteiről így számol be: azt mondják, ezt teszifc (ezek és ezek, vagy csak általában az emberek).

Nem kívánok ezúttal bővebben kiterjeszkedni a csoportképzés és csoportban élés tényeinek nagy, előntő befolyására az emberi fajnak *emberiséggé* fejlődésére, kiművelődésére. Nem kívánom részletesebben taglalni, mennyire fejlesztette ki az ember testi és szellemi képességeit az a harc, melyben ellenfele nem valamely hozzá képest túlerős vagy túlgyenge élőlény, fenevad, vagy eledel-állat volt hanem a *másik ember*, vagyis egy vele megközelítőleg egyenlő erejű ellenfél, akit legyőzhetett, de csak különleges ügyességekkel különös, az eddigi mértéket lehetőleg meghaladó testi és szellemi erők kifejtésével. Abba sem merülök be részletesebben, mennyire biztosította ama harc közben és a harc céljaira

kifejlesztett tevékenységek teljesebb érvényesítését, kifejtését és élvezését az emberek szövetkezése, az ember-ember elleni harcnak legalább részleges beszüntetése. Csupán az emberi csoportképződés és fejlődés tényének némely jellegzetes vonását, lefolyásának egyes törvényszerűségeit kívánom a következőkben kiemelni és ezzel némely társadalmi kérdés tisztázásához egy szerény adalékot szolgáltatni.

Az általam felhozott és csoportosított történelmi adatok bizonyára ismeretesekek legtöbb szíves olvasóm előtt. E részben nem igényiem a magam számára az eredeti kutatások dicsőségét, csak némely tényeknek munkám tárgy alap j,át képező szempontból való kiemelésének szerény feladatát. Miután a megadott szűk keretben sem az egész emberiség történetét, sem a közgazdaság és társadalomisme egész rendszerét a csoportlélek szempontjából fel nem dolgozhatom, arra kell szorítkoznom, hogy némely különösen jellemző, vagy a fejlődés menetére különösen elhatározó mozzanatot emeljek ki leginkább azon népek történetéből, melyek az emberi szellem és társadalmi fejlődés élén haladtak és amelyeket útjukon akarva, nem akarva, gyorsabban vagy lassabban, kedvezőbb, vagy kedvezőtlenebb feltételek közt követni voltak, vagy lesznek kénytelenek a többi népek is.

2. §. *A csoport-lélek.*

Az embereket csoportjaikba tudvalevőleg nem valami testi, szervezeti kötelék egyesíti, mint némely tengeri korallállatokat (az anya és méhmagzat időleges viszonyától itt eltekinthetünk), hanem a közös életérdekek meglátásából, megérezéséből fakadó erkölcsi kötelékek, melyek létük biztosítékát az emberek *lelkületében, jellemében* találják. Az emberi csoportok képzésének oly fontos tényezői az emberi lelkület és jellem, hogy legelőbb ezekkel kell tisztába jönnünk, mielőtt a csoportok sajátképeni működési folyamatainak taglalásába bocsátkoznak. Mindnyájan tudjuk, hogy az embernek miként testi fejlődésében, úgy lelkületében, jellemében is azok a viszonyok jutnak kifejezésre, amelyek között az illető ember fejlődött és élt. *Lelkület* alatt azon módokat foglaljuk össze, amelyeken valamely egyén a kül-

világ jelenségeit és eseményeit felfogja, megítéli, magára vonatkoztatja. Tehát a lelkület szóban foglaljuk össze annak megjelölését, mit tart egy bizonyos egyén kellemesnek, jónak, szépeknek, helyesnek – vagy mindezek ellenkezőjének. Az *erkölcsi felfogás* a lelkületnek egyik, mondhatjuk legmagasabbrendű ágazata. A *jellem* viszont azon módozatok összefoglalása, amelyek szerint valamely egyén az élet különféle helyzeteiben eljár, vagy eljárni kész. A jellem a lelkületben gyökerezik, ennek a szemlélet és megítélés teréről az elhatározás és cselekvés terére való áttétele.

A külvilág egyes tényeit mindenesetre a szerint fogjuk jóknak, szépeknek, helyeseknek, vagy viszont rosszaknak, rútaknak találni, amint azok tapasztalásaink szerint előmozdították, vagy zavarták jólét-érzésünket. Innen egy és ugyanazon tény különböző értékelése különböző emberek által. Egy gazdag nagybirtokos pl. jónak fogja találni, hogy némely emberek fényes kastélyokban, mások nádfedelű, kedves, kicsi kunyhókban élnek, gyönyörködni fog a parasztsokadalmak festői népviseleteiben, felemelőnek fogja találni, hogy egy uradalom a nemzedékek hosszú során keresztül egyetlen család birtokában van. Ellenben a gondolkodó proletár igen rossznak érzi a kastélyok és kunyhók egymás mellett előfordulását, a mezei munkások csoportjaiban csak a szegénység, a gond és a küzködés halmozódását látja. abban pedig, hogy több ezer ember élelmét szolgáltató földterület állandóan egyetlen ember vagy család kezében van, nem képes egyebet látni igazságtalanságnál.

A jellemmel természetesen egészen így vagyunk. Amely cselekvényekhez az esetek nagyobb számában kellemes, kívánatos következmények emlékei csatlakoztak, azokat idővel helyeseknek fogjuk érezni, míg azokat, melyek bajokra, szenvedésekre vezettek, helyteleneknek. Itt is kifejezésre jutnak az egyes egyén életkörülményei. Hogy az előbbi példánál maradjunk: a nagybirtokos arisztokrata rendszerint szívesebben fogja ideje javarészét sportokkal és szórakozásokkal, esetleg önműveléssel, mint termelő, vagy éppen kereső munkával eltölteni, a tekintélyes állását kifejezésre juttató és erősítő társadalmi kötelezettségek teljesítésében nagyon pon-

tos lesz, ha pedig egy sértést erőszakosan kell megtorolnia, ezt gondosan előkészített párbajban, úgyszólván a nyilvánosság szeme előtt teszi. A proletár ellenben megvetésre ' méltó tunyaságnak érzi, ha valaki idejének és erejének túl-nagy részét vonja el a sajátképeni munkától, társadalmi kötelezettségeket csak korlátolt mértékben ismer el, ha pedig verekedésre kerül nála is a dolog, ezt vagy a sértés után azonnal, a felháborodás hevében végzi el, vagy utólag, de akkor alattomosan, lehetőleg minden bűnjel eltüntetésével. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben az egyes ember eljárását, jellemét oly külső körülmények befolyásolták és alakították ki, mint a biztosított, vagy kétséges megélhetés, a társadalmi tekintély megszerzésének és megtartásának lehetősége, vagy kilátástalansága, a büntető törvénykönyvnek az úri párbajt és a paraszt verekedést és testi sértést különféleképpen minősítő és üldöző rendelkezései.

Az ember gondolatvilága azonban nagyon szűkkörű, lelkülete szegényes, cselekvésmódja kezdetleges lenne, ha mindezeknek anyagát csupán csak legszemélyesebb tapasztalataiból meríthetné. Az ember szerencsére nemcsak a maga kárán tanul, hanem a mások kárán és hasznán is. Mások szemeink előtt lefolyt, vagy csak közvetve megtudott élményeiből majdnem épen annyira merítjük lelkületünk elemeit, jellemünk indítékait, mint a magunkkal törtétekből. Természetesen annál erősebben hatnak lelkületünk és jellemünk kialakulására a más emberek élményei, minél közelebb állnak azok hozzánk, minél hasonlóbb a helyzetük a mienkhez. Némely tapasztalatot bármely más ember, sőt bármely élőlény megtehet így helyettünk; azt, hogy a tűzzel érintkezni veszélyes, tőlünk egészen idegen emberek, de állatok, sőt növények példáján is megtanulhatjuk. Más élmények ellenben csak a tapasztaló egyénhez nagymértékben hasonló helyzetű emberekre fognak ily befolyással bírni. A még egészen kis játékaiban élő gyermek a felnőttek örömei és szenvedései közül csupán a legalsóbbrendűeket, a testi természetűeket képes értékelni és saját tapasztalati kincséhez kapcsolni, erkölcsi okú érzelmeik, még a legnagyobbak és megrendítőbbek megnyilvánulása előtt is idegenül.

értelmetlenül áll. Egy agárverseny, vagy egy gépkocsi-utazás kellemes és kellemetlen részleteinek elbeszélése nagyon tanulságos lehet az azt meghallgató sportemberekre nézve, de minden mélyebb hatás nélkül surran el a kispolgár füle mellett. Egy gazdasági gépgyáros tanulhat abból, ha a vasöntvény bizonyos elkészítése hibás gépeket eredményez, a gépet megvevő mezőgazda legfeljebb abból okul, ha szomszédja elég szerencsétlen volt, hogy épen attól a cégtől szerezze be szükségletét. A mások élményeiből mindenesetre az hat reánk leginkább, amin már mi is átestünk, vagy amiről észrevesszük, hogy könnyen megeshetik rajtunk.

A hozzánk hasonló helyzetű emberek élményei azonban nemcsak azért vannak különösen nagy hatással lelkületünkre és jellemünkre, mert a mi valóságos, vagy könnyen bekövetkező eleményeinkhez *kasonlók*, hanem azért is, mert azokat sok esetben *együtt* éljük át. Egyenlő élmények valószínűleg egyenlő lelki készséget fognak az emberekben támasztani, de ha ezek az élmények együttesekké lesznek, hatásuk igen lényegesen módosul. így a szegény ember helyzetét azért találja tűrhetőnek, mert tudja, hogy igen sokan osztoznak sorsában. A félnék természetű ember katonaruhában kifogástalanul teljesíti feladatát, mert sok ezer ember példáján látja, hogy ez lehetséges.*)

Az egyenlő és együttes élmények hatása még tovább módosul, mihelyt az egyes ember reájön, hogy a vele hasonló helyzetűekkel megegyezve, szövetkezve jobbíthat során. Mások élményeinek magunkra kiterjesztésében, mintegy saját élményeinkkel való azonosításában tehát három fokozatot ismerhetünk fel: 1. ha mások élményét a mienkhez hasonlóan találjuk, 2. ha valamit másokkal együtt élünk át, 3. ha közös élményeinek az ezekben társainkká lett emberek egyesített tevékenysége segítségével javunkra módosíthatni véljük. Mindhárom fokozatot legszemléltetőbben egy képzeleti példán mutathatom be.

* Erre a jelenségre a tömeglélek vizsgálói igen nagy súlyt helyeztek. Le Bon Gustave-nak és Jászi Viktor-nak e részbeni állásfoglalására a 25. és 20. §-ban bővebben reá fogunk térni.

Ha két ember egy vadon erdőn keresztül egy irányban halad anélkül, hogy egymásról tudomással bírnának és mindketten meglátnak egy ismeretlen fenevadat, valószínűleg mindkettőjükben egyenlően a rémület érzése fog támadni. Ha azután egymást észreveszik, már némi remény támad bennük. Mindegyik azt gondolja: ha a másikat még nem tépte szét a fenevad, talán engem sem fog bántani. Végre ha reáésmélnék, hogy egyesült erővel le is győzhetik a szörnyeteget, az eredeti félelem érzését bizakodás és harckedv fogja elfoglalni.

Aki félelmünket és csüggedésünket megnyugvássá, bizakodássá tudja változtatni, az ezzel bizonyára kiérdemli rokonszenvünket; csak természetes tehát, hogy ez az érzés a nemcsak egyformán, de együtt és egymásért működő emberek között hamar kifejlődik. Persze nem korlátlanul; már fenti egyszerű példánk esetében is elképzelhetjük, hogy ama két előbb szepegő, majd egymás segítségével bizakodó ember a fenevad elejtése után a bőr felett szépen összekap egymással. Az egy helyzetű emberek sokszor és sokban egymás természetes szövetségesei, támaszai, de sokszor és sokban versenytársak, ellenfelek is. Hiszen még az élettelen tárgyak között is azok közt fordul elő leginkább súrlódás, amelyek egymáshoz legközelebb vannak. Az egy helyzetű emberek annál inkább fogják érdekeik közösségét meglátni és átérezni, minél nehezebb azok megvédése, minél nagyobb mértékben rászorultak ebben egymás odaadó támogatására. Közös szenvedések, veszélyek összehoznak, ez régi, bár mint mindjárt látni fogjuk, nem feltétlen érvényű igazság, ellenben a közös szerencse inkább versengésre, agyarkodásra vezet.* Ám az ellentét már a közös veszély és szenvedés idején is beállhat, pl. ha a fenevadtól féltő két ember mindegyike azt képzei, hogy ő maga legkönnyebben menekülhet, ha

* Ennek klasszikus példáját szolgáltatják az 1912/3. Balkánháború idején a szerb és bolgár „felszabadító hadjáratra induló szláv keresztény testvérepek”, melyek egymás szemében „gyalázatos, áruló szövetségesekké” lettek, amint az eleinte túlhatalmasnak látszó közös ellenség hadereje vereséget szenvedett és területe prédául kínálkozott.

sikerül a szörnyeteg figyelmét a társra irányítani, esetleg; ennek holttestét kielégítő prédául és egyersmind időlekedő-
toül odadobni. Tehát a közös szenvedések, küzdelmek közül is csak azok hozzák egymáshoz közelebb az embereket,, amelyeknek legyőzése egyesített erővel lehetségesnek látszik és az egyesekre nézve előnyel kecsegtet.

Itt látjuk meg, hogy az ember lelkületének, jellemének kialakulására nemcsak a vele hasonló helyzetűek élménye, valamint az ezekkel való érintkezések, kapcsolatok bírnak befolyással, hanem más, az ő fajtájától különböző, esetleg ezzel ellentétes törekvésű emberek és ezek egyesülései is. Álljon bár az ember egyedül, vagy legyen egy csoport tagja lényének és eljárás módjának kialakulására mindenképen nagy befolyással lesz, hogy lát-e maga előtt az ő csoportjához nem tartozó embereket is és hogy ezek egyenként, elszigetelve állnak-e előtte, vagy szintén csoportokat képeznek, melyek azonban az ő csoportjával szemben idegenül, vagy éppen ellenségesen viselkednek.

Így fejlődik ki a *csoport-lélek*, melynek legszemléltetőbb kifejezése a személyi névmások többes alakja. Az emberre nézve nemcsak *én, te, ő* létezik, hanem *mi, ti ők* is és a *mi* java sokszor oly nagy helyet foglal el gondolkodásában, egész lelkületében, hogy főként annak szempontjából értékeli a környező világ eseményeit, érte kész az *én*-t is veszélyeztetni, sőt feláldozni. A csoportlélek, melvnek csak egy magasabb fajtája a *közszellem* tehát nemcsak megszületik, hanem az élet bizonyos helyzeteiben uralkodóvá is lesz az embereken, részeivé, szolgálivá teszi az egyesek egyéni lelkületét. Nagy *jellemekről* mindenestre csak olyan embereknél lehet szó, akiknél ez a folyamat nagymértékben végbement; az egyes ember létkeretei magukban véve oly szűkek és kicsinyek, hogy aki teljesen azokba merül, aki bár saját jólétét ügyesen gondolzza, de ahol a többiekért kellene tennie önzőnek, fősvénynek, restnek, gyávának, a magyar nyelv kitűnő kifejezése szerint szűkkeblűnek bizonyul, aki nem képes lényét gondolatban és érzelemben a hozzá közelállóknak lényével kiegészíteni – az mindig csak egy igen kis Jelek, igen kis jellem marad minden ember szemében.

3. §. *Az emberek a csoportokban.*

Az eddig előadottakból bizonyára hiba lenne azt következtetnem, hogy miután az egyes emberek már nem élnek elszigetelve, az egész emberi társadalom egymástól szépen különválasztott csoportokból áll, melyek esetleg még alcsoportokra oszthatók és az egyikükbe, vagy másikukba tartozás az egyén társadalmi elhelyezkedését tökéletesen meghatározza, oly értelemben, hogy aki egy bizonyos főcsoportnak egy bizonyos alcsoportjában van, az már nem is lehet egy más főcsoportban, vagy saját főcsoportjának egy más alcsoportjában. Ilyen mértanilag szabályos elrendezéssel társadalmi gondviselésünk nem szolgál, sőt egy és ugyanazon egyén, még ha a viszonylag legegyszerűbb körülmények között él is, rendszerint többféle csoportnak tagja, melyek az őt környező társadalmat különböző szempontokból és különböző irányokban tagolják. Az ember a különféle csoportokban, amelyekbe tartozik, sokszor ugyanazon társakat találja, de sokszor másokat és másokat; akikkel az egyik csoportképzés folytán együtt van, azoktól esetleg egy más irányú csoportosulásban idegen marad. Legjobb szemlélfelhetővé lehetne ezt tenni egy táblával, melynek egész területét először különféle nagyságú négyszögekre, mások ezek figyelmen kívül hagyásával más vonalakkal háromszögekre osztjuk, azután még egymást itt-ott metsző és befogadó köröket is rajzolunk reá. Ha az így előkészített táblát most már pontokkal szórjuk tele, ezek mindegyike bele fog esni egy négyszögbe és egyszersmind egy háromszögbe, meg egy vagy több körbe. Mindenütt más pontokkal fogja a teret megosztani, de ezek közül vajmi kevesen lesznek vele kizárólag ugyanazon mértani ábrákban; a többiek, ha vele egy négyszögbe lesznek is, más háromszögbe, vagy más körbe, illetőleg körökbe esnek.

Így van az egyes ember a társadalomban Születésétől kezdve mindvégig több emberi csoportba tartozik, melyekben több vagy kevesebb más és más társsal van együtt Csak mindezen csoportok ismerete nyújthat tiszta képet az egyes ember társadalmi helyzetéről.

Az ember mindenekelőtt vagy nő, vagy férfi gyermek,

vagy felnőtt. Akik ezekben az egyszerű természetadta tekintetekben egyeznek vele, azoknak – miként ezt még látni fogjuk – már bizonyos közös érdekeik is vannak vele, melyek az emberiség többi részétől bizonyos értelemben elválasztják mindannyiukat. Az ember emellett tagja egy családnak, lakosa egy bizonyos háznak, községnek, országnak, vallásfelekezete, nemzetisége, nyelve, foglalkozása van, vagyoni helyzete, műveltségi foka. társadalmi tekintélye szintén közelebb utalja egyik emebertársához, mint a másikhoz. Mindezekon felül, vagy inkább mindezek következményeként az eszmék és törekvések iránya is csoportokba egyesíti és egyben szétosztja az embereket.

Ezen csoportalkotó kötelékek között, miként ez első pillantásra szembeötlik, vannak 1. a *természettől* megadott, ez ember cselekvése által meg nem változtatható keretek, mint a nem, kor, esetleg némely átöröklött tulajdonságok,*) 2. az ember *gazdasági* helyzete által meghatározottak, mint a foglalkozás, vagyoni helyzet, lakóhely – végre 3. az egyént környező *társadalom történeti fejlődésének* folyamánként kialakultak, amilyenek a műveltségi fok, vallásfelekezet, nemzetiség, társadalmi tekintély. Mindezek fölé helyezkednek azok a többé-kevésbé önkéntes egyesülések, szervezetek, melyek gyökerüket az ember élete folyamán kialakult világnézetében, meggyőződésében és törekvéseiben bírják, amilyen pl. a pártállás. Bizonyos, hogy minden tekintetben teljesen egy csoportba tartozó két ember alig van; még az egynemű ikertestvérek is legfeljebb gyermekkorukban haladnak teljesen egy vonalon, azontúl az élet több, vagy kevesebb tekintetben szétválasztja, különböző csoportokba sorozza őket is. *)

* Ez az egyetlen eset, melyben a „fajt” némi tekintetben csoportalkotónak fogadhatjuk el (I. 20., 25. §.)

* Pulszky Ágost szerint az egyesek különféle (nemzetiségi, teokratikus, fogyasztási vagyongyűjtő) „társadalmakba” tartoznak, melyek közül az újabb, tágabb keretűek mintegy befoglalják a már elhomályosuló régiebb szűkebb keretűeket. Ez az elmélet szerény nézetem szerint csak bizonyos fejlődési sorrend megállapítására alkalmas, míg az egyének csoportosulását nem világíthatja meg teljesen. Mert miként láttuk, még a bővebb emberi csoportok sem foglalják be mindig maradék nélkül a szűkebbeket, hanem kölcsönösen túlnőnek egymás határain.

Az emberben, aki mint láttuk, egyszerre többféle csoportba tartozik, szükségképen az érzelmek és kívánságok összeütközése áll elő, ha ezen csoportok között, melyek mind az ő csoportjai, ellentét támad. Ha valamely elemi csapás tönkretette a szőlőtermést, az egész országban egyetlen vidék kivételével, melynek szőlője így igen nagy árakat ér el – örüljön-e ennek az a szőlőbirtokos, aki a szerencsés vidéken gazdálkodik, de akinek hordógyára is van, mely most a kisebb bortermés miatt kevesebbet képes eladni? Mikor a francia forradalom idején Ausztria és Poroszország fegyverrel támadtak Franciaországra, hogy a nemesi kiváltságokon épült régi államrendet visszaállítsák, de egyszersmind az országot gyengítsék, nem egy francia nemes keblében támadhatott küzdelem, hogy mint rendjének tagja a koblenzi emigránsokhoz, vagy mint hazájának fia a köztársaság hadseregéhez csatlakozzék-e. Az ilyen összeütközéseknél az egyén végleges választása mutatja meg, hogy melyik kapocs a legerősebb benne, melyik csoport lelke hatja át leginkább. Az előbb vázolt ábrában a csoportoknak ezt a különböző jelentőségét is kitüntethetjük olymódon, hogy azokat, amelyekre az egyén valóban súlyt helyez, vastagabb vonalakkal, azokat pedig, melyekbe csak véletlenül, kényszerítve, talán öntudatlanul került bele, vékonyabbakkal határoljuk el. Így a különböző embereknél különböző csoportkötelékek fognak a többiek rovására kidomborodni; némelyiknél a család lesz az, mely az egész ábrában egy feltétlenül uralkodó, jól körülsáncolt vár benyomást teszi, másikonál a vallásfelekezet, a nemzetiség, a társadalmi állás lép inkább előtérbe. Életünk különféle szakáiban változik is reánk nézve a minket befoglaló csoportok jelentősége; Molnár Ferenc „Pál-utcai fiúk” gyermekelbeszélésének hőse élelét áldozza iskolaosztálya becsületeért; ifjú korában sok ember javáért rajognak akárhányan, akik később csak egy igen szűk kör, esetleg egy ivó, vagy kártyázó társaság iránt bírnak érzékkel.

Természetes, hogy azok a csoportok, melyeknek összekötő érdekkapcsára a legtöbb ember helyezi a legnagyobb súlyt, a legmesszebbmenő befolyással is lesznek az emberek

tömegeinek magatartására – amint ezt a 23-25. §§-ban még látni fogjuk. Ezeknek határvonalait kellene tehát legvastagabban kirajzolnunk akkor is, ha a vázolt graphikont az egész emberi társadalomra, vagy ennek egy kisebb-nagyobb résztömegére nézve akarnánk összeállítani.

Előbb olyan csoportokat is említettem, melyekbe az ember öntudatlanul tartozik bele. Valóban nem minden ember vet számot magával azon csoportok felől, amelyekbe tartozik és amelyekért olykor mégis kész helyállni és cselekedni. Egy meglett korú ember ritkán fog azzal a gondolat-foglalkozni, hogy ő a fiataloktól különböző csoportba tartozik, családja ifjú tagjait sokkal jobban is fogja szeretni, mint idős kortársait. De azért, ha a fiatalok egy másik öreget megcsúfolnak, a legnagyobb haragra fog lobbanni, mert a bántalmazott sorsában saját helyzetének veszélyét látja meg. Az egykorúak és egyneműek ösztönszerű összeverődése, öregebb és fiatalabb férfi és nő, fiú és leány társaságok alakulása világosan tanúsítja a tudat alatt is működő természetes csoportképző tényezők erejét.*

A csoport képződésének magasabb állomása az, midőn tudatosná válik, mint pl. a hazafiasság esetében, még magasabb, midőn szervezetet is nyer. Erre az utóbbi kialakulásra a legújabb kor nyújt két klasszikus példát: a bérmunkások és a nők szervezkedését. Bizonyos, hogy a vagyontalan bérmunkásoknak a szocializmus fellépése előtt is voltak életbevágó közös érdekeik, a nők helyzete is eléggé hasonló volt világszerte a feminizmus megszületése előtt. Mégis ezeknek a mozgalmaknak kellett jönniök, hogy a régen létező csoportok tudatosakká és szervezettekkel válva, addig nem ismert mértékben legyenek uralkodókká a beléjük tartozók lelkülete fölött.

Bármennyire magukba foglalják és egybefűzzék azon-

* Az egykorúak öntudatlan, sokszor önmaguk előtt le is tagadott szolidaritásának klasszikus példáját adja Tolsztoj „Háború és béke”-jében, midőn Pétia, az orosz gyermekhadnagy az éhező, didergő francia hadifogyók közül kiválaszt és az orosz tisztnek melegedő szobájába hivat egy kis dobost – akitől azután minél messzebb ül, nehogy a többi tisztet azt higgyék, hogy ő egy másik gyermeket akart a maga közelébe hozni.

ban a csoportkötelékek az egyes embereket, bármennyire befolyásolják is egyes elhatározásaikat, cselekedeteiket, azért állandóan feltétlen egyeduralomra fölöttük még sem igen szoktak jutni. Az ember azért, hogy csoportnak, sőt csoportoknak tagja, még sem szűnik meg egyén lenni, akinek egészen külön sajátlagos érdekei, kívánságai is vannak. Ezekért elég sokszor képes csoportjának érdekével szembehelyezkedni; ennek az eljárásnak legszomorúbb példái az *árulók*. De szembehelyezkedhetik egy ember minden szűkebb csoportköteléssel magasabb szempontból, ha az emberiség javát minden kisebbkörű érdek fölé helyezi. Ennek az érzelmiránynak megnyilvánulásai nem is olyan ritkák, mint amiknek gondolnók; aki magától és családjától minden társadalmi nyomás vagy biztosítási számítás nélkül javakat von el, hogy ismeretlen szegényeknek alamizsnát adjon, aki egy saját nemzetére nézve győzelmes háború alatt elítéli a legyőzött ellenség embertelen pusztítását, – az már a csoportokban fölülemelkedve érez és cselekszik. Vagy talán nem; inkább csak beleemelkedik annak érzésébe, hogy végeredményben az egész emberiség még a vele élő más lényekkel együtt is (állatvédelem!) egyetlen nagy csoportot képez, melynek közös érdekeit a természet nyers erői és saját elvakult tagjainak merényletei ellen védelmezni minden valóban felvilágosult ember saját érdekének és kötelességének kell, hogy érezze. A következő fejtegetések tárgyát azon csoportok kialakulása és fejlődése fogja képezni, melyek az embereket lelki, érzelmi, jellembeli egységekbe tudták foglalni, együttes, egymásérti eljárásokra mozgósítani. Az emberek szűkebbkörű egyesüléseinek: a családnak, nemzetségnek, szomszédsági csoportnak rövid érintése után főként az emberek nagyobb *tömegeit* egyesítő csoportokkal: a nemzetekkel, vallásfelekezetekkel, osztályokkal fogunk foglalkozni, hogy ezek keletkezésének és fejlődésének történetén megláthassuk az emberi csoportképzés néhány legáltalánosabb törvényét. Fejtegetéseink tárgyát nem fogják képezni sem az *emberfajok*, sem az *embertömegek*, sem a *szervezetek* (egyesületek, egyházak, államok); ezekkel csak annyiban fogunk foglalkozni, amennyiben ez a csoportok életének megértéséhez

szükségesnek látszik. Az embertömegek az emberi csoportok anyagát, a szervezetek pedig kereteit, működési tereit adják, de miként látni fogjuk, saját élettel nem bírnak, csakis a belőlük kikerülő és bennük működő egyének és ezek csoportjai azok, melyek életet hoznak beléjük. Utoljára meg fogjuk mutatni az utat, melyen át mind több ember lelkülete és jelleme jut mind közelebb a legnagyobb *emberiségi csoport* meglátásához, átérzéséhez, cselekvése zsinórmértékévé tételéhez.

II. FEJEZET.

Az emberi csoportok kialakulása.

4. §. A csoportalakítás ősi fejlődésmenete.

A legrégebb és legelemibb emberi csoport a *család*, mely minden további csoportosulásnak, különösen a nemzeteknek összejtje és kiinduló pontja. Így tanították ezt hosszú időn keresztül, így képzeli ezt ma is talán a legtöbb ember. Pedig ez a tétel mindössze annyiban igaz. amennyiben a családot az anyára és még egészen gyámolatlan, szopós gyermekeire korlátozzuk. Ezeknek együttélése, közössége, ha mindjárt csak néhány évre, a gyermekek némi felcseperedéséig is, valóban a legrégebb és legtermészetesebb csoportkapcsolatot adja. Már az olyan, a mai művelt országok lakóinak szeme előtt lebegő családot, melyben apa és anya az egész életre szóló szövetségben élnek egymással és ennek oltalma alatt gyermekeik egészen felnőtt korukig vagy még azontúl is megmaradnak – egy egészen másnemű állapot előzi meg, melyben az emberek eredeti és legfontosabb köteleke a néhány tucat emberből álló *őscsoport*. A vad népek és némely ősi emlékek tanulmányozása legalább arra mutat, hogy az erdőkben gyümölcsöt szedő, vadászgató és halászgató ősember ilyen csoportokban élt, melyeknek egyes férfi- és nőtagjai között állandó házassági kötelekről szó sem esett; a gyermekek attól kezdve, hogy megszűntek csecsemők, az anyjuk pusztá tartozékai lenni, mint a csoport gyermekei nőttek

* A nyelv által nyújtott kifejezési eszközök csekély választéka miatt vagyok kénytelen a „csoport” szót, mely alatt jelen munkámban minden közösségérzetre vezető emberi együttélést értek, a kezdetleges ember esetében kivételképen különösen az egy telepen élő különböző nemű és korú emberek kis csapataira alkalmazni.

fel – ha felnőttek és nem pusztultak el előbb a különféle nélkülözésektől és viszontagságoktól, melyekben az ilyen vad emberek élete letelt, esetleg saját öregebbjeik – szülőkről itt alig lehet szó – meg nem ették őket egy-egy éhség idején. Az ilyen csoportnak két főgondja volt: az élelemszerzés és a védelem a ragadozó vadak és a más csoportbeli emberek ellen. Tehát lényegükben ugyanazok a gondok, melyek ma is. bár kifinomodott formákban, sokszor elburkolt alakban, a népek cselekvését irányítják. Az ős csoportok már ősalakjai, csirái a későbbi *nemzeteknek*, melyeknek teljesen kifejtett alakjához igaz, miként látni fogjuk az út még igen hosszú, a nemzetségi, törzsi érdekkapcsolaton át vezet. Ellenben osztálykülönbségekről nem igen esik az ilyen csoportokban szó; még munkamegosztás is csak annyiban észlelhető, hogy a férfiak vállalják leginkább (bár nem kizárólag) az idegenekkel és vadállatokkal a harcot, míg a nők az „otthon” rendhagyásának, a gyermekek némi gondozásának és az eleség előkészítésének munkáját végzik. Urak és szolgák ebben az időben nem voltak; az erős, bátor, jól tájékozódó férfiak parancsoltak a többieknek, a nőknek, a gyermekeknek. Amijók ezeknek az embereknek volt, azt közös portyázásaikon szerezték, az közös is volt mindnyájuk számára, senkinek olyan tulajdona nem volt, amely szükség esetén a csoport minden tagjának rendelkezésére ne állott volna. A déltengeri szigetek vad lakói ma is a legmélyebb megvetéssel sújtják azt a társukat, aki az európai gyarmatosokhoz megy munkába és azután keresményét takarékpénztárba teszi ahelyett, hogy atyafiságával közösen felelné. Hasonló okból nem képes vagyont gyűjteni némely fehér ember sem, aki egy-egy vad nővel teljes életközösségre állt össze, a sógorság ilyen esetben lehetőleg minden keresményt elvisz, bár ezzel szemben a magáét is korlátlanul rendelkezésére bocsátja a fehér sógornak. A segítség természetesen nemcsak a kevés cók-mók rendelkezésre bocsátásában áll; a vadember a hozzátartozót izmainak erejével és fegyvereivel is a végletekig kész szolgálni, ellenszolgálat biztos reményében.

Amily több mint testvéries a viszony az egyes csoport tagjai között, éppoly ellenséges a különböző csoportok közt.

Miután gyűjtő vadászgató gazdaság mellett, rendes földművelés és állattenyésztés nélkül igen nagy területek is csak kevés ember számára tudnak elegendő táplálékot nyújtani, minden szomszéd felbukkanása veszélyezteti a csoport megélhetését és ezért lehetőleg kiirtandó. A férfiak portyázásaik közben épen úgy keresik az elejthető vadat, mint az elejtendő más csoportbeli embert; a valódi férfi-becsület feltétlenül megköveteli minél több idegen, vagyis ellenség megölését. És pedig nemcsak az idegen harcos férfiak megölése érdem, hanem az idegen nőké és gyermekeké is, mert nem a hadi vitézség a fődolog, hanem az eleséggpusztító versenytársak eltüntetése.

Bármily egységesek és magukban összetartók azonban amaz őscsoportok, azért a nem és a kor ott is szükségképen különbségeket, szűkebb csoportosulásokat idéz elő. Ez kifejezésre is jut a *korosztályok- és férfiszövetségekben* *) melyek ugyan teljesen kifejelett, szervezett alakjukat valószínűleg csak egy későbbi korban nyerik.***) A csoportok felnőtt férfi tagjai nemcsak a külellenség elleni harcban segítik egymást, hanem arra is ügyelnek, hogy a nők és gyermekek zavargása a csoporton belül ki ne kezdje korlátlan tekintélyüket; a felcseperedett ifjút, mikor fegyverrel látják el és ezzel a pulya fölé emelik, egyszersmind a férfiak szövetségébe is fogadják, mely számára a tekintély teljét biztosítja. De a férfiak között is az egyívásúak szoktak szorosabban összetartani, nemcsak a fiatalabb nemzedékkel, hanem az öregebbekkel szemben is, akiket némely helyütt még el is pusztítanak, ha már nagyon is régóta fogyasztják a gyér ennivalót.

Az őscsoportok ugyan nem maradnak meg eredeti létszámukban és összetételükben, környezetük is minduntalan

* Női szövetségek emlékét is megőrizték némely vallásos szokások, mint pl. a görögök Thesinophoria-ünnepei.

** L. Schurz H.: Altersklassen und Männerbünde. Érdekes, hogy az elméletben kialakuló szocialista nevelési rendszer a korosztályoknak a családi körrel szemben is nagyobb szerepet kíván juttatni és azoknak hatását üemiképen az életre is kiterjeszteni. (Bebel: Die Frau und der Socialismus.)

változik, mert prédakeresés és az ellenségtől menekvés céljából sokat változtatják tanyázó helyüket. Megesik, hogy két vagy több ily csoport egyesül, mert reájönnek, hogy így könnyebben kereshetik meg (a legszorosabb értelmében) élelmüket és verhetik vissza ellenségeiket. Máskor egy-egy népesebb csoport többfelé válik, mert tagjai így jobban leszedhetik egy nagyobb felület reájuk nézve használható termékeit. Azok között, akik egymással már ilyen közösségben éltek, bizonyos barátságosabb viszony nyarad fenn, egyes csoportok még egyesülés nélkül is megszokják egymás szomszédságát, ha mindegyiküknek jut a vidéken élelem és egymást kipusztítani úgysem bírják, vagy merik. Akkor azután tudomást vesznek egymásról, akárcsak a környező természet jelenségeiről, az általuk ismert állat- és növényfajokról, tárgyakról. Ezen természeti tárgyakkal, illetőleg ezek csoportjaival, melyek felfogásuk szerint épúgy felosztják maguk közt a világot, mint akár az emberi csoportok, gondolatban azonosítják is az utóbbiakat és az előbbiekről nevezik el őket. így válnak a teknősbékák, vadmacskák, egyes fafajták stb., egyes őscsoportok névadóivá, totemeivé.*) Az elnevezés utóbb talán ismét elhagyja a csoportot, de a totemmel való eszmei összeköttetés megmarad és fontos kapcsot képez azok között az emberi csoportok között, amelyeknek ugyanaz a totemjük van. Ezek egymást közös eredetiteknek, atyafiaknak tekintik, ha nem is laknak egy helyütt; találkozáskor segítik, vagy legalább kímélik egymást, kíméletüket, összetartásukat kiterjesztik még azon állatokra, növényekre, tárgyakra is, melyeket totemjükké tettek. A közös totem sokszor külső jelekben, így a bőr tetoválásában is kifejezésre jut. A kezdetleges emberi társadalom akkor veszti el eredeti egyszerű szerkezetét mikor a természet ajándékainak pusztá beszédese helyett termelő munkára, *állattenyésztésre, földművelésre* adja magát. Akkor a földterület, melyen azelőtt csak egy igen gyér népesség lézenghetett, már sokkal több ember eltartására lesz alkalmas, de munka, mindig több

* A „totemirmus” elnevezése alatt ismert eszme körre nézve I. hazai irodalmunkban Pikler és Somló Bódog nagyjértékű munkáit.

munka árán. Eleinte a férfiak szinte sportszerűen elvesződnek az állatokkal, a földművelés nehezebb munkáját pedig asszonyaikra hárítják; utóbb azonban ez a kezdetleges munkamegosztás elégtelennek bizonyul, a férfiaknak is kezükbe kell venni a csákányt, majd az eke szarvát, szerszámokat és házi eszközöket is mind nagyobb mennyiségben kell előállítaniuk. Most már az ember többé nem csupán versenytárs az élelmi cikkek beszédésében és elfogyasztásában, hanem munkaerő is, aki nemcsak mint szövetséges testvér tehet értékes szolgálatot, hanem mint munkára kényszerített szolga is. A művelt föld aránylag kis területén ugyanis könnyebb szolgák munkáját irányítani, ellenőrizni, kikényszeríteni, mint a rengeteg vadászterületeken, ahol könnyen megszökhetnék az, akitől azt várnák, hogy *nem a maga számára* működjék. Ezért a félvad ember, ha zsákmányolni \ megy, már nem öl meg minden eléje kerülő idegen emberi lényt, csak a férfineműeket; a nőket, majd a fiúgyermekeket is lehetőleg hazaviszi és munkába fogja. Ha ez elegendő mértékben sikerült neki, ő maga megszabadulhat a munka terhétől, mert asszonyai, szolgálái elég gabonát, húst természetnek, elég ruhát, fegyvert, ékszert készítenek az ő számára is – azonban fokozottan résen kell lennie, hogy más hasonlóan okos emberek rajta ne üssenek, el ne rabolják marháit, cselédeit, esetleg ezek a cselédek fel ne lázadjanak ellene. Tehát minden igyekezetét harckészségének fokozására kell fordítania, testestől-lelkestől harcossá válnia, akinek szinte egyedüli mestersége: másoknak parancsolni és a nem engedelmeskedőt megfékezni, esetleg elpusztítani. *Itt keletkezik a társadalom első osztály- és egyszersmind rendi tagozódása: az úri harcos és a dolgozó szolga között.* A különbség a kettő között nőttön-nő, amint a győzelmes harcos csoportok, most már nagyobb létszámra megnövekedett *törzsek*, mind több versenytársukat verik le és hajtják uralmuk alá. Míg eleinte a harcos úr leányai együtt robotolnak az idegenből rabolt asszonyokkal a rabolt szolgafiú pedig bizalmas fegyvertársa is lesz elrablója fiának – később az uralkodó és szolgáló csoport közötti különbség kiéleződik; az uralkodók női is résztvesznek a semmittevésben, fényűzésben és parancsolgatás-

ban, a szolgák pedig egyes megszabadító esélyektől eltekintve, mindvégig minden tekintetben szolgák maradnak. A *vérségi származás*, mely azelőtt a csoportba tartozás kérdése mellett alárendelt szerepet játszott, most már nagy jelentőségre emelkedik az egyén társadalmi állásának meghatározásánál. A csoporttársak régi összetartását, bár talán kisebb mértékben az egy vérből származó, ha mindjárt külön lakó egyének, egy-egy *nemzetség* (gens) tagjai folytatják. Legjellegzetesebb kifejezése ezen nemzetség-közösség érzetnek a vérbosszú, melyet a nemzetség egy megölt tagjáért atyafiai a gyilkos nemzetségének bármely tagján megállni jogosultak és kötelesek. Eleinte a vagyon is nemzetség-vágyon, de csakhamar mindinkább családi, egyéni vagyonokká esik szét. Ekkor alakul ki ugyanis a család – egyelőre többnejű alakjában – az asszonyai, gyermekei, szolgálói fölött rendelkező apa körül. A családalapítás, vagy akárcsak egy családhoz sajátképeni tagként tartozás még sokáig úri előjog marad, melyről a szolgasorsúaknál, tehát az emberek többségénél beszélni is képtelenség volna. A harcoló urak és dolgozó szolgák osztályai között az a különbség is fennáll, hogy míg az előbbieket aránylag igen erősen vannak szervezve – a katonai fegyvereknek már megvannak a csirái – addig a szolgák azon kevés eset kivételével, mikor együttesen fellázadhatnak, rendszerint elszigetelve állnak uraikkal szemben és ezek jóakaratótól várják egyenként helyzetük javítását, esetleg személyüknek az uralkodó harcos rendbe emelését,

Érdekes, hogy már ebben a korban bizonyítékát bírjuk az általános emberi szolidaritásnak a *vendégjogban*, a nem ellenségként közeledő idegen kímélésének és segítésének elismert erkölcsi kötelezettségében.

A harcos urak szoros szervezete magával hozza, hogy csakhamar különbségek támadnak közöttük is. Az egyszerű szabad harcos és ennek ivadéka nem maradhat soká egyenjogú társa a vezérnek és hozzátartozóinak. Egész fokozati létrája fejlődik ki a harcos urak és családjaik méltóságának a szolgasoron alig fölülemelkedő közharcostól a nagy törzsfőnöki, királyiig. A különbség annál nagyobb lesz, minél nagyobb területre, lélekszámra terjed ki és minél

inkább megszilárdul egy törzscsoport uralnia. A szolgák egyelőre egy egységes, bár szervezetlen tömeget képeznek, de aztán közöttük is különbségek alakulnak ki, mikor a félvad *törzsuralom* valóságos barbár *állammá* fejlődik, melynek központját a fejedelem és főtisztjeinek székhelye körül létesült nagyobb embertelep, utóbb főváros képezi. Ekkor a legelőkelőbb harcosok már távol élnek a fentartásukat szolgáltatató földtől, melyet otthagytak szolgáik olykor szinte egészen szabadon, függetlenül munkálnak meg, csupán termény- és munkaszolgáltatásokkal, (majd később katonáskodással is) tartoznak uraiknak, esetleg az ország fejedelmének. Ezzel különválnak azon szolgatársaiktól, akik tovább is uraik háznépéhez tartoznak, az ezek közvetlen rendelkezése alatt maradt földeket művelik és marhákat őrzik. De előbb-utóbb elválik az a részük is, mely a fejedelmi városokban fegyverkövác, épületács és egyéb ipari munkát végez; ezeknek életsora csakhamar eléri, sőt meghaladja a közönséges harcosok jólétét és még önrendelkezési szabadságát is. Annak dacára, hogy a legtöbb ipar gyakorlását még igen sokáig megalázónak kívánnák tekinteni. Az uralmi és tulajdoni viszonyok általánosabb szabályozásával mindinkább lehetségessé válik a *forgalom*, a kereskedelem. Azelőtt is, már a vad korban előfordultak az emberek közt csereberék, de most már, a polgárosodás hajnalán az emberek és pedig leginkább a harcos szabad emberek egy része érdemesnek tartja a különféle állatokkal, terményekkel, ipari készítményekkel és ezenkívül rabszolgákkal való kereskedést főfoglalkozásává, hatalmának, gazdagságának, uralmának alapjává tenni.

Így a félvad társadalom eredeti két osztálya jelentékenyen többre szaporodott. Most már a földeken, műhelyekben és a gazdag urak nagy háztartásaiban (oikos) dolgozó sajátképeni rabszolgák mellett ott látjuk a jogilag még szolga, de tényleg már félig szabad *jobbágy* földműveseket, akiknek helyzete alig üt el azon szegényebb szabad közharcosokétól, akik szolgák híján maguk kénytelenek a főnökeik által eltartásukra rendelt földdarabkákat megművelni. A nagyobb földterület, több marha, több szolga fölött rendelkező, a jobbágyok nagyobb számától terményadót szedő főharcosok,

akiket egy későbbi keletű szóval *nemeseknek* nevezhetünk, valóságos *nagybirtokos-osztályt* képeznek, melynek kimagasló tagja az egész ország fölött 'bizonyos értelemben úrnak elismert *király*. Végre a királyi és főnöki székhelyek ipari és kereskedelmi vállalkozói is egy külön osztályt, az első *polgárságot* képezik, melynek tagjai csakhamar felismerik jogaik és érdekeik kölcsönös biztosításának, védelmének reájuk nézve különösen nagy hasznát. A polgárok sokhelyt szoros szervezeteket létesítettek, melyek vagyon és katonai erő fölött rendelkeztek, idővel a fejedelmi állás megszűntetésével kezükbe kerítették a főhatalmat, a város, ennek egész környéke, minden szabad harcos és földművelő szolga lakosa fölött is. Így keletkezett az *antik köztársaság* (polis), melynek főtényezői egyelőre a nagybirtokok, ipari és kereskedelmi vállalatok, sok szolga fölött rendelkező harcos főpolgárok (eupatridák), akik csak vonakodva osztották meg uralmukat a közharcosok és rabszolgasorból kiemelkedett kispolgárok tömegével. Ez utóbbiakból, mellesleg megjegyezve kisszámban bár, mai értelemben vehető bérmunkások is kerültek ki. A szolgáltatásban maradtak továbbra is senkik, beszélő állatok, akiknek semmiféle szervezete nem lehetséges, csupán egyeseknek adatik meg, hogy uraik háborúiban való vitézkedés, vagy más erdenk útján a köztársaság polgárai közé emelkedjenek. Az ókor története a város-államok polgárai közötti áldozatkész összetartásnak, élénk közszellemnek magasztos példáit őrizte meg. A város-államon kívül álló emberekkel szemben azonban majdnem oly ellenségesek voltak, mint az emberfejekre vadászó ősemberek, vagy a rabszolgahajszákra kiinduló félvadak. Háborúik alkalmával, akit az ellenséges nép aprajánagyja közül élve kézrekerítettek és utólag meg nem öltek, azt kifosztották minden tulajdonából, elvették még nevét is és rabszolgává tették. Véletlen szerencséje volt, ha utóbb a hadi esélyek változása folytán visszakerülhetett otthonába és mint saját városának polgára visszaülhetett vagyonába és társadalmi állásába (postliminium).

A vendégjog ebben a korban oly értelmű kiszélesítést nyert, hogy a kereskedő városok megnyitják falaikat, árucseré, pénzszerzés, sőt állandóbb letelepedés végett is odajövvő

idegeneknek. Persze ezek csak épen túrést és némi jogvédelmet élveznek, vendégként való ellátásukról már csak kivételesen, így követségeik alkalmával esik szó.

5. §. *A vallás.*

Az eddigi fejtegetésekben nem érintettük azt a szerepet, melyet az emberi csoportoknak és ezek lelkiületének kialakulásánál *a vallási elem* játszik. Ez a szerep azonban oly nagy és jelentős, hogy teljesen indokoltnak látszik azt külön szorgosabb vizsgálat tárgyává tenni. Nem kívánunk ebben a dogmatikusok és szabad gondolkodók vitájába avatkozni. Nyitva hagyjuk annak a feltevésnek lehetőségét, hogy a különféle vallások hittételei és mythológiai oly *igazságokat* jelképeztek és jelképeznek az emberek előtt, melyeket hiányos természettudományi ismereteikkel és módszereikkel meg nem közelíthettek, de amelyek reájuk nézve mégis létkérdések megoldásának jelentőségével bírtak. Annyi bizonyos, hogy a vallást egyszerűen csalásnak, a hatalmon levők önző érdekből szőtt koholmányának tulajdonítani merőben tudománytalan és a materiális történelmi felfogás előtt legkevésbé helytálló gondolat. Mert önző érdekből sok ember hazudik, ez után sok előnyt biztosít magának rövidebb vagy hosszabb időre – de ily hazugsággal nem képes azt a szuggesztív erőt kifejteni, mely a nagy tömegeket egy egész rendes életkörülkön kívül eső ismeretrendszer igazságként való elfogadására bírja. Ilyesmire csak a valláshirdetők valódi meggyőződése képes, mely egyéni áldozatokra, vértanúságra is vezethet; ezeknek pedig nyilvánvalólag semmi közük a szó alantjáró értelmében vett önzéshez. Érdekből lehet hazudni, de az önfeláldozásig szilárdul hinni nem. A vallási érzülettel való visszaélés, a tudatos vallási csalás csak másodlagosan csatlakozhatott az elmék már létező vallásos készségéhez és irányzatához. A következőkben minden egyéb kérdések mellőzésével ezen elmeirányzat kifejlődésének útjait igyekszem a lehetőségig felderíteni és követni.

A vallás keletkezésének első gyökérszállai legalább oly mélyen, oly ősi időkbe nyúlnak vissza, mint az emberi társulás legelemibb kezdetei. Az ember, aki értelmi fejlődésének

legalsóbb fokán még nom volt képes a természet jelenségeit tudományosan rendszerbe foglalni és elvont törvényekkel meghatározni, már észrevenni, tapasztalni, érezni volt kénytelen, hogy körülötte minden összefügg, minden egy bizonyos szabályossággal történik, ismétlődik; egy bizonyos dologra rendszerint egy bizonyos másik dolog szokott következni. Rendszerint, de nem mindig; mert az események folyása sokszor várakozás ellenére is alakul, különösen egy-egy emberi lény vagy állat látszólag teljesen önkényes, előre ki nem számítható cselekvésmódja által. Az ősember már észreveszi, hogy egyéni tevékenységével nagy mértékben alakíthatja életkörülményeit, vagyis, hogy ő a saját szerencséjének kovácsa – de csak bizonyos mértékig, mert legszebb terveit és erőfeszítéseit megghiúsíthatják más emberek ellenkező célzatú cselekvései, továbbá véletlenek, természeti tüneemények is. Igaz, hogy a más emberek tevékenysége és a természeti erők hatása olykor nem akadályozza, hanem még nem várt mértékben elő is segíti kitűzött céljainak elérésében.

Körülötte levő társainak, még a közelében élő állatoknak tevékenységével is könnyen tisztába jön és számol az ember. Társait kiáltásával segítségül hívja, a ragadozó vadakat lármával és tüzzel elzavarja, egyszóval környezetét közvetlen módon befolyásolja avégből, hogy az reá nézve minél kedvezőbb magatartást tanúsítson. De mit kezdjen a vak véletlenekkel, a természet előtte ismeretlen, titokzatos erőinek hatásával? Ezek tetteit is el kellett, hogy kövesse valaki; csak az a kérdés, hogy ki és mily módon lelhetne erre a valakire hatni, ennek tetteit befolyásolni.

Ezekre a kérdésekre az ember szintén tapasztalati emlékeiből merít feleletet. A jót, ami vele ismeretlen okból történik, a kedvező időjárást, gazdag vadászsákmányt, azoknak az embereknek tulajdonítja, akik őt régebben karjuk erejével és tanácsukkal segítették, de már nem láthatók – tehát csoportja elhalt tagjainak, akiket álmában ennek dacára úgy szokott látni, mintha még élnének. A totem izmus elterjedése után az egyes csoportok és egyének totóméit (ilyenek is előfordulnak) még nagyobb mértékben azonosítják a csoportok elhalt tagjaival, mint az élőkkel; a totemét képező állatok-

nak, növényeknek, természeti tárgyaknak elhatározó befolyást tulajdonítanak az élő emberek sorsára, mely befolyás kedvező a totemmel azonosított csoportra, kedvezőtlen ennek ellenségeire nézve. így fejlődik ki a vallás két legrégebb megnyilvánulása: az *ősök tisztelete* (ősök alatt nem annyira a vérszerinti felmenőket, mint a csoportok elhalt kiváló erejű tagjait értve) és a természeti tárgyak, növények, állatok *hatványozása*. Ez utóbbiak esetleg félelmes ragadozó, vagy utóbb ellenkezőleg áldásos hasznos voltuk révén is jutottak ellenséges vagy barátságos felsőbb hatalmak híréhez és megtiszteltetéseihez.*)

Kezdetleges istenségeikre, hogy ezt a szót használjuk, az ősemberek eleinte éppen úgy igyekeznek hatni, mint más élőlényekre, emberekre. Hangos szóval kérik, hívják segítségül a barátságosaknak tekintett istenségeket – az *imádkozás* eredete. Szitkokkal, fenyegetésekkel, fegyverlóbálással kergetik a rosszakaratú istenségeket, melyek valószínűleg egy ellenséges törzs védő szellemei – a *varázslat* és *ördögűzés* ősalakja. Hódolatuk nyilvánításával, étel, ruhanemű és egyéb ajándékok fölajánlásával is igyekeznek védő istenségeiket még inkább lekenyerezni, olykor az ellenségeseket kiengesztelni – az *áldozatok* kezdete. Azt persze észre kell venniök amaz ősembereknek, hogy istenségeik nem éppen úgy hajtanak a szóra, mint az élő emberek; olykor a tőlük kért segítség nagyon soká várat magára, de máskor idejekorán bekövetkezik és pedig egy élő emberét messze meghaladó hatalommal, pl. ha az őséhez fohászzkodó ember földjére az imádság után csakugyan jótékony zápor szakad. Az ilyen tapasztalatok azonban nem viszik az ősembert istenségei tevékenységének megtagadására, csupán arra, hogy annak némiképen más szabályait alkossa ki képzeletében, mint amelyek az élő ember cselekvéseit irányítják és kimérik. Tehát egy istenség nagyon sokkal többet tehet, mint egy élő ember, úgyszólván

* Le Bon nézetem szerint helytelenül azonosítja tömeglélektanában (magyar fordítás 64) a vallást minden fanatikus meggyőződéssel. A vallás a meggyőződésnek, különösen pedig az érzékelhető kívüli világra vonatkozó gondolatösszeségnek egy egészen különleges körét képezi.

nincs olyan dolog, amire kérni ne lehetne. Csak a kérés módját kell eltalálni; ha egy imádság, vagy áldozat hatástalan marad, ez azt mutatja, hogy nem volt elégséges, vagy nem volt helyesen rendezve. Így a természet és más emberek folyton fenyegető erői között vergődő ember képzelt összefüggések alapján az istenségek befolyásolásának, az imádkozásnak, áldozatbemutatásnak, elvarázsolásnak egész technikáját alkotja meg magának, melyet gondosan átszármasztat utódaira, csoportja ifjabb tagjaira is – a vallási *szertartások* gyökere.

Az istenségek szinte éppen úgy hozzátartoznak az egyes csoportokhoz, majd törzsekhez, mint akár az emberek. Ezek képzeletében legalább résztvesznek a csoport, a törzs életében, munkáiban, harcaikban. Ez utóbbiakban különösen; a kezdetleges ember talán többször kér istenségétől romlást ellensége, mint áldást a maga számára. Az egyes csoportok, törzsek közötti háborúskodások az istenségeknek is harcai; a győzelmes csoportok istenségei nagy tekintélyre emelkednek, míg a legyőzöttekének sok keserű szemrehányást, még képletes fenyegetést is kell elszedniük, amelyekre azonban csak igen sokára következik a teljes elpártolás, megtagadás. Ha azután valamely néptörzs egy területen állandó uralmat volt képes létesíteni, egy barbár állam alapjait lerakni, a győztes állam alapítók istenségei az egész területen tiszteletben részesülnek; nekik tulajdonítják az állami létesülését, a sarjadzó polgárosodás minden áldását, gondolatáttétel révén pedig még a természet erőinek, a szélnek, esőnek, napnak, az egész járható világnak megteremtését. Fényes szentélyeket, templomokat építenek, nagy arányú szertartásokban hódolnak nekik. Még a legyőzött, szőigaságra vetett törzsek tagjai is elhiszik végre, hogy azok az igazi hatalmas istenek, azoknak kell hódolniok, azokhoz kell folyamodniuk az élet nagy pillanataiban, míg az ő saját régi törzsistenségeik legfőljebb arra jók, hogy a régi szertartások csökevényes felújításával holmi apróbb szívességeket kérjenek tőlük. De ezt már csak lopva, kétkedve teszik, mert a győztesek általánosan keresztülhatoló felfogása szerint ezek a legyőzött istenek, ha egyáltalában léteznek, csak gonosz, az,

államot úgy, mint az egyeseket rontó szellemek lehetnek. Itt már felbukkan a különbség az elismert *vallás* és az üldözött *babona* között.

Az ősember istenségeinek a saját emberi csoportjuk iránti részrehajlásából következik az is, hogy sokkal könnyebben befolyásoltatják magukat ezen csoport tagjainak, különösen vezéreinek imái és áldozatai, mint más emberek könyörgései által. Az egyszer győzelmes, uralomra került törzs tagjainak presztízst a legyőzöttek előtt mindenestre emeli, hogy az előbbieket most már nemcsak erejük, de isteni összeköttetések, olykor isteni származásuk révén is maguk fölött állóknak tekintik az utóbbiak. Ezért a vallási szertartások a keletkező törzsek főnökeinek igen fontos feladatát képezik és nagyban Öregbítik tekintélyüket a nép előtt, mely főnökeinek ily eljárásától szinte nagyobb mértékben várja boldogulását, mint irányító, vezető tevékenységétől. A főnök rendszerint elég nagy testi erejét és ügyességét minden eredményével együtt most már egyenesen az istenségek pártfogásának tulajdonítják. A főnök közelebb áll a törzs istenségéhez, mint alattvalói, ő nemcsak első harcosa, hanem egyszersmind *papja* is törzsének. Még a mai művelt államok koronázási szertartásai és hagyományai is nem egy emlékét őrzik annak az időnek, mikor az államban a király volt a legfőbb pap. A harcos és a pap ekkor még nem váltak szót egymástól.

Bekövetkezik ez azonban akkor, amidőn a törzsi állam keretei kitágulnak, a fejedelem hadvezető és kormányzó teendői megsokasodnak és az ugyanazon uralom alatt élő, ugyanazon istenségeknek hódoló emberek mind több helyen és több alkalommal kivannak nekik megfelelő vallási szertartásokat, melyeknek elmaradása könnyen az összetartozás érzésének lazulására, a fejedelem tekintélyének elhalványodására vezethet. Ekkor a hadvezető fejedelem papi teendőiben segédekre, helyettesekre szorul; ezeket azonban nem alvezérei, főtisztjei közül fogja kiválogatni, mert az olyan törzs-főnök-helyettes, aki talán éppen olyan erős, bátor és ravasz, mint fejedelme, ennek veszedelmes versenytársává válhatik, mihelyt a nép azt látja, hogy az istenségekkel is csak éppen

úgy tud érintkezni, akár a főnök. Ezért az utóbbi papi helyetteseiül inkább a harcos rend oly tagjait fogja kiválasztani, akik magas koruk, olykor női nemük, vagy egyéb okok folytán a hadakozásra kevésbé alkalmasak, de származásuk és a rendesnél nagyobb értelmességük révén a nép előtt tekintéllyel bírnak. Ezek az emberek azután az istenségekkel való érintkezés minden csínját-bínját úgy kitanulják, sőt tovább fejlesztik, hogy azt nemsokára már csak ők tudják úgy intézni, hogy a népre valóban hatással legyen. Tevékenységük eleinte pusztán szertartásokban, a mi szemünkben babonás cselekményekben olykor könnyeztetően naiv szemfényvesztésekben (rejtekből mozgatható bálvány szobrok, ezek szájába alkalmazott szócsövek) látszik kimerülni. Azonban az istenségekkel való közvetítő szerepük csakhamar az egész népnek és magának a fejedelemnek tanácsadóivá teszi őket. Nekik kell megtudniuk az istenségek akaratát és szándékát, mert hiszen ez feltétele minden befolyásolásnak, minden az istenségek akaratával megegyező és ezért célra vezető eljárásnak. A papok tehát kibővítik ügykörüket a rejtett tények kipuhatólásával, a jövődjö megjóslásával, az állami és magánélet különféle helyzeteiben irányadással. Hogy eközben túlgyakran föl ne süljenek, (egy téves jóslat, vagy hatástalan könyörgés ekkor könnyen a pap elitébe került), minél nagyobb természet- és emberismeretre, számítóképeségre kellett szert tenniök, helyzetük tehát valódi tudományok megalapozására és művelésére vitte őket. A papok, mint az időjárás megjóslói, csillagászattal, mennyiségtannal kezdtek foglalkozni. Annak megítéléséhez, hogy az istenségek mely telepíhelyeket tartanak a nép, minő palotaépítményeket a király számára alkalmasoknak, mértani és építőtechnikai ismeretekre volt szükségük. Hogy istenségeik általuk betegeket gyógyíthassanak, tanulmányozniok kellett az ember szervezetét, a különböző anyagok hatását az emberi testre. Hogy a fejedelemnek helyes tanácsokat adhassanak és kezére járhasanak, az emberek kormányzásában, engedelmesen tartásában, jól kellett ismerniök az ember lelkiületét, befolyásolásának, szuggerálásának módjait, továbbá szokásait, nézeteit, egyes csoportjainak felfogását a helyesről és igazságosról. A

papok mindezen irányokban kifejlesztették értelmüket, amennyire ez ama régi korban egyáltalában lehetséges volt és ezen nagyobb értelmiségük, továbbá a vallási rendszer által adott tekintélyük, végül nagyfokú szervezetségük révén csakhamar döntő hatalommá nőttek ki magukat a kezdetleges államokban. A papok ott nemcsak az ember és istenség közötti közvetítők, a legfőbb követendő akarat kitudói, a leg-hatalmasabb segítség kieszközölői voltak, hanem a fejedelem tanácsosai, miniszterei, mérnökök, orvosok, bírák, tanárok is. Egyszóval ők voltak a barbár korban az *értelmiség* képviselői, az egyedüli *Intellektuelek*, akik soraikat hol a harcos elem és olykor a köznép legeszesebb elemeivel egészítették ki, hol apáról fiúra adták tovább értékes titkokként örözt ismereteiket. Tekintélyük és hatalmuk csakhamar messze meghaladta a legelőkelőbb harcosokét is, akik közül éppen csak a király fölényét ismerték el, ezét is azon a címen, hogy személyében még többé-kevésbé egyesítette a legfőbb harcos és a legfőbb pap jellegeit.

A papságnak külön osztályként, rendként szerveződése és a legmagasabb tekintélyre emelkedése ismét csak szilárdította az erőszakos foglalások útján kialakult hatalmi viszonyokat. Az a népfaj, az a nemzetiség, melyből a hatalmas királlyal együtt a tudós papok is kikerültek, emberfölötti tekintéllyel fölruházva állott a szolganép előtt, egyenesen isteni leszármazást tulajdoníthatott magának, amit a vallásnak az ősök tiszteletéből való kifejlődéséről mondtak után nem is kell oly túlnagy képtelenségnek bélyegeznünk. Az alávetett szolganép boldog volt, hogy leigázóinak papjai az ő ügyeivel is hajlandók voltak foglalkozni, az ő javáért is készeknek mutatkoztak imádkozni, áldozni. Szívesen megjelent az uralkodó néptörzs vallási szertartásain és ekkor készséggel megelégedett a számára az uralkodóknak fentartott hely mögött kijelölt szerényebb állással (népek udvara Salamon templomában). Az ily nagy vallási szertartások színhelyeinek épült templomok épp úgy, sőt még inkább központjai lettek a népek fővárosainak és ezzel országainak, mint a fejedelmek palotái. A közös vallásgyakorlat a különböző származású emberek között is egy oly kapcsolatot teremtett, mely képviselte,

részben meg is teremtette a nemzeti együvértartozóságot. Az ókori állami, társadalmi rend kiépítésében a kezdetleges vallás óriási nagy szerepet játszott, melyet jótékonyan kiválasztónak kell tekinteni, mert éppen a fejlett vallási étellel és ezáltal megszilárdított szervezettel bíró egységes, batár ózott cselekvés-irányokban tartható népek tudták az emberi haladást minden téren előbbre vinni. Nagy föladatának teljesítése után azonban a később pogányságnak nevezett antik vallás, miként még látni fogjuk, válságos pontra is jutott

A hivatalosan elismert vallás nagyhatalmú papjain kívül ugyan már kezdettől fogva lehettek, hogy úgy mondjuk, vad papok is – szellemidézők, kuruzslók, jövendőmondók, szemfényvesztők, – akik talán a régen leigázott, már végkép letűnt népek istenségeinek szolgálatát folytatták többé-kevésbé eltorzított módon. Az ilyeneket az államhatalom olykor tűrte, olykor üldözte; nagyobb jelentőségre csak akkor vergődtek, ha miként a zsidó próféták korában, nagyobbarányu politikai vagy gazdasági népmozgalmak élére kerültek.

Idővel a magasabb műveltség is megszűnt a papság kizárólagos tulajdona lenni; az antik köztársaságokban vagyos polgárokká lett szabad harcosok büszkeségüket helyezték a közönséges emberekénél magasabb műveltség megszerzésébe, a lét és az élet rejtelmeinek bölcselkedő feszegetésébe. Sőt még a szolgasorból is nem egynek adatott nagyobb tudáshoz jutni; ezek azután mint uraik orvosai, jószágigazgatói, gyermeknevelői, már csak jogilag voltak szolgák, a valóságban a tudatlan és szegény közpolgárokénál jelentékenyen magasabb életsort élveztek. Tehát már az antik köztársaságok korában kialakult a *világi értelmiség* osztálya.

Az eddig előadottakból eléggé kitűnik, hogy a régi vallások mind állami, vagyis inkább nemzeti vallások voltak. Mint ilyenek átmentek azon a változáson, melyet a gazdasági munka lehetőségének és termelékenységének fokozódásával az állami élet maga is elszenvedett, t. i. türelmesebbé lettek a legyőzött ellenfelekkel szemben. Miként a későbbi ókorban a hódító már nem irtotta ki, csak szolgálivá tette a legyőzötteket, az egyelőre le nem győzhetőekkel pedig a vendégszere-

let törvénye alapján túrhető viszonyban maradt, úgy már a legyőzött népek istenségeit sem tagadta meg, vagy nyilvánította gonosz szellemeknek, daemonoknak, hanem a saját istenségei mellett, bár szerényebb helyet adott az ő tiszteletüknek is, szobraikat mellékalakokként saját nemzeti szentélyébe helyezte; szinte épen úgy szolgálivá tette az isteneket az isteneknek, mint az embereket az embereknek. A független idegen államok szentélyeit és istenségeit pedig a maguk területén majd úgy tiszteletben tartotta, mint otthon a sajátjait, ha valamely idegen városban megfordult, épenúgy áldozott az ott kedvelt istenségnek, mint otthon a magáénak. Szinte az antik istenségek internacionáléjáról beszélhetünk, mely a mai szemlélő előtt az állami határokon túlterjedő egységes pogány vallás látszatát kelti. Ez a vallási türelmesség a különféle népek és helyek vallásos mondáinak kölcsönös átvételére és összefonására vezetett, ami a régi pogányság mondaszövevényét oly rendkívül érdekessé, változatossá, hímessé, utóbb művészivé tette. A különféle istenségek között hatalmi fokozatokat, rokonsági kapcsolatokat, együttes élményeket költöttek, a világban működő természeti erők kormányzását mint megannyi hivatali hatáskört felosztották az istenségek között. Ezzel csak felújították és tovább folytatták azt, amit őseik a totemizmus idejében már elkezdtek. Az istenek mellé még szimbolikus állatokat, növényeket és tárgyakat is helyeztek. Nemcsak a különböző nemzeteknek, törzseknek, családoknak voltak meg a maguk külön, vagy legalább különösen tisztelt és segítségül hívott istenei, hanem a különböző emberi foglalkozásoknak is, így volt katona-, vasiparos-, kereskedő-, zenész-, orvos-, földműves-isten (ez utóbbi jellemző módon nő volt.) Az istenségeknek ezen szakmákra oszlása azonban nem vezetett osztályvallások keletkezésére, mert ezen istenek szolgálata nem volt kizárólagos, sőt lehetővé tette a többieknek áldozást is. Ebben a korban különben, amidőn a nemzeti különbség és ellentét még annyival életbevágóbb volt az osztályellentétnél (erről többet a következő szakaszban), csak nemzeti vallások keletkezhettek; az első igazi osztály vallás a kereszténység volt, de ennek fellépése, miként a 7. szakaszban látni fogjuk, már az antik vallási szervezet felbomlását jelen-

tette. Felekezeti különbségek ekkor a szó mai értelmében még nem léteztek, mert amely vallási felfogás képes volt két embert egymástól valóban elválasztani, az már nem az istenségekről táplált különböző vélekedésekben, hanem az elismert nemzeti istenségek különbözőségében lelte gyökerét – tehát sokkal inkább volt nemzeti, mint vallásfelekezeti színezetű.

Mivel a sok istenség egyenként mind nem teremthette és kormányozhatta a világot, az ókor emberei nem is láttak bennük mást, mint meglevő világerők nagyhatalmú alkalmazóit. Maguknak ezen világerőknek keletkezését valamely, az isteneken, is fölülálló hatalomnak tulajdonították, mely azonban annyira titokzatos volt előttük, hogy azt vallási szertartásaikkal megközelíteni úgyszólván meg sem kísérelték, istenségeik, akikkel bizalmas lábon álltak, nem voltak egyebek annál, amit az összehasonlító mythologia demiurgoknak nevez.

Azonban az olyan istenségeknek gondolata, akiktől a világon mindent, de mindent lehet kérni és várni, logikai szükségszerűséggel olyan istenségekre vezet, akik a természet, minden erőivel kényük-kedvük szerint rendelkeznek, vagyis mindenhatók. Két mindenhatóság pedig a világban nem fér meg egymással – erre is a logikának kellett vezetnie. Tehát a vallásos imádat sok-sok tárgya közül csak egy lehetett mindenható, valódi isten, minden létezőnek ősoka, a többi legfeljebb annak alárendelt közege, vagy talán csak más elnevezése lehetett. Azt lehetett volna várni, hogy valamely, a népek küzdelmében utoljára is győztesen maradó világhódító fogja a maga istenségét egyedül igaz istennek nyilvánítani és ilyenül a lábai alá tiport emberiséggel elfogadtatni.

Ilyen nép, ilyen istenség azonban nem akadt. Még a legnagyobb hódítóknak is túlságosan sok óhajtásuk teljesítésével maradtak adósok a nemzeti isteneik, hogy a többi esetleg mégis csak hatalmas szellem megsértésével egyedül létező isteneknek merték volna őket nyilvánítani. Ezt a maga nemzeti istenével utoljára is egy kis, szegény nép tette meg, mely a maga istenétől igazán nem kapott egyebet, Ű int hogy minden elnyomás, üldözés, pusztítás ellenére meg tudott maradni, meg tudta őrizni nemzeti öntudatát, *A héber* nén volt az,

mely először merete megtagadni a szomszédos fényes, hatalmas birodalmak istenségeit. Hogyan is hitt volna állandóan létezésükben, mikor segítőkükkel még őket, a keveseket, a gyengéket sem tudták ama birodalmak isteni fejedelmei, hatalmas papjai megtörni? Tehát csak a héberek istene, Jehova volt igaz isten. Ezt azonban a csodálatosan fejlett gondolkodású zsidó bölcsek már nem azonosították sem valamely emberi őssel, sem egy totemmel, valamely természeti erővel, hanem egyenesen a mindenség ősokával, a világrend szabályozó elvével, minden lét és történéis forrásával. Hogy a zsidóság minék köszönhette a szomszéd népeket meghaladó nagy gondolkodó és következtető képességét, ennek fejtegetése túl messzire elvezetne tanulmányunk tárgyától. Mindenesetre nagysúlyú tényezőként szerepel kialakulásában, hogy a zsidó nép az egyiptomi rabszolgákból való szabadulása idején és még azután is sokáig a legtöbb barbár népétől eltérő intellektuel vezetés alatt állott. Mózes és a bírák,*) nagy része nein voltak sem harcos törzsfőnökök, sem ezek védelme alatt működő papok, hanem népük tehetséges, egy idegen papi intellektuel osztály szellemei eszközözeim nagyra nőtt fiaim, akik idegen nevelő környezetükből az elnyomott nép körébe ismereteket, számító- és tett-készséget hoztak, de nem ragaszkodást az elnyomó állam nemzeti és vallási eszméihez.

De az egyedül igaz istennek az egész emberiségben elismerésre kellett jutnia, mihelyt az értelmi fejlődés a vallásos eszmékre nézve általánosán megtette az előbb vázolt utat a csoportvédő szellemtől a mindenható lényig. Midőn a zsidók isteneszméje felmerült, már eleve biztos lehetett, hogy Ábrahám és Mózes istene el fogja foglalni a semmibe fujt Zeuszt,

* Az ó-testamentum egyes alakjainak tényleges létezése fölötti- vitába nem elegendünk bele. Nem is lényeges a mi szempontunkból, hogy az egyik vagy másik patriarcha, vagy próféta létezett és a bibliából ismert néven létezett-e; a földoloz, hogy a bibliai elbeszélésből más forrásokkal is összevetve a zsidó nép nemzeti és vallási fejlődésének oly általánosabb képét alakíthatjuk ki, mely a fejlődés ismeretes eredményeinek megmagyarázására kétségtelenül elégséges. Fejtegetéseimben mellőztem a pogányságon szintén egy, vagy más tekintetben felülemelkedő, de az emberiség vezető részében irányadóvá nem lett vallásrendszereket, mint a Zarathustra és Buddha vallásokat.

Baal, Ozirisz, Votan és az összes mellékistenségek helyét. Hiába nyomták el, zavarták ki lakhelyéből, üldözték, vetették fogságra a zsidó népet. Hiába engedett ez maga is tért a tiszta egyistenfogalom mellett némi halvány mythologiai mellékalakoknak, hiába vetemedtek egyes tagjai bálványozásra, aminek más istenség imádását tekintették. Jehova nem tűrt maga mellett más isteneket – nemcsak a dekalógia, hanem az emberi gondolkodás törvénye szerint sem. És ezen törvénytől fogva a zsidók vallásának szűkebb nemzeti vonatkozásait levetve, az emberiség vallásává kellett lennie; csak az volt a kérdés, hogy mikor és mi módon? A feleletet erre a kérdésre az antik emberi társadalom fejlődése adta meg: a zsidók vallási felfogása az antik művelt világnak a római birodalomban való véglegesnek látszó megszerzése, konszolidációja idején lett uralkodóvá és pedig a kereszténység alakjában. Ennek a ténynek megértéséhez azonban szükséges, hogy a római birodalomban kialakult ókori társadalom ható tényezőit, a benne működött erőket és ellentéteket vegyük még egyszer közelebbről szemügyre.

III. FEJEZET.

Az antik világ küzdelmeinek eredménye. A kereszténység.

6. §. Az első osztály küzdelmek.

Az ó-kori társadalom, miként láttuk, messzemenő és fejlett tagoltságot mutatott *osztályokra, rendekre, itt-ott kasztokra*. Hogy ezekkel a fogalmakkal rövidesen tisztába jöjjünk: az *osztály* a hasonló gazdasági és társadalmi helyzetű, ennek folytán többé-kevésbé hasonló érdekű emberek összessége. Ha egy osztály, vagy ennek egy csoportja a társadalomban elismert különös tekintélyt, vagy épen előjogokat élvez, melyeknek fejében viszont különleges jogi és erkölcsi kötelezettségeket ismer el, *rend* áll előttünk. Ha egy ily rend ridegen elzárkózik a többi társadalomból, úgy hogy a születés vagy más meghatározott rendszerű kiválasztás által kiszemelteken kívül abba más be sem juthat, *kaszt**) keletkezik.

Miként már említeni szerencsém volt, az első osztály-különbség a dolgozó szolgák és a harcoló, hódító urak között állt fenn. Ez utóbbiak képezték az első rendet, míg a szolgáknál csakis osztályról lehetett szó. Mert amíg a harcosoknak igényük volt mindenféle élettelen és élő zsákmányra, a környezetük fölötti uralomra, addig a szolgák sorsa az engedelmeskedés volt és a megelégedés azzal, amit uraik nekik meghagyni, vagy juttatni jónak láttak. Ezzel szemben már a kezdetleges társadalom erkölcsi felfogása is megvárta a harcosoktól, hogy csoportjuk uralmi érdekeiért bármikor

* Le Bon „kaszt” szót az összetartó és közös eszmevilágú foglalkozási csoportra, tehát az általam felvettnél tágabb értelemben alkalmazza.

fegyvert ragadjanak, vállalják a harc minden szenvedését és veszélyét. A szolgák ellenben eleget tettek mindennemű kötelezettségnek, ha uraik parancsát teljesítették; saját jó szándékuktól senki sem várt semmit. Ha egy harcosnak eszébe jutott fegyverét letéve szolgainak tartott munkára adni magát, ezt gyalázatnak” tartották; ellenben ha egy szolganak sikerült munkakörét elhagyva harcosná lennie, ez dicsőségére vált.

A szolgák osztálya, miként már szintén láttuk, a barbár időszakban kétfelé vált: az urak közvetlen felügyelete alatt álló rabszolgákra és a többé-kevésbé szabad földművelő jobbágyokra. A harcos rendből pedig kivált a papi rend. Midőn azután a barbár társadalom az antik társadalomba fejlődött át, a szolgák osztályából ismét kiemelkedett a dolgozó közpolgárok, iparosok, bérmunkások osztálya, a harcos és papi rendből pedig a hadvezető, de egysszersmind nagybirtokos, és vállalkozó nemes polgárok rendje

Az emberek osztályhelyzetének ez a nagy különbözősége egyelőre nem vezetett nagyobbarányú, nagyobb területekre kiterjedő osztályharcokra. Ennek oka részben az életviszonyok kezdetlegességében volt; a leghatalmasabb urak életszínvonala nagyobb, de már feleslegesnek érezhető fogyasztásbőségen kívül csak némely csekély élvezetértékű pipere-fényezésben különbözött az élve hagyott szolgák életétől és így nem támaszthatott az utóbbiakban elemi erővel kitörő irigységet, mint a későbbi proletárban a művelt gazdagok valóban kifinomult életélvezete. A kormányzat és közigazgatás fejletlensége mellett pedig az elméletben legszigorúbb jogi korlátok átlépése sem volt oly nehéz, mint később; egy erőteljes, ügyes ember, ha helyzetével elégedetlen volt, elég sokszor javíthatott azon erőszakos úton, pl. ha a rabszolgaságból megszökött.

Az emberek sűrűn harcoltak egymással, de harcaik indokát nem az osztályok, hanem a néptörzsek, nemzetiségek ellentéte képezte. Mert a nemzetiség, a leszármazás a politikai és vallási kötelék adta meg az osztálykereteket; az urak más népből valók voltak, mint szolgáik. Ahol tehát rabszolgák lázadtak fel uraik ellen, ez is inkább a leigázott néptör-

zsek szabadságharca volt a hódítók ellen; céljuk a rabságból menekülés olykor némi könnyítés, de végeredményben az uralomnak az addigi szolgák számára való megszerzése, nem intézményszerű megszüntetése volt.*) Még a fejlettebb antik államokban is fennállott bizonyos nemzetiségi különbség a társadalom osztályai között, miután a szolgák és közmunkások, jobbágyok osztálya folyton újabb idegen népelemek behurcolása, leigázása útján egészült ki.**) Viszont az alsó osztályoknak a felsőbb rendekbe emelkedő tagjai már ökéletesen átvették az uralkodó nemzetiség nyelvét, szokásait, életfelfogását. Az ókori történet némely ritka adatától, mint a perzsa, mágus-papoknak az ál-Szmerdisz király leleplezése után történt tömeges legyilkolása, bátran eltekinthetünk; itt az állami hatalomért folytatott személyes küzdelem epizódjairól és nem sajátképeni osztályharcokról lehetett szó.

Nem lehetett ez másképpen egy oly időben, amikor a békés nemzetközi érintkezés oly gyér volt, az egyes népek ridegen elzárkóztak egymástól s a mondhatni mindennapos háborúk után minden rangú és rendű legyőzött számára csak egyféle sors volt: a legmegalázóbb szolgaság. Ekkor a maga népcsoportján belül ki-ki igyekezhetett magasabb múltóságra, jólétre felvergődni, nemes és nemtelen eszközkel – az idegenek, még a leghasonlóbb helyzetűek irányában is többé-kevesebbé ellenség maradt az ember. Még a rabszolgák is nem egy esetben jó hazafiaknak bizonyultak és vitézül ontották vérüket azon hazáért, mely tulajdonképpen csak uraik hazája lett volna. Ilyesmi történt különösen később, az antik állami rend teljesebb kialakulása után. Megszűnik ez meglepőnek lenni, ha fontolóra vesszük, hogy egy állam régen besorozott, meghonosodott rabszolgái ebben a szerény helyzetben is bizonyos jólétet teremthettek maguknak, legalább is kiváltságos szolgák voltak a később alávetett, vagy alávetendő

* A némileg más jellegű Spartacus-féle felkelések a római köztársaság végnapjaira, tehát oly időre estek, amikor az antik társadalmi rend már bomlani kezdett.

** Ennek egyik tanújele, hogy a rabszolgát név helyett általában származási helye, nemzetisége után szokták hini.

emberekkel szemben. A további emelkedés, szabad polgárrá válás is nem egyök előtt állt nyitva és erre épen az állam háborúja szolgáltatta a legjobb alkalmat. Ellenben egy idegen, esetleg barbár hódító ismét a rabszolga-élet legsóbb fokozatára szorította volna le őket; újra kezdhették volna egész fajtájukkal együtt a gyanakvó, rosszakaró új urakhoz, való alkalmazkodás kálváriáját. Érdekközösségük tehát inkább régi uraik, mint más nemzetbeli osztályorsosok oldala mellett jelölte ki helyüket.

De azért mégis ebben a korban, az antik köztársaságok korában indultak meg az első osztályharcok a szó mai értelmében. És pedig nem a társadalmi piramis legsóbb rétegét képező, a legsúlyosabb nyomást elszenvedő, de szervezkedni nem képes rabszolgák és uraik, hanem a már magasabban álló, szabadabban mozgó és szervezkedésre is alkalmat találó közpolgárok és a köztársaságok nemesei között. Ez utóbbiak eleinte korlátlan urai voltak államaiknak, minden nagyobb vagyont, minden előkelőbb polgári, katonai, papi tisztséget saját tagjaik számára foglaltak le. Azonban a közpolgárok, a vagyontalan vagy kisvagyonú szabadharcosok, fegyverképes földművelők, iparosok, bérmunkások segítségét nem nélkülözhatték külső háborúikban, sem saját házaikban nem élhettek volna nyugalomban, biztonságban, ha ezeket is teljesen ellenségeiké teszik. Ezért elismerték ezen közpolgárok bizonyos jogait, idővel részt engedtek nekik a közdolgok intézésében is de azért főként gazdasági eszközökkel sokáig olyan függésben tudták őket tartani maguktól, hogy alig mertek volna valamit ellenükre kezdeményezni. A nemesek birtokában volt ugyanis a föld, a rabszolgaállomány és a pénz legnagyobb része; a közpolgár tehát megélhetési alkalmához, tőkéhez csak mint a nemesek bérlője, adósa, alkalmazottja jutott. A nemesek, akik leginkább ráértek jogászkodni, a törvényeket legsajátabb érdekeik szerint megszövegezni, nem is mulasztották el oly jogrendszer megteremtését, melynek segítségével a legszebben kiuzsorázhatták és még féken is tarthatták közrendű polgártársaikat.

Ahol azonban már bizonyos hatalom van, ez nem nyomható el állandóan; egy vagy más utón előbb-utóbb elő-

tör. Az antik közpolgárság ereje is szervezkedésre, a nemeséggel szembeszállásra vezetett először talán egyes köztársaságokban, utóbb már világszerte. E mozgalmak vezetői sok, talán legtöbb esetben a kiváltságos nemesi rendből kerültek ki, mert ősi végzete minden uralkodó csoportnak, hogy tagjai nem férnek össze állandóan, egyéni hatalmukat egymás rovására akarják kifejteni és ezzel egymást más csoportok, esetleg éppen saját alávetettjeik karjaiba kergetik. A köztársaságok kormányzásával elégedetlen nemesek a közpolgárság mozgalmának élére állottak, ennek segítségével hivatalokat, birtokokat, újabb hatalomforrásokat szereztek a maguk számára, de egyúttal jogbiztosítékokat, a közügyekre nagyobb befolyást, több boldogulási, érvényesülési lehetőséget közrendű szövetségeik számára is. Ez utóbbiak így hatalomra jutva, politikai súlyukat a nemesekhez hasonlóan gazdasági rendszabályokkal támogatták; így midőn az uzsorát tilalmazták, sőt néha az összes fennálló adóssági viszonyokat törölték, az állami földek kisebb részletekben való bérbeadásai elrendelték. A nemesek illetéktelen befolyásaival szembe valóságos szrájkmozgalmakat helyeztek; így midőn Rómából a patríciusok nyomása elől végkép el akartak vonulni. Az antik köztársaságok polgárainak különböző csoportjai között folyt küzdelmek tehát nemcsak indokaikra nézve voltak valóságos osztályharcok, hanem a bennük mindkét részről alkalmazott fegyverek túlnyomóan gazdasági jellege révén is.

Persze, ha mindeme gazdasági harceszközök kellő eredményre nem vezettek, fegyveres kenyértörésre került a sor. Az antik köztársaságok története tele van véres államcsínyekkel, forradalmakkal, polgárháborúkkal. Ez utóbbiakat sokszor különösen véressé tette az a körülmény, hogy saját polgártársát a fennálló jog szerint bajos volt rabszolgává tenni, tehát az ellenpárt életbenmaradó tagja mindig újra alkalmatlanná, veszélyessé válhatott; ezért polgárháborúban sokszor oly helyzetben is megölték, amelyben az idegen ellenséget hadiogóságba vitték, esetleg külföldre rabszolgának eladták volna. A győztes párt vagyonszerzésekkel és száműzésekkel is igyekezett a legyőzöttet minden egyes tagjában tönkretenni. Szomorú ellentéte a köztársaságok annyit magasztalt és nem egy esetben igazán érvényre is jutott belső szolidaritásának. Az

osztályok harca a köztársaságoknak külső tényezőkkel szemben való egységét is megbontotta; az antik időben már nem egy párt – olykor éppen az előkelők pártja – támaszkodott saját polgártársai ellen idegen hatalmak támogatására, melyet – ezt könnyen elképzelhetjük – csak nagy áldozatokkal vásárolhatott meg a haza rovására.

A belső harcok különben, ha sokhelyt a (mindig a *polgárookra* korlátozott!) népjogok kiterjesztésére, a gazdasági, kulturális élet fellendülésére vezettek is, másrészt tömérdek energiát felemésztettek és nem tudtak valóban egészséges demokráciát teremteni. Minden eredményes pártharcból annak vezetői húzták a legnagyobb hasznot; még a közpolgárságnak a későbbi fejlődés folyamán már saját kebeléből kiképzült vezetői is nagy vagyonra, hatalomra szert téve, beleolvadtak a régi kiváltságos nemességbe és így a megszüntetett, vagy enyhített nyomás helyébe mindjárt egy másikat hoztak. A hatalmas polgárok kezében mind nagyobb mértékben összpontosult a vagyon és a gazdasági hatalom, mely ellen a közpolgárság hiába keresett volna oltalmat hazája „alkotmányos” tényezőinél. Ezért mind több helyen egy-egy különösen hatalmas polgárt kiáltott ki vezérének, aki azután mint tyrannos valószínűs monarkikus hatalmat gyakorolt a régi barbár monarchiák vallási sallangja, a papság nagyobb mérvű szabályozó befolyása nélkül. Am ez is csak időleges segítő eszköznek bizonyult; a tyrannos is leginkább saját személyes hatalmát igyekezett növelni, szilárdítani, készséges eszközeit is jutalmaznia kellett és így a hatalmától megfosztott nemes kizsákmányoló társaság helyébe megint egy újat állított kegyenceiből.

Ez lett utóbb az egész antik társadalom sorsa, végzete. Az antik köztársaságok és monarchiák a kizsákmányolható területekért és embertömegekért folytatott örökös harcban egymást pusztították el, falták fel, amíg végre egy maradt közülök uralkodó az egész nyugati árja műveltség területén: a római köztársaság. Nem csupán a római katonai erő fölénye okozta ezt, hanem a római állam vezetőinek nagy szervező, rendező képessége, mely az alávetett provinciák lakóinak minden elnyomás és kizsárolás mellett még mindig

több jogbiztonságot, boldogulási lehetőséget nyújtott, jnint amaz időben ama területek független helyi zsarnokai,*) Ezért lettek a legkülönbélebb származású népelemek által lakott országok nagyobb ellenállás nélkül rómaiakká a köztársaság-által való meghódításuk után, olykor már az előtt is, az emberek többsége úgy érezte, hogy ha az aranyasok uralma alatt sokat szenved is, még többet szenvedne, ha ezen madarak elszállása után más, akár helybeli urak kerülnének nyakába.

Ezzel a néptörténelmi folyamattal párhuzamosan haladt azonban az a társadalmi fejlődés is, mely minden nagyobb vagyont és ezzel járó hatalmat keveseknél, névszerint a római nagytőkés és nagybirtokos nemzetségek mai fogalmak szerint is mesés gazdagságú fejeinél halmozott össze. Ezeknek a többi emberek, a római közpolgárok épen úgy, mint az alávetett, tartományokká tett országok lakói megélhetésükben mindinkább ki voltak szolgáltatva, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy a Rómában lakó közvetlen közelből láthatta a világ zsarnokait, míg a tartománylakosokkal szemben leginkább ama nagyurak hivatalviselő, hadvezető, adót bérlő és zsaroló ügynökei álltak egy zsákmányéhes, durva szoldateszka élén. Az egy kézbe került nagybirtok és nagytőke ezen hydrájának szorításából nem volt menekvés; a tartományok lakóinak ellentállását a köztársaság jól szervezett, jól fegyverzett zsákmányok és földosztások kilátásával lelkesített légiói mindenütt leverték. Rómában és környékén pedig hiába feszítette erejét a világhódító nép saját túlhatalmas kisebbsége ellen – a nép által kierőszakolt demokrata célzatú törvények végrehajthatlanok maradtak, a közpolgárság legeszesebb, legerélyesebb vezérei eredménytelenül morzszolták fel képességeiket, áldozták életüket az uzsorával, vesztegetéssel orgyilkosokkal dolgozó nagyúri érdekcsoport ellen.**)

Most -már nem *egy nép* szenvedett elnyomást a másik-

* Le Bon ezirányú véleményére a 25. §-ban fogunk reátérni.

** V. ő. Ferrero magyar nyelven is megjelent nagy történelmi munkáját: *Grandezza i decadenza di Roma*.

tói, nem is egy népnek *egy osztálya* egy erősebb osztálytól, hanem *minden* népnek *minden* osztálya *egyetlen* nép egyetlen osztályától, a római optimates rendtől. Miután a római köztársaság az egész ismert világot meghódította és állami rendjébe illesztette volt, az egyes ember jólétét már nem igen lényegétté egy idegen nemzet hódító háborúja; így a nemzeti összetartás érzése lazult. Ellenben az összes nemzetekből kikerült alsóbb osztályok elnyomása a római uralkodó osztály által mindnyájukra nézve közös szenvedést jelentett. A közös szenvedés közei hoz egymáshoz, a nyomorgó, szűkös megélhetésében fenyegetett római polgár, görög intellektuel közelebb érezte magát a régebben annyira megvetett rabszolgához is, mint az állam főhatalmasaihoz. Az *ember* kezdett az ember szemében a földolog lenni, nem pedig a polgártárs.

Végre az egész óriás birodalom egy tyrannos karjaiba vetette magát. Mert nem más volt az első római császár, aki a nép hangulatára támaszkodva túltette magát a köztársasági alkotmányon, melynek csak tessék-lássék hagyta érvényben azon rendelkezéseit, melyek épen nem akadályozták hatalma szabad kifejtésében. A császár zsarnok volt a régi világhatalmát és harácsolási lehetőségét sirató római előkelők szemében; ellenben felszabadító, rendteremtő védelmezőként állt az óriás birodalom népének nagy többsége előtt. Hogy mennyire az idők szükségét képezte az új monarchia megalapítása, ezt misem mutatta világosabban, mint hogy Octavianus császársága állandó intézménnyé lett, melyet a köztársaság visszaállítására irányuló törekvések époly kevésbé tudtak megdönteni, mint a következő századok súlyos rázkódásai, a különféle császárelöltek kölcsönös legyilkolása! A vallási mez, melyet a császár mint pontifex mazimus utóbb magára öltött, csak egyik tényezője nem alapja volt uralmának.

Igaz, hogy a császár a beléje helyezett összes reményeket époly kevésbé tudta valóra váltani, mint akár a régi kisebb köztársaságok kis tyrannosai; a köztársaság alatt meggyökeresedett visszaélések alig enyhített alakban tovább is fenmaradtak-, sőt a császári mindenhatóság a szervezés magasabb fokára emelt hadsereg segélyével lassanként az önrendelkezés-

nek azon csökevényeit is megszüntette, amelyeket a köztársasági oligarchia gazdálkodása még fenhagyott. Az életet tobzódva élvező igen kevesek és az igában nyögő nagyon sokat – ez volt az akkori világ képe. Rómában, a birodalom központjában az uralkodók még féltek egy kissé a körülöttük tanyázó szegény nép töreitől; ezért nagymennyiségű ingyen gabona kiosztásával, vad idegizgató cirkuszi előadásokkal és a nemzeti nagyság előtti hízalgó hódolattal igyekeztek nyomorúságát elfeledtetni. Az alávetett tartományokban ez sem történt; ott a kizsaroló társaságként szervezett római pénzemberek, hivatalnokok, katonák, valamint a kedvezmények, előnyörzsák reményében ezekhez csatlakozott helybeli előkelőségek könyörtelenül kiszítták a nép vérért. Rómába hordták nemcsak aranyát, ezüstjét, hanem földjének elvehető termékeit, sőt legszebb, a rabszolgapiacon legjobban eladható gyermekeit is. Fájdalmas lehetett ez a leigázott félvad barbárok-nak, de hát még a római birodalom azon tartományaiban felnötteknek, amelyekhez nagyszerű, az élő nemzedékben még mindig tovább ható szellemi fejlődés emlékei fűződtek!

7. §. *A kereszténység.*

A római világbirodalom egy félreeső, elhanyagolt tartománya lett ama zsidók országa, akiknek gondolkozói az emberiség vallási eszméinek tisztázását oly nagy mértékben előre vitték volt. A római állam és ennek urai annyira leki-csinyilették Júdeát és népét, hogy egy ideig még nem is tartották érdemesnek azt birodalmukba teljesen bekebelezni, a római kormányzást és közigazgatást reá egészen kiterjeszteni. Inkább túrték és támogatták ott a Herodes-féle torzfejedelmek kegyetlen és mégis tehetetlen uralkodását, a gerinctelen, önző, pénzsóvár zsidó papság és előkelőség népnyúzását – feltéve, hogy ezek római uraiknak is beszoigáltattak annyi hasznot, amennyit ezek kívántak. A nép mélyen meg volt alázva, elvesztette hitét a régi intézményekben, elkeseredése még nagyobb mértékben irányult saját hűtlen, korlátlan étvágyú előkelői, mint a zsarolásaikban mégis több rendszert betartó rómaiak ellen. A földművesek, pásztorok, halászok, kisiparosok, bérmunkások között anarchista irá-

nyú forradalmi hangulat keletkezett; az emberek az első jelre készeknek látszottak zendülésekre, rablócsapatok alakítására, vagy ennek ellentétéként a világtól teljes elfordulást, egészen vallásos képzelgésekbe menekülést hirdető prófétákhoz csatlakozásra.

Ekkor lépett fel mint a nép tanácsadója Jézus,*) a názárethi ács, aki proletarizált kisiparos létére mégis az akkori viszonyok szerint magasabb rendű vallási kiképzésben részesült és egyiptomi tartózkodása alatt némiképp világot is látott volt, Jézus nem volt egy szervezett forradalom vezetője, bár egyes visszaélések elleni küzdelmében a hozzá csatlakozottak segítségével erőszakot alkalmazott is. De nem volt pusztán vallási álmodozó sem. Amennyire a reánk maradt adatokból, különösen az evangéliumokból kivehetjük, Jézus, az Ember fia, miként magát nevezte, az eszközökben való túlságos válogatás nélkül törekedett a körülötte élő elnyomott nép helyzetét javítani. Arra igyekezett, hogy mindenki megkapja a megélhetéséhez szükségeset, amiben legfőbb eszköznek a kölcsönös testvéries támogatást, sőt a gazdasági javak közös használatba engedését tekintette. Az elérhetetlennek hajhászásától óvta híveit és tekintetüket mindig arra igyekezett fordítani, hogy az egyéni lelkiismeretnek a világról alkotott felfogással való harmóniája, a teljesített kötelesség tudata, a változtathatatlanba való békés megnyugvás több boldogságot biztosít, mint a nagy vagyon, hatalom, pompa birtoka. Szervező tevékenysége kizárólag Palaestina szegénysorsú lakosaira szorítkozott; ha olykor magasabb társadalmi állású, gazdagabb emberekkel, sőt még előkelő rómaiakkal érintkezett is, ez az érintkezés inkább eszmecserékre, pillanatnyi szolgálatokra szorítkozott és nem vezetett messzebbmenő összeköttetésekre. A szegényeket, a védtelen gyermekeket, a bántalmazott nőket oltalmazta mindig, míg nemzetének előkelői, gazdagjai, papjai számára nem sok barátságos szava volt. Abban a monarchikus álláspontú

* Nem kívánok beleszólni azon vitába, hogy az evangélium szerinti Jézus valóban élt-e, vagy csak költött személyiség. Fejtegetéseiben az első esetet feltételezem, mivel az kielégítően magyarázza meg mindazt, ami a kereszténység alapítása körül történt.

teológusok által később oly sokszor idézett mondásában; add meg a császárnak, ami a császáré – a római birodalom egész köznépeének akkori lelkiállapota jut kifejezésre, mely az egyetlen rendteremtő nagy kényúrtól a sok kis helyi zsarnok megrendszabályozását. a kisember érdekeinek fokozott védelmét várta.

Jézust némelyek (Renan) az első szocialistának szeretik tekinteni; némely mondásai, mint pl. a szőlőművesekről szóló példabeszédben: méltó a munkás az ő béérére – valóban tökéletesen beleillenek egy mai bérmunkásmozgalom keretébe is. Hogy azért tevékenységének súlypontját nem különösen a bérmunkások életszínvonalának javításába helyezte, ezt tökéletesen megmagyarázza az a körülmény, hogy az ő idejében a bérmunkások a szegény néposztálynak csak egy nem épén nagy töredékét képezték. A kommunista irányzatot azonban Jézus tanításaiból nem lehet kitagadni. Vannak mégis, akik Jézusnak vallási rajongásba merülést vetnek szemére, az ő hatásának tulajdonítják, hogy a nép a túlvilági boldogság reményében elfordult a forradalmi önségély gondolatától és megadással tűrte később a középkor századainak jobbágy-elnyomását. Az evangéliumok futólagos átolvasása meggyőzhet ezen vád alaptalanságáról; Jézusnál a vallásos megnyugvás csak a világ szenvedései enyhítésének egyik, nem egyedüli eszköze volt; tanainak hatása nem akadályozta meg a forradalmi önségélyt a középkor véres parasztháborúiban sem, melyek többnyire egyenesen keresztény jelszóval indultak meg.

Végre vannak, akik a sem nem forradalmár, sem nem rajongó Jézus egyéniségében határozatlanságot, erőtlenséget látnak. *Azonban épen Jézus egyéniségének ez a sajátlagossága biztosította rövid közéleti szereplését lezáró vértanú-halálának óriás világtörténelmi kihatását.* Egy lázadóvezér kivégzésébe a köznép jogérzete könnyen belenyugszik, mert a hatalom véres eljárásában természetes önvédelmet lát; egy halálba hurcolt álmodozót is hamar elfelejtenek. De mikor Jézusnak meg kellett halnia, csak azért, mert népét szerette és a kicsordulásig keserű helyzetét minden lehetséges eszközzel javítani akarta – ez oly felháborodást szült hívei-

ben, mely állandó maradt, idővel minden újabb méltatlanság tapasztalásával még növekedett és miután a túlhatalom ellen erőszakos kitörésben nem érvényesülhetett, az emberek lelkeit hatotta, alakította át mind nagyobb mértékben és szélesebb körben.

A zsidó papság hitvány eljárása Jézussal szemben egyelőre nem vezetett híveinél a zsidó vallás, különösen a zsidó egyisten megtagadásához, mert Jézus maga mindig hangoztatta volt amaz istennel való egységét, akaratának szentségét. De azért Jézust mégis istennek nyilvánították, és mint ilyent Jehovával azonosították; egyszersmind pedig őbenne találták fel a zsidók által az elnyomatás hosszú századaiban epedve várt megváltót. Ez az eszmei azonosítás, mihelyt lehetségessé vált, ellenállhatatlan erőt kölcsönzött Jézus hívei propagandájának. Nem az volt a lényeges, hogy egy istenre hivatkozhattak, mint mesterükre – hiszen ezt az ókorban nagyon sok érdekcsoport megtette és úgyszólván minden nagyobb uralkodót az istenek közé soroztak, olykor egy már elfogadott istenséggel azonosítottak a halála után, vagy már életében is. Hanem az volt a fontos, hogy képesek voltak mozgalmuk megindítóját a szentháromság nem épen világos elméletének segítségével Jehovával, a kizárólagossal, az egyedül lehetséges igaz istennel azonosítani.

Jézus híveinek mozgalma eleinte túlnyomóan gazdasági jellegűnek látszott; a júdeai szegények kölcsönös segítő szövetkezetére, sőt kommunista kísérletekre is vezetett, melyek ugyan keletkezésük színhelyén sem voltak képesek a gazdasági életet áthatni, új alapokra fektetni. Ám az elnyomott szegény nép helyzete az egész római világbirodalomban, még magában a fővárosban is annyira hasonló volt, hogy Jézus eszméi már a szereplése utáni első évtizedekben messze területeken visszhangra találtak. Az eszmék tudatos terjesztőiben, vezetőiben, apostolaiban nem volt hiány, – hiszen az ilyen szerep a legszerényebb származású embernek a hozzá hasonló körében igen nagy tekintélyt, kedvező állást biztosított. Jézus eszméinek követői, ahol nem is alapíthattak már közös gazdasági telepeket, legalább közös értekezésekre jöttek össze és ez alkalommal a jobb jövő, Jézus

legközelebb megvalósítandó országa reményével erősítették egymást a mostoha életviszonyok elleni küzdelemre, ahol ez lehetséges volt – a szenvedések békés elviselésére, ahol más út nem állott nyitva.

A keresztény egyesülések és gyülekezések közönsége elég tarka lehetett. Nemcsak Jézus otthon maradt, vagy idegenbe szakadt honfitársai voltak bennük láthatók, hanem a legkülönbözőbb országok és népek fiai; a keresztény vallás-gyakorlatból hiányzott a nemzeti elemnek az a maradványa is, mely a pogány vallási szertartásokban akkor még fellelhető volt. Azonban egyesítette őket az, hogy valamennyien az elnyomott, megvetett, szegény osztályhoz tartoztak, mint rabszolgák, bérmunkások, vagyontalan kisemberek. A keresztény mozgalomtól ezek már nem a római nemzet uralmának megjelölését és saját nemzeteik uralomra jutását várták, hanem egy új világrendet, melyben ők, a mostani szegények lesznek minden jónak élvezői. Vallási kultuszuk tehát nem mint nemzetet, hanem mint osztályt egyesítette őket, már nem volt nemzeti vallás, hanem az *első osztály vallás*.

Miután a keresztények gyűlései az elnyomottak összefüvetelei voltak, nem csoda, hogy irántuk a nők is nagy mértékben érdeklődtek. A nők helyzete az ókorban még nagyobb arányban volt kedvezőtlenebb a férfiakénál; így nem csoda, hogy az ő pártfogásukra is vállalkozó kereszténység a felsőbb osztályok női között is elég hamar talált rajongó hívekre. Szinte a mai szocialista színezetű feminizmust helyettesítette akkor a nők keresztény irányzata.

A régi pogány államvallás nagy vagyonú, nagy hivatalú, nagy hatalmú képviselői a sarjadzó kereszténységre már csak azért is megvetéssel tekintettek, mert azt szerintük a rabszolgák és a nők vallása volt. Nem vették észre, hogy egy ily jellemzés kimondásával már előre kijelentették a kereszténység győzelmét a pogányság fölött, mely bár világszerte emelkedtek fényesebbnél-fényesebb templomai, folytak költséges szertartásai, hovatovább már senkinek sem volt vallása. Mert az előkelő, vagyonos római és görög intellektuelek már nem voltak képesek a régi mythológia szép, de naiv meséiben hinni, a világ egységéről és az emberek egyenlő

értékéről való meggyőződés közójük is beszivárgott és lia az állami rend érdekében szükségesnek tartották a régi vallás mindenáron való fentartását – ez csak politikai számítás volt, amely gyengébbnek bizonyult az első keresztények igazán vallásos hiténél és meggyőződésénél.

Ennek a meggyőződésnek óriási erejéről tanúskodik mindaz, amit ama mozgalom keletkezésének idejéről, de még későbbi kihatásairól is megtudhatunk. Az első keresztények minden vallásos tant elvetettek, amelyet Jézus és apostolai el nem ismertek; bátor elhatározással tagadták meg a pogány istenségek létét és állítólagos akaratuknak minden erkölcsi érvényességét. Ellenben ami a kereszténység bizonyítására, alapítóinak dicsőségére szolgált, azt *hitték* azon emberek vak fanatizmusával, akik valamit hinni akarnak, mert igaz voltától várják egész üdvüket. Ezért hitték el a leggyermekesebb keresztény legendákat olyan emberek akik az egész pogány vallási rendszert fölényesen megtagadták, ezért alkottak oly könnyen a lomtárba dobott pogány mythologia helyett isteneszmájük körül egy új keresztény mythológiát, ezért tulajdonítottak nagy jelentőséget, túlzgatott idegrendszerű társaik látomásainak, teremtettek egy valóságos új, az emberiség történetében immár harmadik totem izmust egyes emberek, családok, helységek, nemzetek, foglalkozások védszentjeiből ezek tárgyi, növényi, állati szimbólumaiból. Ha valaki nem osztotta hitüket, ezt a legsúlyosabb bűnnek, a legnagyobb sérelemnek tekintették, mert minden tagadás csökkentette hitükből fakadó reménységüket, rontotta azt a szellemi építményt, melyhez egész boldogságukat kötötték. Vallási szertartásaikat fanatikus áhítattal, mint életük legfontosabb tényeit végezték; a szertartások elhanyagolását, kigúnyolását, vagy másokkal pótlását, így a régi pogány szertartások mellett maradást a legfelháborítóbb bűnként kezelték. Hitüket nemcsak összejöveteleiken vallották, mint a késői pogányság egymást kinevető augurjai, hanem az élet körülményeiben erkölcsi zsinórmértékként alkalmazták is és az üldözések idején inkább kínos vértanúhalált szenvedtek, semhogy hitüknek csak egy szavát is megtagadják. Az emberek egy nagyobb

számának ily szilárd állásfoglalása és a végső következményekkel is leszámoló egységes cselekvésmódja mindig szuggerálólag hat más emberekre; az első keresztények példája folytán mind többen éreztek vágyat, sőt ellenállhatatlan lelki kényszert hitük vallására, életük és esetleg vértanúhaláluk megosztására. Hiszen, miként láttuk, a közönség nagy többségének életviszonyai már magukban véve is megérlelték a lelkek készségét egy keresztény, vagy ehhez hasonló mozgalomra.

A vértanúk teremtése, a keresztények kegyetlen üldözése, melyre a hanyatló római birodalom kormányzói magukat időnként nem annyira vallási, mint állampolitikai érdekből elszánták, az összetartozás érzésének fokozása révén inkább használtak, mint ártottak a kereszténységnek. Abban az időben nagyon is sok ember tartotta az élet rendjét oly tűrhetetlennek, hogy inkább azonnal megvált életétől, semhogy a rossz állapotok további fennmaradásába belenyugodjék. Nem igen ártottak a kereszténységnek a pogányság végnapjaiban behozott új istentiszteleti formák, félig elfelejtett, vagy csak messze országokban ismert istenségek imáadásának Rómában meghonosítása, a Mithras-kultusznak egyenesen a kereszténység ellensúlyozása, elhomályosítása végett való célzatos terjesztése (Julianus császár). A pogány hatalmasok, midőn a véres üldözések nagy eszközei után ezen kis eszközökkel igyekeztek a néplélek keresztény irányzatát aláaknázni, nem vették észre, hogy az elnyomott, sanyargatott, régi isteneiben csalódott köznépnek nem annyira új kultuszra, új szertartásokra van szüksége, mint új hitre, új erkölcsi és társadalmi rendre.

Az eleinte szinte kizárólag a legalsóbb néprétegekből kikerülő keresztények soraiba utóbb mind nagyobb számmal léptek vagyonos, művelt, előkelő emberek, az utolsó antik társadalom irányadó elemei is. Tulajdonítható ez egyrészt a keresztény hit és életpélda előbb már említett szuggeráló erejének, de másrészt azon személyi ellentéteknek is, melyek minden élvező, uralkodó embercsoportot bontogatnak és egyes tagjait az elnyomottak szövetségének keresésére készítik. Miként a régi köztársaságok nemes polgárságának

valami okból elégedetlen, vagy teljesebb egyéni érvényesülésre, uralomra törekvő tagjaiból kerültek ki az elégületlen közpolgárság vezetői, úgy a birodalomszerte szaporodó és mind hatalmasabb erőforrást képviselő keresztények is szövetségeket, híveket találtak oly egyénileg még eléggé pogány jellemű nagyurakban, kik mint Constantinus császár a keresztény néptömegek támogatását keresték, mert: *in hoc signo vinces* – e jellel legyőzhették versenytársaikat.

A kereszténységben szervezkedő néprétegek különben idővel hatalmas értelmiségi vezérkart nyertek papságukban. A keresztény papság nem azonos eredetű a pogány papsággal, nem származott le valamely az istenséghez közelebb állónak tartott úri osztálytól. Ha talán a keresztény gyülekezetek körében emelte is az egyes vezetőember tekintélyét, ha az első apostolokkal, vagy éppen a Mesterrel személyes érintkezésben állott ← a mozgalom természete, a kölcsönös támogatás fontossága, a közös veszélyek magukkal hozták, hogy a kereszténység első szervezete erősen demokratikus volt; senki vezetői, papi hivatalt nem viselhetett, akit erre híveinek bizalma ki nem jelölt.*) Másrészt azonban éppen a közös érdekek és veszélyek nagysága bírta a különféle gyülekezetek vezetőit, papjait arra, hogy egymással szoros összeköttetést tartsanak fenn, egységesen járjanak el. Így már az első időkben kifejlődhettek csirái azon szervezetnek, mely később oly csodálatos erőt és ellentálló képességet tanúsított. Ez lett az *egyház*, vagyis az egy vallásúak minden népi, nemzeti, állami köteléktől független szervezete, aminő a kereszténység fellépése előtt ismeretlen fogalom volt. A keresztény szövetség vezetőiből rend lett, az egyház papi rendje, mely már a bevezetés, felszentelés révén fentartotta magának a jogot újabb tagjainak képesítésére, a papi hivatal gyakorlása feltételeinek megszabására. Ha az első apostolok között sok olyan ember akadt, akinek műveltsége alig haladta meg az akkori köznép átlagos színvonalat és csak a rendesnél nagyobb lelkesedése, erélye képesítette vezető tevékenységre – utóbb a keresztény papságot is mind magasabb műveltség

* Gibbon: Decline and fall of the Roman Empire.

megszerzésére szorították mindazok az okok, melyek már az ősi pogány papság között a tudományos irányzatot kifejlesztették volt, valamint azon különösen nehéz és veszélyes körülmények, melyek között a keresztény gyülekezetek létükért küzdöttek és amelyek vezetőiktől valóban nagy szellemi képességeket kívántak. A keresztény vezetők, térítők, papok, püspökök között az első századoktól kezdve voltak egyszerű, lelkes, halálrakész emberek mellett nagytehetségű egyének, akik az antik műveltség minden értékét a legnagyobb mértékben magukévá tudták tenni és saját szellemükben tovább művelni (egyházatyák).

Végre három százados tusa után összeomlott a pogány vallási szervezet és a keresztény vallás lett hivatalosan uralkodóvá, majd kizárólagossá. A kereszténység győzelme után tömegesen, sietve csatlakoztak hozzá azok az elemek, amelyek tőle addig közönyből, vagy a hivatalos üldözésektől való félelemből távol maradtak, azonban a tartalmatlanná lett pogány eszmeközösségtől már elszakadtak és a két összeütköző vallásrendszer közül a kereszténység fölényét hovatovább elismerték. Az antik, műveltség egész területe, úgyszintén a római kardokra nézve elérhetetleneknek bizonyult barbár területek nagy része is egészen kereszténnyé lett. Mert az ezen országokban lakó barbárok nemzeti vallásai is elvesztették vonzó erejüket, mihelyt a kereszténységben egy oly vallással kerültek szembe, mely nem a hatalmasok, a parancsolók, hanem a nélkülözők, a szenvedők szerveződését jelentette. A germán pogányság eltűnését különben sietette a germán népelemeknek a népvándorlás századaiban bekövetkezett nagy elvegyülése egymással és a római birodalom régi lakóival; ily nagyfokú elvegyülés mellett a szűkebbkörű nemzeti vallások elvesztették értelmüket; helyükbe az egyetemes emberi vallásként szereplő kereszténység lépett.

Bármily nagy fordulóponthoz vezetett azonban a kereszténység uralomra jutása a vallási eszmék terén – a társadalmi szerkezetben egyelőre nem érvényesítette azt a nagy hatást, melyet tőle talán legfelvilágosultabb terjesztői vártak. A római birodalomnak és a vele határos barbár

területeknek társadalmi osztályai azok maradtak, amik voltak. Legalól egy valószínűleg csökkenő számú rabszolgaosztály egy, ha abszolút számban nem, de az akkori viharos időkben fogyatkozó össznépeség arányában mindenesetre növekedő rabszolga- és polgár eredetű telepesekből, alávetett népekből folyton kiegészítő földművelő jobbágyság (colonus) és egy a mind szomorúbbakká váló gazdasági és közbiztonsági viszonyok mellett mindinkább összeolvadó kispolgárság volt, melyben a szabad bérmunkásság is elhelyezkedett. Ezek fölött állott a katonai és polgári hivatásoknak élő emberek osztálya, amely mindinkább germán jelleget öltött, amint a germán népek szolgáltatták mindenkinek, így az utolsó római császároknak is a legtöbb fegyverképes, harcolni hajlandó embert. Az értelmiségben a keresztény papság nagymértékben tért foglalt, meglehetősen hamar egészen kiszorította a pogány papságot, de nem a világi intellektuel elemet, mely csupán később, a népvándorlás további viharai alatt ment tönkre. Itt melleleg megemlíthetjük, hogy az elenyésző csekély számban szétszórta élő, leginkább kispolgári elemnek tekinthető zsidóság megtartotta ugyan vállalat, de papsága átalakult; a régi pogány típushoz közelálló arisztokratikus nemzeti áldozatbemutatók helyét az első keresztény egyházvezetőkhez hasonlóbb rabbik, írástudó előimádkozók foglalták el. Végre az egész társadalom fölött még mindig ott lebegett a csekélyszámú dúsgazdagok, nagybirtokosok, nagytökések csoportja, akik országrészek fölött uralkodtak, császárokat teremtettek és buktattak meg, népet telepítettek új lakóhelyekre. Minél inkább szétbomlott a régi állami rend, minél inkább a nyers erőszak lett az élet minden mozzanatában döntővé, annál inkább háttérbe szorult a nagyurak nagytökés polgár, római szenátor alakja és annál inkább előtérbe lépett a hadszervező nagybirtokos, a későbbi feudális úr típusa.

A kereszténység győzelme a hivatalos állami pogányság fölött sok tekintetben a vallási alapon szervezkedett alsó osztályok győzelmét jelentette az állami hatalmat kezében tartó gazdagokkal szemben. Ez a diadal az egész római világállamnak új alapokra helyezését kellett volna, hogy

maga után vonja. Egy ily messzemenő gyökeres megújulási folyamathoz azonban a római birodalomban kialakult antik társadalom már nem talált elegendő erőtartalékot és ezért összerokkadt a barbár külellenségek támadásai, az örökös polgárháborúk, a járványok pusztításai, a népnek a közös haza ügyétől való elfordulása folytán. Mert a római állam és társadalom összeomlását elsősorban nem az anyagi erőforrások elégtelensége okozta; a római uralkodók, talán a legutolsó árny-császárok kivételével még mindig sokkal több ember, több pénz, több élelmicikk, kivált pedig több értelmi erő, tudás, megbízhatóbb állami és hadi szervezettel följött rendelkeztek, mint összes ellenfeleik együttvéve.*) Ám a római antik társadalom kialakulásának egy oly szakába jutott, amelyben csak nagyon kevés gazdag és hatalmas egyén érezhette érdekét a birodalom javával azonosnak, a lobbis nagy tömeg vagy elnyomva, megalázva érezte magát a birodalomban, vagy legalább is úgy találhatta, hogy sorsa a birodalmon kívül sem lehet sokkal rosszabb, mint benne. Végre bár a római állam összehasonlíthatatlanul számosabb és magasabb rendű értelmiség följött rendelkezett, mint az akkori világ bármely országa – ez az értelmiség mégis csak igen vékony hárttyát képezett az óriás emberréteg tetéjén és talán számra nézve sem volt elegendő arra, hogy az egész birodalmat az uralkodóvá lett új világnézet, új társadalmi szükséglet értelmében átdolgozza. És még ezen értelmiség egy részében is csak az értelmi képesség volt meg; a társadalom vezetéséhez szükséges önértzet és érdekeltség a csekély számú hatalmasok túlságba menő uralma miatt bennük sem fejlődhetett ki. Ezért is merültek belőle oly sokan egyoldalú hittérítő fanatizmusba, vagy vallási szemlélődésbe, ami által kikapcsolódtak a társadalom megmentő, újjászervező munkájából, így a római birodalom nem élte túl az időszámításunk negyedik évszázadában reászakadt rendkívül nehéz megpróbáltatások időit; az ötödik században összeomlott és

* Tudvalevő, hogy a római uralmi rendszer összeomlását az ezt megelőző évtizedek legmagasabb értelmiségű írói sem látták előre; mindnyájan úgy nyilatkoztak, mintha a dolgok akkori rendjének örökké kellene tartania.

bukásában magával rántotta az antik társadalom sok értékes szellemi vívmányát, de a kereszténység nem egy reménységét is.

A kereszténység győzelme teljes volt tagkörének kiterjesztésében, amennyiben csekély kivétellel az egész számbajövő embertömeget hitvallójává tette. Nemzeti vallás a kereszténység sohasem volt; benne a vallás végleg kinőtt a nemzeti keretből. De már osztályvallás sem lehetett, miután minden osztály hozzá tartozónak vallotta magát és csupán működését, tanainak hirdetési módját, szervezetének kialakítását igyekezett ki-ki a maga érdekei szerint befolyásolni. Így kerültek bele a keresztény szervezetbe, de még a tanításba is az eredeti demokratikus és emberiségi elvek mellé és helyébe oligarchikus, feudális elvek. A püspökök sokhelyt népvezérekből udvari főméltóságokká, vagy harcias hűbéri nagybirtokosokká lettek, akik hivataluk vallási alapját alig tekintették másnak, mint hatalmuk egyik eszközének. Miután pedig a kereszténység győzelme erkölcsi téren igen elmaradt a számok meghódításában nyilvánult győzelemtől, nevezetesen nem volt képes az egész emberiségbe átültetni a kölcsönös szeretetnek, elnézésnek és segítő készségnek azt a szellemét, mely az első korlátolt számú, üldözött keresztény gyülekezetek tagjai között uralkodott – meg kellett érnie még azt is, hogy épen hittételeinek és erkölcsi elveinek hangoztatásával dühöngtek és kegyetlenkedtek egymás ellen olyan emberek, akik mindnyájan követőinek vallották és tartották magukat. Keresztény ellenségétől természetesen minden keresztény lehetőleg megtagadta a valódi keresztény jelleget – erre kitűnő ürügyet szolgáltatottak a hittételek értelmezése körül megindult viták, melyeknek során az ellenkező véleményűeket kiki eretnekeknek, hitrontóknak nyilvánította és mint ilyenekre átvitte az egész gyűlöletet, mely az első keresztények között vallásuk teljes megtagadói, boldogító hitük veszélyeztetői ellen kifejlődött. Ez a gyökere az ugyanazon vallást csupán más-más árnyalatban valló, de azért egymástól ridegen megkülömböztetett *hitfelekezetek* rendszerének, mely hatását még ma is érezteti.

A felekezeti ellentétek örve alatt azután szépen belopóz-

tak a kereszténységbe azok a nemzetiségi és osztály-ellentétek is, melyeknek pedig a kereszténység elvileg ellensége volt. A gnosztikus intellektuelek és a köznéphez tartozó egyéb keresztények, az arjánus germán harcosok és katolikus román földművesek közötti ellentét már erre a lapra tartozik. Folytatása következett később az új-korban, mikor katolikus, óhitű és protestáns nemzetek alakultak ki, míg néhol egy-egy keresztény felekezet leginkább egy bizonyos néposztály körében tudott hódítani, pl. a protestantizmus a kisebb francia polgárságban, a katholicizmus az angol felsőbb osztályokban.

Mindezek a sajnos körülmények azonban nem voltak képesek a kereszténység eredeti jellegét végleg megszüntetni, csak épen azt bizonyíthatták, hogy minden társadalmi irányzatnak, mozgalomnak időre van szüksége, hogy hatását teljesen kifejtse. A kereszténység demokratikus hagyományai minden elpalástolási kísérlet után újból előtörttek; a vallás többé nem állhatott teljesen egy elő jogos kisebbség, egy nemzet, vagy egy osztály szolgálatában és hirdetői kisebb vagy nagyobb öntudatosságával, nagyobb vagy kisebb botlásokkal, de mindig az általános emberi szempont irányában kellett érvényesülnie. Ha a katolikus egyházi szervezetet egészen bürokratikus, hierarchikus, majd feudális alapon építették ki, a menyországot pedig egy császári udvar-félének festették, melyben a Mindenható trónja körül minden angyalnak, szentnek, üdvözült léleknek megvan a maga rangfokozata által kijelölt helye – a legmagasabb trónt és az éhez legközelebb eső díszhelyeket a názárethi ács, halász és kispolgár apostolai, rabszolgasorból kikerült vértanúi foglalták el, akiknek mindegyike nagyobb tiszteletet igényelhetett bármely élő püspöknél vagy fejedelemnél. A keresztény egyház vezetői, ha tekintetüket a körülmények külső alakulása és az egyéni hatalomvágy sokszor elhomályosították is, mégsem feledkezhetek meg egészen arról, hogy egyházuk a római világgal szemben győzelmét, az ezen állam romjain keletkezett barbár királyságok fejedelmei fölötti tekintélyét lényegében a nép széles rétegeivel, az alsó osztályokkal való szövetségének köszönheti.

Nem kívánok azon történetbölcselekkel vitatkozni, akik a kereszténység túlhirtelen győzelmében az antik társadalom és kultúra összeomlásának egyik okát látták. Kétségtelen tény, hogy a népvándorlás lezajlása után, mikor talán Bizánc egyedüli kivételével Európában minden világi jellegű kultúra és intellektuel-osztály elpusztult, vagy beolvadt a verekedésben járatos, de minden másban tudatlan feudális úri osztályba, a keresztény papság egy rétege még mindig megőrizte – kegyeletből, vagy az érdekek harcában fegyverként – az antik műveltség nem egy értékes elemét, hagyományát. Ezért is nem lett, miként a következő fejezetben látni fogjuk, a korai középkori barbár államok és népek fejlődése a népvándorlásvízözönt megelőzőtt antik társadalom fejlődésének egyszerű ismétlésévé. Az antik világ szellemi és társadalmi munkájának eredményei, ha látszólag hosszú időkre eltűntek is, a valóságban nem veszték el és csak idő, alkalom kérdése volt, hogy bár a megváltozott viszonyokhoz alkalmazott új alakban, újból teljesen érvényesüljenek.

4. FEJEZET.

A középkor.

8. §. *A középkori társadalom elemei.*

Ha egy kőtömb legurul egy hegytetőről anélkül, hogy útjában valami feltartóztatná, mindig gyorsabban fog a lejtőn lefelé gördülni, mindig ellenállhatatlanabb erővel fogja félretaszítani, összezúzni, maga alá szorítani, vagy maga előtt legörgetni azon kisebb tárgyakat, melyek netalán útjába kerülnek. De megeshetik, hogy a kőtömb egy erősebb akadályba, valamely talajegyenetlenségbe, fatuskóba ütközik, mely gördülésében megállítja. Akkor megszűnik mozgása, nem képes egy tapodtat sem tovább haladni, sem a legcsekélyebb ellenálló tárgyat megmozgatni. De azért már nincs a hegytetőn, hanem a lejtőn és ha gördülésének akadályja valamiképen elhárul, úgy, hogy mozgása újra megindulhat, már mögötte lesz az út egy kisebb-nagyobb része és az időleges feltartóztatásnak csak az a hatása lesz haladására, hogy ez a fizika törvényei szerint ismét csak a legkisebb sebességgel kezdődhetik meg – a tetőtől az akadályig tett úton nyert mozgás-gyorsulás és erély elvész és csak újabb gördülés közben szerzhető meg ismét az előbb már elértet megközelítő, vagy esetleg még meghaladó mértékben.

Ilyen gördülő kő helyzetében volt az európai, vagyis inkább a Földközi tenger körülötti emberi társadalom, amidőn az antik római állami rend holt pontra jutott, összeomlott és az erőhatalom az értelmi fejlettség és társadalmi szerveztség alsóbb fokán álló népelemeket tette a helyzet uraivá. Az antik társadalom életelve megszűnt működni, az embereket szervezni; ezt a feladatot a barbár állami, vagy éppen törzsi szervezet- és polgárosodás-fokon álló népek és ezek fejedel-

mei vették át. A rendelkezésre álló, vezetésre, uralkodásra alkalmas és az uralom előnyeiben való részesítést igénylő, ennél tekintetbe jövő emberanyaggal ezt csak úgy voltak képesek teljesíteni, hogy a magasabb fejlettségű antik monarchia területén új barbár monarchiákat alapítottak harcos nemességgel, ennek élén álló, többé-kevésbé vallásos megjelenésű királlyal, a szellemi életet irányító papi renddel, az egyszerűbb, durvább munkák elvégzésére erőszakkal kényszerített, leginkább a leigázott népekből kikerülő rabszolgahaddal, jobbágysággal, végül a nélkülözhetetlen, de közönséges szolgák által el nem végezhető magasabbrendű ipari és kereskedelmi teendők ellátására némi szerény helyzetű polgársággal. Ám a föld, melyen ezek az új barbár államok megalakultak, már nem volt az ősi műveletlen, igénytelen! törzsi államok területe, hanem egy fejlett állami és társadalmi élet, magas kultúra színhelye, mely még összeomlása után is megtudta tölteni látszólag pusztuló emlékeivel és hagyományai-val az egész területet mindazon emberekkel együtt, akik a régi időkből ott maradtak, vagy újonnan oda költöztek. Hiszen már az egykori római birodalmat alkotott országok külső képe is más volt, mint az első barbár monarchiák keletkezési helyéül szolgált területek; minden pusztítás és emberirtás dacára összehasonlíthatatlanul több volt rajta a gazdasági jószág, épület, termelésre és életkényelemre szolgáló tárgy, a nép is többszerű, hatékonyabb termelési módot, magasabb életigényeket ismert, mint az őskorban; a gazdasági és társadalmi együttműködés is több lehetőséget ígért azon példák, emlékek után, melyeket a rombadőlt klasszikus világ hátrahagyott.

A középkor elején, a népvándorlás harci viharai között kialakult újbarbár monarchiákban megvolt minden osztály és elem, amely a 3-4000 évvel azelőtti ősbárbar hódítók államalakulatait jellemezte. Azonban mindezen osztályok és elemek mást kerestek, mást vártak államuktól, társadalmi környezetüktől, mint ama régen porladozó sorsosaik. Már a legnyomorultabb sorban élő rabszolga, vagy földtűrő jobbágy sem kívánta a győztes uraktól csupán életének napról-napra való kímélését, az ősi vademberek életmódja szerint; megsza-

bott szükségleteinek olyan, milyen kielégítését, hanem olyanféle életviszonyokat, aminőket a fejlettebb görög-római társadalom irányítói már saját érdekükben is kénytelenek voltak a tőlük függőknek biztosítani, tehát bizonyos jólétet, többrendű szükséglet állandó kielégítését, messzebbmenő biztonságot személyük és családi kötelékük számára, több lehetőséget a legalsóbb szolgáorból való kiemelkedésre. Az iparos és kereskedő-elemnek, ha talán legtöbb helyütt homályosan is, előtte lebegett a régi, rendezett községi önkormányzat és szabadság, mely a régi városi köztársaságokból a császári idők municipiumaiba is átment és bár megtépve, sokszor bókóba szorítva, nem egy elemében fennmaradt. A hódító germán és egyéb törzsek szabad harcosai, nemesei sem elégedtek meg teljesen a régi babiloni vagy perzsa harcosok fegyverfényezésével, ívornyaival, hanem lehetőleg római urak kényelmét szerették volna élvezni. Ezt tették különösen a közülük kiemelkedett fejedelmek, akik hatalmuk kiépítésénél tündöklő, egyelőre elérhetetlen mintaképet láttak a római császárságban; ehhez igyekeztek közelebb jutni eleinte azzal, hogy a keletrómai császártól kértek elismerést, kitüntető címeket – majd maguk is törekedtek a császári méltóságra, országaikban a római császár okának megfelelő hatalmi szervezet létesítésére.

Különösen más volt azonban a középkor papsága, mint az ősi barbár koré, bármennyire közeledett is ehhez hatalomrajutása után némely külsőségekben. A harcos rendből kikerekedett, azzal mindig szoros összeköttetésben maradt arisztokratikus pogány papság eltűnt úgy a legyőzött rómaiak, mint a győztes germánok között. Az örökébe jépett keresztény egyházi rendet pedig semmi szorosabb kötelék nem fűzte az új barbár államok nemességéhez. Ezen rend hatalmát egy demokratikus természetű népmozgások alapozta meg; az önkéntes néphit és nem az uralkodók tekintélyszava kölcsönzött neki szent, isteni jelleget. Sorait nem is egészítette ki csupán valamely uralkodó faj, nemzetség, vagy éppen kiváltságos család leszármazóiból, hanem elvileg nyitva állott minden keresztény ember részére, aki bizonyos feltételeknek eleget tett, bárminő lett légyen származása és előbbi

társadalmi helyzete. Ez az elv végül mindig diadalmaskodott a keresztény egyház feudalizációjának veszélyén. Törvény tiltotta ugyan, hogy rabszolga pappá szenteltessek, de törvény mondta ki azt is, hogy amely rabszolga püspöki rendbe emelkedik, tehát a papi méltóság legmagasabb fokozatát eléri, ezáltal szabad emberré is lesz. Még az sem tehetette a keresztény egyházat feudál-arisztokrata intézménynyé, hogy a legnagyobb és legtekintélyesebb egyházi javadalmakat hosszú időn keresztül rendszerint az uralkodó és főnemesi családok papi rendbe lépett sarjai nyerték el, miután ennek ára mindig az volt, hogy teljességgel elismerjék az egyház alkotmányát, mely nekik ama javadalmak megszerzését megengedte, de születési jogcímen nem biztosította és még teljes meghajlást is követelt tőlük minden bármely származású egyházi előjárójuk, különösen a mind nagyobb tekintélyre emelkedő római pápa előtt. És ahol az egyház püspöki szervezete mégis túlközeli érintkezésbe jutott a világi hatalommal, ahol a főpapi javadalmak birtokosai majdnem kizárólag előkelő, harcias, büszke, élvhajhász nemesek voltak – ott is megóvták az egyház demokrata alapvonását a *szerteses rendek*, melyek némely világias nagyúri apátok dacára meg tudták óvni az emberi egyenlőség elvét a gazdasági munka tiszteletét, a tanulás, művelődés szokását, melynek révén az egyszerű csuklyás barát nem egyszer föléje kerekedett az aranyhímes püspöki ruhát igen gyakran harci páncéllal felcserélő feudális főpapoknak is.

A demokrata alapvonás és a régi római műveltség csökevényeinek bizonyos fokú megőrzése a keresztény papságot az újbarbár államokban egy oly különálló hatalommá tette, mely a kard jogán uralkodó királylyal és nemességével a hatalom zavartalanabb gyakorlása végett kiegyezhetett, de magát nekik alá nem rendelhette olyan értelemben, mint az ősi pogány papság. A király a koronázási szertartások dacára sem volt már az elismert legfőbb pap; nem is láthaták a római műveltség elemeiben felnövekedett, elég szigorú fegyelemhez szoktatott keresztény papok természetes vezéreiket ama kor bárdolatlan, féktelen, sokszor írástudatlan fejedelemeiben, akiknek még az erőhatalom révén sem voltak tel-

jesen kiszolgáltatta, miután hatalmuk az emberek, kivált a köznép lelke fölött oly nagy volt, hogy az általuk egyházi átok alakjában kimondott bojkott bármely fejedelmet, vagy hűbérurat megfoszthatott minden segítségtől ugyanakkor, midőn reászabadította összes prédaéhes vetélytársait és ellenségeit. Nem felejthette el a keresztény papság, hogy a népmozgalom, mely őt a magasba emelte, annak idején a római császári hatalmat is legyőzte, melyet pedig még az egyház is magasan föléje helyezett minden barbár királyságnak. Míg tehát az egész pogány ókorban teljes érzelemegység és harmónia állott fenn minden uralkodó csoport, népfaj, osztály és a belőle kiküldött papi rend között – addig a papi uralom beteljesülésének tekintett középkoron végig lappangott az első századok egyházatyáinak ellentéte a világi hatalmasokkal. Ez lehet első gyökérszála ama régebben alig ismert általános papgyűlöletnek először a későbbi középkor világi fejedelmeiben és hűbéruraiban – majd később a polgárságban és értelmiségben is, mely midőn a hűbéri nemesség hatalmi örökébe lépett, a keresztény papságban még mindig elődjének veszedelmes versenytársát találta magával szemben. Itt lelhető meg forrása annak a *klerikalizmusnak* és *antiklerikalizmusnak*, mely ellentétes áramlatok a későbbi időkben is oly nagy szerepet játszottak a keresztény társadalom életében, aminőt az emberiség egyéb köreiből alig észlelhetünk.

Abból, hogy az új-barbár kialakuláskor minden osztály nagyobb igényekkel lépett fel, mint az ó-barbár időben, az következhetett volna, hogy az osztályok között hevesebb, elkeseredettebb harcok keletkezzenek, melyekben végleg elpusztul mindaz, amit a nagy népháborúk viharai még fenhagyfak és a görög-római polgárosulásra már nem is új barbárság, hanem új törzs- és csoport-ököljog, új embervadászó vad társadalom következik. Ez a veszély elég közlől fenyegette az európai emberiséget, de mégsem következett be. Oka önnök a vigasztaló fordulatnak az volt, hogy a római kultúráiét anyagi, szellemi és erkölcsi maradványai megadták az új barbár társadalom minden osztályának a lehetőséget a régi barbároknál, sőt mint azonnal látni fogjuk, némely részben még az antik művelteknél is magasabb igények kielégí-

tésére. A középkor elején az egyes bármely rendű embernek nemcsak több kívánni, de több félteni valója is volt, mint az ősi egyiptomi-asszir idők emberének és ezért hajlandóbb is volt embertársaival a kölcsönös igények messzebb menő elismerése alapján megegyezni, csak hogy féltett javai számára kíméletüket és védelmüket biztosítsa.

A földművelő szolgálja és jobbágy, aki nemik épen telkesített területen gazdálkodott, annyira-mennyire felszerelt házban lakott, némi állatállomány fölött rendelkezett és mindezek jövedelmeztetéséhez nagyobb mértékben is értett, mint a három évezreddel előbb élt földműves, kész örömet adta oda termése egy részét, teljesített munkákat is azon vitézlő földesúrnak, aki ezzel szemben kész volt őt az idegen rablótámadások veszélyeivel szemben védelmezni.*) Nem kevésbé szívesen adózott a papnak is, aki tanácsadója, vezetője, olykor a hatalmasabbak túlkapásaival és kegyetlenkedéseivel szemben oltalmazó ja volt. Viszont a földesúr is nagyobb mértékben megbecsülte a népvándorlás rettenetes századaiban erősen megfogyatkozott, az antik világforgalom megszűnése óta rabszolgabehozattal már nem is mindig pótolható munkaerőt, melytől még nem is várt csupán egyes korbáccsal kierőszakolható munkákat és szolgáltatásokat, hanem az alattvalóinál gazdagabban felszerelt lakának, házi gazdaságának kímélését a harcok által elég gyakran elkerülhetetlenné tett távollétében is, sőt esetleg a védelemben, harcban való részvételt is. Ezért megelégedett a földnép olymértvű szolgáltatásaival, melyek az akkori fogalmak szerint emberi megélhetését nem akadályozták és úri felsőbbségének oly elismerésével, mely neki ama szolgáltatásokat állandóan biztosította. A parasztek személye és javai fölötti közvetlen tulajdoni rendelkezésről, mely a népvándorlás alatt mélyen megrendült közbiztonsági állapotok mellett súlyos zavarok, terhes kötelezettségek forrása lehetett, elég könnyen lemondott így váltotta fel a munkaviszony terén az ókor rideg rabszolgaságát a kétségtelenül szelídebb és szabadabb jobbágyság intézménye.**)

* V. ö. H. A Taine: „Les origines de la France contemporaine” műnk új írnak „L’Ancien régime” kötetét.

** V. ö. Dániel Arnold: Föld és társadalom.

rabszolgaság a falun, a mezon megszűnt, úgy nem volt fenntartható a városokban, a házakban sem. Egyelőre a jobbágy földművelők és földesurak közötti viszony mintájára alakult ki a kevésszámú iparosok, a római korból írmagként fennmaradt városi polgárok és a harcos főurak, fejedelmek közötti viszony. Az iparos polgár-elem jól látta, hogy az örökös háborúk és rablókalandok idején reászorult egy nagyobb haderő fölött rendelkező úr oltalmára, ezért elismerte felsőbbtségét; de az úr is tudta, hogy ama polgár-elem munkássága nélkül nem lenne képes a hadi vállalatához és fényűző életéhez szükséges cikkekkel előteremteni és ezért szívesen kímélte a polgárok szokásait, bizonyos terjedelmű szabad mozgását, önkormányzatát, sőt idővel még kiváltságok engedélyezése útján gyarapította is mindezeket.

A gazdasági élet és forgalom, mely az antik kor vége felé egy meglehetősen nagy, egységes területin folyt le, a népvándorlás viharai alatt általában szűkebb szomszédsági körzetekbe szorult. Ez a tény magában véve visszavetette a gazdasági és kulturális fejlődést, különösen lehetetlenné tette a nagy vagyonú emberek tőkés jellegű üzemeit, messzebb kinyúló beszerzéseit, értékesítéseit. Ellenben nagy mértékben fokozta mindenkinek még a leghatalmasabbaknak is függését közvetlen környezetétől, melyet túlságosan méltatlan bánásmóddal már nem kedvetlenülíthetett el az, akinek ellenséges környezete ellen sehohsem mutatkozott hathatós védelem, semerre menekülés, sehohnan pótlás.

A fejedelmek a középkor elején épen úgy hadi erejüknek köszönhatték hatalmukat, mint az ősi barbár korban. Ez a hadi erő azonban távolról sem volt olyan egységes szervezetű, mint a római császároké; igen sok esetben minden oldalról összeverődött önkéntes martalócokból, egyes a fejedelemtől majdnem tekintélyesebb nemzetségfők, földesurak kíséretéből állott. Az ilyen haderő bármikor újra széthullhatott, ha a fejedelemnek nem sikerült katonasága vezetőit birtokok haszonélvezetének átengedésével, újabb foglalások és újabb adományok kilátásával állandóan magához láncolni, őket kitüntető bánásmóddal, tanácsuk meghallgatásával jóakaró hangulatban tartani. A főnökök csak ugyanígy biztosíthatták.

alsóbbrendű tisztjeik és közvitézeik segítségét, mint a királyok az övéket; így lett a hadszervezet alapja a *hűbériség*, melynek eredeti elve: az alattvaló önkéntes csatlakozása a felebbvalóhoz és a felebbvaló védelmi és jogbiztosítási kötelezettsége az alattvalóval szemben.

De a középkori fejedelmek hatalmát egy más körülmény is korlátozta: az általuk meghódított területek lakosságának aránylag magas, a hódítókét sokszor messze fölülmúló műveltsége és a keresztény papság vezetése alatt szervezettsége. Az egykori római provinciákban talált műveltség az új királyok számára a rend és a hatalomkifejtés egyik forrása, de egyszersemind a barbár zsarnoki hajlamok túlságos érvényesülésének korlátja lett. Az emberszeretetet és Isten előtti egyenlőséget hirdető, a szellemi műveltséget most már szinte egyedül birtokló keresztény papság a népvézereknek egy jól szervezett, félelmes gárdáját képezte, mely a népet a fejedelmre nézve végzetes lázadásokba uszíthatta nemcsak a régi római népmaradványokat, de a hódító népek elemeit is. Ezért a fejedelmek csínján is bántak a papsággal, előjogokat biztosítottak nekik a legelőkelőbb harcos nemességgel szemben is, mindenféle javakkal, birtokadományokkal, hivatali méltóságokkal halmoztak el, különösen pedig teljesen szabad kezűt engedtek neki szervezete kiépítésében, vallási tanai terjesztésében, minden ellenkező tanítás elnyomásában, a szellemek fölötti tökéletes uralom kifejtésében. Ez mellesleg megjegyezve oly teljes lett, hogy a későbbi középkor folyamán majdnem eltűntek a középkor hajnalán oly nagy mértékben érvényesülő felekezeti különbségek.

A papság is érezte a világi hatalom támogatásának szükségességét és előnyeit, biztosította is magának a hűbéri hatalmasok fegyveres védelmét és adományait. Készséggel oktatta a népet minden felsőbb hatalom engedelmes elismerésére, a követelt szolgálatok hű teljesítésére. Mindenfelé betöltötte a tanácsadó, házi tudós, főtitkár és Írástudó hivatalnok szerepét. Különösen az egyes országok fejedelmeinek járt kezére a hűbéres főurakkal szemben, aminek jutalma az egyház újabb adományokkal és hatalmi jogosítványokkal való felruházása

lett. A fejedelmek tekintélyét a papság, miként már említettük, bizonyos vallásos jelleg engedélyezésével, koronázási szertartásokkal is emelte, szilárdította. Ebben azonban, miként szintén érintettük, sohasem ment annyira, mint az ősi pogány papság; a keresztény király a vallásos tekintélynek nem volt forrása, megszemélyesítője, hanem azt mint egy kegyelmet ajándékba kapta amaz egyháztól, mely saját szervezetében a legkisebb papot is föléje emelte és mindig fenntartotta magának a lehetőséget, hogy a neki már nem tetsző fejedelmet kiátkozás útján megfossza a neki kölcsönzött vallási erőforrástól. De a keresztény papság a világi uralkodókkal való szövetségben csak egyik gyökerét látta hatalmának; a másik továbbra is népvezetői jellege volt. Ezen óriás hatalmi forrást képező jelleg megóvása tette szükségessé az ősi keresztény demokrácia elemeinek bizonyos irányú továbbápolását. A papság, mely adott esetben az egész keresztény nép támogatására számított a világi közhatalom birtoklóival szemben is, nem tagadhatta meg ezen népesség bizonyos emberi igényeinek elismerését és érvényesítését. Mind többrendűvé fejlődő ügyköre, hitterjesztő tevékenysége mellett, kivált a papi nőtlenség behozatala óta szüksége volt arra, hogy sorait mindenféle nép, faj és osztály tehetséges fiaival kiegészítse; így még mind nagyobb mértékben igénybevett és kifejlesztett előjogai is a mindenki számára nyitva álló előjogokat képviselték a világi nemesség zárt előjogaival szemben. A papi nőtlenség intézménye, bár a papokat mint egyéneket meglehetősen elszigetelte minden más osztálytól, különösen a köznéptől, másrészt megakadályozta valóságos örökletes papi méltóság kifejlődését.

A kölcsönös elismerés érdeke és lehetősége ugyan nem küszöbölt ki minden súrlódást a különböző osztályok és rendek, valamint ezeken belül az egyes egyének, ezek szövetkezett szűkebb csoportjai között. Jól tudjuk, hogy a középkor történetét mennyire betöltik ezen kisebb-nagyobb köröket magukba vonó hadakozások, mennyire döntő szerepe jutott a jogi viszonyok kialakításában is a tényleges helyzetek erőszakos megteremtésének. Tudjuk, hogy a középkorban nemcsak egyes, elegendő számú fegyverképes alattvaló fölött rendelkező főurak, fejedelmek között fordultak elő többé-kevésbé

nemzeti színezetű háborúk, hanem véres súrlódások, hosszan tartó ellenségeskedések egy és ugyanazon ország fejedelmei és hűbéres nagybirtokosai, az egyházi és a világi hatalom birlalói között. Sőt valóságos osztályhadjáratok is fordultak elő a némely helyütt túlságosan kizsarolt parasztok és földesuraik, a városok polgárai és környékük földbirtokos nemesége között. Ez utóbbi harcok nem ritkán a falu és város el-lentétét juttatták kifejezésre, amennyiben a városok polgárai a vidék földesurait megtörni, népét azonban nem éppen felszabadítani, hanem a maguk hatalma alá hajtani törekedtek*, míg a földesurak, sőt a rablólovagok is a nekik alávetett parasztságból nemcsak kikényszerített, de nagyon is készséges segítő társakat toborozhattak az utazó kereskedők kifosztására. Tudjuk, hogy a középkori osztályharcok általában mily szívóssággal, kegyetlenséggel, mily erkölcstelen eszközökkel folytak, mennyi szerep jutott bennük a hűtlenségnek, árulásnak is. A fentebb körvonalozott kölcsönös elismerés csupán a legrosszabbat, a társadalom teljes szétzúllását akadályozta meg és ezenfelül bizonyos elég szűkkörű érdekiegyenlítéseket és szövetkezéseket idézett elő egyrészt az egy osztályhoz tartozók, másrészt a különféle, egymásra utalt osztályok tagjainak bizonyos csoportozatai között. A vérségi, rokonsági kapocs, mint a kölcsönös segítség alapja, sokkal nagyobb jelentőségre emelkedett, mint aminővel az antik műveltség korában bírt; e tekintetben a középkor erősen közeledett az antik világot megelőzőt barbár időkhöz.* Ám a kö-

* Szende Pál említi „Magyar városok a középkor végén” című munkájában, hogy a városok körzetében jobb helyzete volt a földesurak jobbágyainak is, mert ezek a közelfekvő városok szabadabb intézményeiben bizonyos támaszt találtak, de ő is felhossa a szigorú letelepedési és polgárjogszerzési korlátozásokat, ő is látja, hogy a városi elemek valódi polgári szabadságot csakis a maguk számára igényeltek. Tudjuk, hogy még a Rousseau által a XVIII. században használt „citoyen de Genève” cím is arisztokratikus jellegű volt, amennyiben a nagy demokrata bölcselőt a genfi köztársaság összes „bourgeois, habitant, sujet” elnevezése alá foglalt nem teljes polgárjoggal bíró lakói fölé emelte.

* Még a totemizmusnak is látjuk bizonyos késői, korcs felújulását a címerek emberi, állati és tárgyi alakjaiban, melyeknek mindegyike egy-egy családöt, nemzetséget, népet, várost, országot, céhet, foglalkozási csoportot jelentett az akkori emberek szemében.

zépkorban a szinte mindennapos harcok és veszélyek minden embert arra is kényszerítettek, hogy további segítőköt keresen akár vele szorosabban társult osztálysorsosai (gildék, céhek, lovagi rendek, vehme, titkos jogvédő szövetkezetek), akár a maga fölé emelt jóakaró hűbérúr, akár esküvel hűségre kötelezett jobbágyai személyében. Ebben különbözött a középkor leginkább a vad korszaktól, melyben mindenki csak fogyasztási javakat igyekszik embertársai kizárása, elpusztítása útján is biztosítani és a régi barbár időtől, amikor már az emberi erőnek vaskényszerrel való szolgálatba hajtása is törekvés célját képezi.

A középkorban élt népek történetében feltűnik, hogy törekvésekben, vállalataikban, harcaikban kevésbé szerepelnek nemzetiékként felismerhető indokok, mint a régi barbár, vagy antik népekében. A középkori ember gondolkodásában volt egy bizonyos kozmopolita vonás, melyet az elődei által ismert egész világot egyesítő római uralom emléke, valamint a katolikus egyház erélyes világegyesítő törekvése tápláltak. Még a középkori világi fejedelmeknek is igen sokáig képezte legfőbb ábrándját egy kozmopolita, lehetőleg római jellegű császárság, az egész kereszténységet magába foglaló világbirodalom alapítása. A kereszténység elválasztotta volt egymástól a vallást és a nemzetet, melyek azelőtt szoros összeköttetésben voltak. A népvándorlás idejében különböző származású népelemek tömörülése útján keletkeznek új forradalomalapító nemzetek; a középkor nemzeteinél a vallási kapcsón kívül még a közös eredet köteléke is nagyrészt hiányzott. Így a fejedelem személyéhez való hűség nagyobb erkölcsi összekötő kapcsolatot mutatkozott a közös hazai szereteténél; az egy fejedelemnek hódoló emberek képezték tulajdonképpen az elmosódott körvonalú, változó (határú és összetételű nemzeteket, ír elveknek csak lassan fejlődhetek ki saját nyelvei, intézményei, hagyományai az egyedül uralkodásra hivatott latin nyelv és római egyházi intézmények mellett. A nemzeti közösségérzésnél élelkebb volt nemcsak a helyi és csoportérdek, hanem az osztály, vagyis inkább rendi tudat is, melynél fogva pl. egy pap inkább érezhetett együtt egy bárhol élő rendtársával, mint másrendű földiével, kivált hazája közné-

pével. De azért az egyrendűek közül is, akik közelebb éltek egymáshoz, könnyebben meg is értették egymást, inkább felismerték közös érdekeiket, szívesebben szövetkeztek egymással, valottak közös vezért, fejedelmet. A nemzet, mint emberi csoportkeret tehát a középkorban sem tűnt el egészen, csak némiképen háttérbe szorult az első századokban, miig a későbbiekben ismét határozottabban érvényesült. Hiszen még a keresztény papság is nemzeti alakulások eszközlője lett, amennyiben a köznép sok helyütt aszerint maradt meg ősi nyelve, népi tudata mellett, vagy vett fel egy újat, hogy urai saját fajtájabeli, vagy idegen papokat küldtek á kormányzására

9. §. A középkori társadalom újjáalakulása.

A fentebb röviden jellemezni megkísértett állami és társadalmi elemek, erőtenyezők a „középkor” elnevezése alá foglalt évszázadokban lassan-lassan kibontakoztak a népvándorlás káoszából; az erre következett barbár elmaradottságból állandóbb politikai alakulatokat, biztosabb alapú gazdaságot teremtettek, egyszóval kiépítették szervezeteiket, kifejlesztették hatalmukat, amennyire ezt eredeti eszközeik nagysága és a többi erőtenyezők nyomása reájuk nézve lehetővé tette. Eközben valamennyiben többé-kevésbé határozattan, sőt később a renaissance-korban itt-ott már tudatosan is közeledtek amaz antik társadalmi osztály- és csoport-típusokhoz, melyektől a népvándorlás idején a hódító barbárok oly távol állottak volt, hogy az uralmuk alá jutott római utódokat is elég messze el tudták azoktól sodorni. Persze a középkor folyamán kialakult osztályok és csoportok képe nem lehetett már teljesen azonossá az antik világ megfelelő csoportjaiéval; az egyes osztályok helyzete és lelkiállapota sok részletben különbözőképen is alakult a különböző történelmi fejlődésű országokban, de az alakulás közös alapiránya mégis felismerhető maradt. Az antik intézmények közül csak éppen a rabszolgaság nem tudott legalább az európai művelődés területén eredeti alakjában életrekelni; ezen intézmény végleges kiküszöbölése a középkori életalakulást előidézett történelmi folyamatok végleges, pozitív vívmánya maradt.

A föld népe sokáig meglehetősen beletalálta magát uraktól függő, uraknak adózó és robotoló jobbágyi helyzetébe; még ahol eredetileg szabad birtokos parasztság volt, az is legtöbb helyütt nem tudott ellenállni a harcias hűbérurak alávető törekvéseinek. A jobbágyok uraiknak fegyveres védelme és papjaiknak szellemi vezetése alatt a kivételes inségek és sorscsapások éveitől eltekintve, elég biztos megélhetést találtak telkeiken; a földesúrnak minden képzelhető szolgáltatásra „joga” volt (hogya mi címen, erre a messzevezető kérdésre a 12. §-ban még röviden visszatérünk), de saját érdeke parancsolta, hogy jobbágy állomány át kímélje, ne engedje kipusztulni, vagy elszökni és ezért jogait bizonyos mérséklettel gyakorolta, a parasztnak legelő-, erdő- stb. haszonvételeinek igénybevételét nem gátolta, sőt sokszor még a magáéból segítette is bajba jutott parasztjait. Az úr személye körüli fegyveres és másnemű szolgálat sok jobbágy család fiát az ő szemében fényes kereseti és előmeneteli kilátással kecsegtette, így a zsúpfedeles házakban nagy területeken és hosszú időszakokon keresztül megadásteljes, alázatos elégedettség honolt. Sőt még a jólét is betért nem egy jobbágy hajlékába; bármily keveset haladt előre a középkoron keresztül a mezei gazdálkodás tudománya, a nagymérvű erdőirtások, telkesítések, állatállománynevelések odajuttatták nem egy vidék parasztjait, hogy jóval többet termelhetek a nélkülözhetetlenül szükségesnél. Ekkor támadt fel igényük jogaik és kötelezettségeik pontos meghatározására, elismerésére. Azt kívánták, hogy haszonvételeik az úr által sajátjaként igényelt legelő-, erdőterületekre és egyéb haszonvételekre nézve ne függjenek az úr kegyétől, hanem intézményileg biztosítasanak számukra, köteles szolgáltatásaik mértéke pedig szoros szabassák meg, ne legyen a földesúr által különféle címeken kitágítható és a főtermékeken kívül a „kisebb tizedek” alakjában a belterjesebb gazdálkodási mozgalom eredményeire is kiterjeszthető. Egyszóval a paraszt már nem csupán megélni, tengődni kívánt telkén, hanem módot akart arra, hogy azon a maga javára előszámítást tehessen és rendszeren gazdálkodhassak. Vagyis a római császárság idejéből colonusnak, vagy még inkább a régi köztársaság kis-

gazda-polgárának helyzetéhez hasonlót óhajtott magának, természetesen anélkül, hogy ama távoli elődeinek jogi helyzetét ismerte volna. Ebből a célból és nem éppen a létezését lehetetlenné tevő földesúri zsarolások elhárítása végett támadtak a késői középkor parasztháborúi éppen ott, ahol a jobbágyság aránylag jó módban élt. Igaz, hogy a harc hevében azután messzebbmenő igények, teljes szabadság utáni törekvések is felszínre kerültek, melyek nem egy helyt eredményre, másutt persze még keservesebb szolgálásra vezettek. Az iparos polgárság, kivált a városokban, aránylag hamar képes volt tömörülni, földesuraitól kiváltságokat, mentességeket, önkormányzati jogosítványokat kieszközölni, melyeket utóbb a velük szövetkező királyok szabadalmi segítségével, de itt-ott a királyoktól függetlenül is, az antik városi köztársaságokra emlékeztető alkotmányokká, igazgatási, bírósági szervezetekké tudtak kifejleszteni. Sőt a késő középkori városok demokrácia tekintetében valódiabb köztársaságok voltak az antik idők oly sokat bámult szabad városainál, mert nem támaszkodtak jogtalan rabszolgaömegekre, mint legalsóbb rétegre, nem is gyakoroltak olyan zsarnoki hatalmat a falaiuktól kissé messzebb eső sík föld felett. Ez utóbbinak népe tovább is legnagyobb részét feudális földesurak hatalma alatt állott, akiknek birtokai közt a városok némileg oly módon helyezkedtek el, mint az ókorban egyes barbár fejedelmek területei közé ékelt görög, vagy phöníciai gyarmatok. A polgárság kettéválása egy alsóbb munkás és egy felsőbb vagyonos rétegre hamar megkezdődött; az előbbi a céhekben szoros, önérzetes szervezettel bírt és ugyancsak szívósan védte minden egyes tagjának szabadságát, polgári becsületét, megélhetési érdekeit, kiváltságait, alkotmányos jogait úgy a nagyobbakkal, a patrícius-polgárokkal és földbirtokos nemesekkel, mint a kisebbekkel, a paraszttal és tanulatlan, vagy „Jött-ment” munkásokkal szemben. A kispolgár ugyan, mielőtt mint céhbeli mester önálló ipari üzemet alapíthatott volna, élete egy részét mint tanonc, más részét mint vándorló, vagy egy helyben dolgozó segéd, bérmunkás töltötte el; mind nagyobb lett azoknak a száma, akik ebből az állapotból holtuk napjáig sem jutottak ki, akiknek

érdeke tehát nem volt teljesen azonos a céhbeli kisebb-nagyobb mesterekével. Mert az üzemek koncentrációja és a kapitalizmus olyan okokból, melyekre a 16. §-ban fogunk még vázlatosan reátérni, minden ellenkező célzatú céhszabályzat dacára is már ebben a korban csirázásnak indult a mezőgazdasági és ipari termelés fellendülésével, a közlekedési utak biztonságának szilárdulásával, a forgalom szélesebb körűvé válásával. Így már az ipari bérmunkások és alkalmazóik közötti vitakérdések csirái is felbukkantak; a későbbi ipari forradalom előrevetette árnyékát.

A polgárság felső rétege, mely a városi házak és olykor a környékbeli telkek, a nagyobb ipari üzemek és kereskedelmi vállalatok tulajdonosa, a városok legszélesebb látóköri, hadban is legjártaabb, a közhivatalokat leginkább magának lefoglaló eleme volt, az antik köztársaságok eupatrida elemére emlékeztetett, bár ennél némileg demokratikusabb szint kölcsönzött neki, hogy nagyobb földbirtokok fölött ritkán rendelkezett és ezért bizonyos ellentétben állott a földbirtokos feudális optimata elemmel. Ez ugyan nem képezte akadályát annak, hogy egyes ily gazdag polgárok földbirtokot és nemességet szerezve egészen a főúri osztályba olvadjanak. A legtöbb városi patrícius törekvése mégis községének minél nagyobb függetlensége, minél több kereseti alkalom, piac, vásári jog, fejedelmi haszonbérlet, forgalmi egyed-áruság fölötti rendelkezése és az így gazdaggá tett közületen belől ismét saját rendi és családi hatalmának kiterjesztése, esetleg fejedelmivé kifejlesztése képezte.

A polgársághoz némiképp hasonló szétkülönülési folyamat játszódott le ama kor sajátképeni uralkodó osztályában: a harcos, földbirtokos nemességben. Ez az osztály, vagyis inkább rend ugyan már elejétől kezdve sem lehetett tökéletesen egységes; nagy különbségek állottak fenn az egyes egyének és családok hatalmi, vagyoni állása, tekintélye közt, amely különbségeket ugyan az államok kezdetleges kialakulásával járó harcok idején aránylag sokszor eltüntette, vagy ellenkezőjükre fordította az egyesek különös harctermettsége. A középkori állami élet némi megszilárdulása után azonban a különbségek kimélyültek, állandóbb, döntőbb

jellegűekké lettek. A harcos elem nagy része elpusztult, kihalt, más része elzüllött, elszegényedett, az alsóbb osztályokba olvadt, nemesi eredete emlékének fenntartásával (bockoros nemesek), vagy enélkül. Némely hatalmas nemes család fejedelmi sorba emelkedett, a többi nemes családok között pedig a vagyon és ezzel járó hatalom különbsége két egymástól határozottan elváló osztály csoportot alkotott: a kisebb birtokú köznemesi (lovagi) rendét és nagybirtokú és nagyobb című főnemességet.

A köznemesek az állami élet megszilárdulásával mindinkább elvesztették egyes kisebb területek fölötti valóságos uralmukat és amolyan fegyverképes falusi polgárságot alkottak. Egyenként nem volt elég hatalmuk az állami élet befolyásolására, vagy csak birtokállományuk megvédésére is; ezért vagy szorosan a hozzájuk legközelebb hatalmaskodó főúrhoz csatlakoztak, ezt követték mindenféle törekvéseiben és vállalkozásaiban*) vagy ahol elég erősek voltak, egymással szöveterkeztek, mindnyájuk számára követeltek és vívtak ki szabadságokat, előjogokat, önkormányzati intézményeket, az állami ügyek intézésében képviselőket. Helyzetük eközben nem volt épen könnyű; náluknál egyenként sokkalta hatalmasabb urakkal, olykor a királlyal kellett dacolniuk, emellett gazdasági fennmaradásuk érdekében minél több szolgáltatást kicsikarniuk az alájuk rendelt jobbágyoktól. Vezetőik ugyan rendszerint a főúri rendből kerültek ki, vagy győzelmes politikai harcaik folyamán a főúri rendbe emelkedtek; a köznemesség mint rend így is a legtöbb helyütt határozottan tért vesztett az állami élet többi feltörekvő tényezőivel szemben.

A főnemesség tagjai pedig egymás kiirtása árán igyekeztek magukat és családjukat mind fényesebb, gazdagabb, hatalmasabb, lehetőleg fejedelmi állásba juttatni. A bellum omnium contra omnes, amelynek képét a középkor mutatja, a hűbéres nagybirtokosságnál fejlődött ki legádázabb alakjában. Amíg más néposztályok a sok torzsalkodás mellett az

* A hűbériség ezen késői alakjaira példákat találunk Andrassy Gyula gróf „A magyar állam fenmaradásának és alkotmányos szabadságának okai” és Ágoston Péter „A magyar világi nagybirtok története” című munkáiban.

egyvetértés, összetartás bizonyos elemeit is mutatták, a parasz-
 tok sokhelyt képesek voltak faluik határát egymás közt időről-
 időre békésen újra felosztani és a közös gazdasági erőforrá-
 sokat elég egyvetértően felhasználni, a városok polgárai a céh-
 szervezetben még a megélhetési versenyt is emberséges mér-
 tékre korlátozták, egyes vidékek kisenemesei között szoros vé-
 delmi szövetség állt fenn, a papság meg épen világszerte
 egyetlen erőteljes szervezetet képezett – addig úgy látszott,
 hogy a nagybirtokos főnemesség minden egyes tagjának leg-
 főbb gondját az képezte, mi módon nagyobbíthatná meg még
 inkább uradalmainak területét, miként tehetné magát azokon
 mindenféle adózástól és közhatalmi beavatkozástól függet-
 lenné. Ennek a célnak elérésére semmiféle eszköz nem lát-
 szott túlságos rossznak; erőszakos, vagy csalárd foglalás, or-
 szágos hivatalok vállalása s önző kihasználása, a pártállás
 hűtlen váltogatása a fejedelmek viszályaiban – mindezekre
 a középkori főúr magát nemcsak feljogosítva, hanem kény-
 szerítve is érezte, mert aki maga nem járt el hatalmának
 előmozdításában elég ravaszul és kíméletlenül, azt mozgéko-
 nyabb főúri társai ugyancsak hamar kiforgathatták min-
 denéből; hiszen sokszor a legönzőbb feudális úr is kénytelen
 volt birtokai egy részét másoknak átengedni, hogy magának
 valamiképen támogatókat szerezzen. A kölcsönös pusztító
 harcokat olykor igaz, főurak szövetezései is váltották fel,
 de ezek célja sem volt más, mint más urak, eset-
 leg a városok és a király kifosztása, a köznép meg-
 fékezése; az ily szövetezések igen hamar és könnyen
 újra szét is bomlottak. A hatalmasoknak ez a folytonos
 súrlódása és kölcsönös megsemmisítése természetsszerűleg a
 legnagyobb koncentrációra, a kevesek fennmaradására veze-
 tett; de a fennmaradt kevés főrangú család azután egyenként
 annál gazdagabb, hatalmasabb lett. Élükön az országok ural-
 kodóházai állottak, melyek a földbirtokok utáni hajszában és
 versengésben már fennmaradásuk, de hatalmuk kiépítésének
 érdekében is a legteljesebb kíméletlenséggel résztvettek.*)
 Igaz, hogy az uralkodóknak a középkor alkonyán még más

hatalomforrások is álltak rendelkezésére, amelyek őket végérvényesen országaik főnemesei fölé emelték; erről még bővebben lesz szó. Az uralkodóházak mellett megmaradt és utoljára fényes helyzetük békés élvezésére kényszerített feudális főurak azután olyanféle szerepet kezdtek játszani, mint a római császárságban az *optimata* senator-családok – azzal a lényeges különbséggel, hogy hatalmuk gyökere majdnem egészen a falun, a földbirtokban volt és legalább rendszerint nem bírtak a város, az államközpont életében olyan támasztékokkal, mint a római polgár-főurak. Mintha ez utóbbiak örökében a városi patrícius családokkal, majd a hirtelen nagyon meggazdagodott iparos, kereskedő, tőkés-mágnásoké kellett volna osztozniuk olymódon, hogy egyik csoporté a föld, a másiké az ingó vagyon.

A harcos nemesség különböző rétegei és elemei különben a középkor vége felé érzelemben jelentékenyen közeledni látszottak egymás felé. Erre szép lassan megváltozott környezetük nyomása kényszerítette őket; a királyság a nemesek hadi segítsége nélkül is mind hatalmasabb, a polgárság mind gazdagabb és függetlenebb, a papság mind műveltebb és politikailag, gazdaságilag jártasabb, még a parasztság is önértetesebb és jogkövetelőbb lett. A kölcsönös személyi harcok az állami rend szép lassú kiépítésével amúgy is nehezebbeké lettek; így tehát a földbirtokos nemességben bizonyos „*una eademque nobilitas*” – szolidaritás fejlődött ki, melynek kifejezése a lovagi erényeknek minden bármely rangú nemesben, még a királyban is a legfőbb tisztelet polcára helyezése – főtárgya és célja pedig a nemesség rendi előjogainak és helyi kiváltságainak féltékeny őrzése, kiterjesztése volt minden más társadalmi osztállyal és hatalmi tényezővel szemben.

A papság a középkor kezdete óta nagyszerűen kihasználta előnyeit: az akkori világban egyedül álló szervezettségét, műveltségét, a lelkek fölötti hatalmát, a köznéppel fennálló érintkezését. Javai, előjogai, hatalmi állásai annyira megnövekedtek, hogy már-már a teljes állami rendelkezés után nyújthatta ki kezét, a félhold elleni keresztes háborúk idején pedig még egy nagyobbkörű, az európai nemzetek összességét egybekapcsoló politikai eszme hordozója is lett. A

fejedelmek, akik a papság segítségét országaik kormányzásában, a hűbéres főurak fékentartásában nem nélkülözhatték és ezért azt minden képzelhető jóval elhalmozták, utóbb már saját állásukat látták veszélyeztetve az egyházi szervezet hatalmának túlságos kiépülése folytán. Európa több országában rettenetes küzdelmek folytak le a fejedelmi és egyházi hatalom, különösen ezek főképviselői: a római-német császár és a pápa között. A harcok a XIV. század elején a világi hatalom győzelmével végződtek; a királyok valóságos államfők lehettek és nem kellett megelégedniük az egyház fegyveres szolgálainak szerepével, melyet a papi állameszmény legmérszebb képviselői nekik szántak volt. Ettől kezdve a papság legalább látszólag visszavonult a teljes állami hatalomért való harctól, körülbelül olyan lábra helyezkedett az állammal szemben, aminő a Constantin megtérése utáni századokban volt, megadta „a császárnak, ami a császáré” és ezenkívül minden királynak, fejedelemnek, országnagynak és kiváltságos rendnek azt, amit ez a maga számára megkaparítani és jogi formában biztosítani képes volt. Többnyire szoros szövetségben az egyes országok hatalmasaival a lehetőség határai közt tovább fejlesztette saját, tagjainak gazdagságai, hatalmát, őrizte és fejlesztette előjogait, elhárított magáról minden csak elhárítható kötelezettséget, az eretneküldözés által elnémított minden, hatalma alapjával ellenkező véleményt. Tagjai minden földön otthon voltak, mint aranytól bíortól csillogó főméltóságok az udvaroknál, mint tudós tanárok a városokban, mint egyszerű lelkipásztorok, barátok*) a köznép körében. Ez a szétválás ugyan szükségképen közöttük is bizonyos érdek- és érzelmi ellentéteket eredményezett; ezek azonban egyelőre nem vezettek állandóbb szakadásra és nem akadályozták, hogy a papság valamennyi tagja végeredményben közös hatalmi cél felé törekedjék.

Az egyház hatalmának, a vallás tekintélyének egyik legszembetűnőbb kifejezését a templomok és egyéb egyházi épületek fénye, a szertartások pompája képezte. A papság

* Jellemző arra a bizalomra, melyet a papság kevesebb fénnel fellépő része a magyar köznép körében élvezett, hogy épen a szegényebb szerzetek tagjaira alkalmazta a rokonszenves „barát” elnevezést.

nem is mulasztotta el, hogy erre megfelelő gondot fordítson; kivált az akkori idők mértékével mérve hallatlan vagyonokat és emberi erőket tudott összegyűjteni, mozgásba hozni egy-egy díszes székesegyház, nagyszerű ünnepség létrehozására. Igaz, hogy eközben a katolikus papságot is elérte a gazdagság és hatalom élvezetében biztosított, megszabható célok kitűzésének lehetőségétől azonban már elzárt embercsoportok végzete: a kicsinyes önzés, hiúság, büszkeség és csökönyös konzervativizmus kifejlődése. A késői középkor nem egy papi fejedelme áldozta fel az egyház erkölcsi tekintélyének fontos érdekeit, csak hogy még több fény és pompa kifejtésére nyerjen eszközöket. Mások túlhajtott életélvezetükkel okoztak világbotrányt. De legtöbben még a műveltek és tiszta életűek is azt látszottak hinni, hogy a középkor végére kialakult állásuk fenntartásával a legjobban valósíthatják meg minden céljukat; ezért csökönyösen ragaszkodtak minden, bármily igazságtalan és embertelen intézményhez, mely rendjüknek más embercsoportokkal, kivált a köznéppel szemben a legcsekélyebb előjogot biztosította (adómentesség, jobbágyság). Ezzel azután lassanként elvesztették lábuk alól erejük legerősebb alapját: a közösséget a köznéppel és a papság mind nagyobb és nagyobb mértékben vetette magát egyrészt a feudális nemesi rend, másrészt a királyi hatalom karjaiba.

A papságnál egyelőre nem voltak sokkal függetlenebb helyzetben a világi intellektuelek. Ilyenekről a középkor derekán még alig lehetett beszélni, de a kor végén már igen; addigra, ismét felbukkantak Írástudó, művészkedő nemesek és polgárok, sőt olyan világi tanárok, orvosok, művészek, jogtudó hivatalnokok is, akik egyenesen magasabb szellemi képességeikből, tudásukból éltek. Ez is visszatérés az antik élethez; az új intellektuelek érezték is ezt és éppen úgy ragaszkodtak az újabb korok szellemi termékeinél sokkalta különbeknek tartott klasszikus hagyományokhoz, a latin és görög nyelvek használatához, mint a papok. Csakhogy az antik emlékek közül már nem válogatták ki oly óvatosan a keresztény eszmekörnek megfelelőket, sőt bizonyos előszeretettel mutattak a pogány mythológia, történelmi és művészeti ha-

gyományok iránt; ez az előszeretet nem egy papíruhás „humanista” irányú szellemi munkásban is keresztültört. A világi értelmiség működési köre különben eleintén nagyon szűk és korlátozott volt; tulajdonképpen csak egyes fejedelmek, egyházi és világi nagyok védelme alatt, ezek anyagi támogatásával indult meg. Az úgynevezett „szabad művészetek” (grammatika, retorika, philosophia, archimetika, geometria, astronomia, musica) csupán a nyelvtani és mennyiségteni tudományok egy bizonyos körét jelentették, minden egyéb ismeretág művelésénél a világi literátusok is a hit- és világnézet hagyományos egységét óvó egyházi hatóság szigorúan felülbíró és az ellenkezést kegyetlenül büntető hatalma alatt állottak, mely olykor bizony még a „szabad” művészetek szabadságát is ugyancsak megtépázta. De a tudományok és művészetek tanítóinak és gyakorlóinak száma, tekintélye mégis nagy arányokban növekedett, amint a rendezettebb és többoldalúvá váló élet a tudás és képesség teljesebb kihasználását parancsoló szükségességgé tette az országok hatalmasaira nézve. Ennek a változásnak legszembeötlőbb folyománya a már, csak részben papi jellegű egyetemek keletkezése és felvirágzása. A fejlődés ezen iránya mellett múlhatatlanul el kellett érkeznie annak az időpontnak, amelyben a világi értelmiség mint nyomasztó békét rázza le magáról az egyházi gyámkodást.

A késői/középkor társadalma abban is változást mutatott a korai középkoréhoz képest, hogy az emberekben a legszűkebb nemzetségi, családi, hűbérköteléki és szomszédsági összetartás, miként a nemesség példáján már láttuk, hovatovább elhalványult a tágabb osztály- vagyis inkább rendi tudat és érzet mellett, mely az uralkodó rendeknek szoros közjogi szervezetében, féltékeny előjog-óvásában találta kifejezését.

A középkori társadalom körülbelül minden osztályának az antikhoz hasonló jellegű kialakulásával természetszerűleg együtt változott, alakult a fejedelmek állása, magatartása is. Amíg a középkor első felében a viszonyok alakulása mind messzebb sodorta a királyokat áhított eszmeképüktől, a római császár-típustól. addig a kor második fejben már hatá-

rozottan közeledhettek hozzá. A király hatalma a legtöbb helyen mind nagyobb lett országán belül, mindinkább egyenlő, elérhetetlen magasságban állott minden bármily előkelő és gazdag alattvaló személyes ereje fölött. Ezt a fényes helyzetet ugyan a királyoknak eleinte nehéz harcokban kellett kidacolniuk vetélytársaikkal, a papi fejedelmekkel, pápákkal és a világi hűbéres nagybirtokosokkal, ezek közt nem egyszer a királyok legközelebbi rokonaival szemben. Ebben a küzdelemben a régi királyi házak fejei éppoly kevésbé válogatták erkölcsi aggályok szempontjából az eszközöket, mint az egyes, néhol fejedelmi hatalomra is vergődött nagy hűbérurak. Kíméletlen erőszak, kegyetlenség, csalfaság adták meg az új államkialakulás idején a nagyok küzdelmének bélyegét.* A király utoljára is győzelmes maradt a küzdelemben, mert nemcsak a nagybirtokos hűbérurak bevált eszközei álltak neki is rendelkezésére, hanem rendszerint támogatták mindazon elemek, amelyeknek a teljesebb állami rend és *belső béke* fontos érdekét *képezte*: a papság, polgárság, sőt nem egyszer a kisenemesség és parasztság is (Mátyás király). A király, midőn régi versenytársait legyőzte volt, országának határain belül olyan hatalmat gyakorolt, mely egyelőre ugyan még kisebb hatáskörű volt, mint a római császároké, de legalább biztosítottabb, amennyiben a trónját örökösödés jogán elfoglaló uralkodót a hűbérurak megfékezése után már nem fenyegette annyi vetélytárs, mint a katonai lázadások által fölemelt és ismét letaszított római császárokat. Ellenben kifelé, a többi fejedelmekkel szemben egyik sem volt távolról sem olyan túlerős, mint a régi római császár a katonái által számára éppen engedélyezett uralkodási időben. A késői középkor fejedelmeinek hatalmi állását tehát a korai középkor sok uralkodójával és a régi római császárokkal is ellentétben nem annyira alattvalóik pártütései, mint koronás „testvéreik” betörései és cselszövényei veszélyeztették. Ezek elhárítása végett a legnagyobb mértékben érdekükben állott az országukban levő anyagi és szellemi

* A késői középkor politikai ideológiáját legjobban kifejezésre juttatta Macchiavelli, aki az erkölcsteleneknek tartott eszközöket az államegység érdekében egyenesen kötelességévé tette a fejedelmeknek.

erők teljesebb kifejlesztése, szervezése, megnövelése, az emberanyag, vagyis a nép összetartása, megélhetési alkalmak, termelési lehetőségek nyitása, a forgalom élénkítése és biztosítása, a műveltség terjesztése, az állami életben felhasználható magasabbrendű tehetségek érvényesülési útjának megnyitása. A király befelé biztosított állásának érzetében mindezt újabb vetélytársaktól, ellenfelektől való félelem nélkül meg is tehette; ez látszott egyedüli útnak netaláni világhatalmi ábrándok megvalósítására is. A fejedelem tehát legszajátabb érdekéből a gyengék védelmezője, a munka és a tehetség előmozdítója, a „kegyes”, a „jó király” volt a nép legnagyobb részére nézve, még ha ezzel a fogalommal homlokegyenest ellenkező jellemvonásait voltak is kénytelenek tapasztalni azok az egyesek, akik a királynak valami módon kellemetlenekké, esetleg mégis csak túlságosan erősekké lettek.

A középkori köztársaságokban, melyek leginkább a kereskedő városokban és kivételesen egyes felszabadult paraszt körzetekben (Svájc) alakultak meg, szintén érezhető volt az újabb idők szele, megindult az erőteljesebb állami szerveződés, csak nem fűződött egyes fejedelmek személyes érdekeihez és tevékenységéhez, hanem a köztársaságokat vezető polgárok műve volt. Igaz, hogy ezekben a köztársasági színezetű államalakulatokban is gyakran túlnyomó, döntő szerepet játszottak egyes kimagasló családok, melyek azután sok esetben valóságos fejedelmi állásra tettek szert és ezzel monarchiákká alakították a létező köztársaságok egy részét is. Más részük tudvalevőleg sohasem élvezett teljes független s^og[^]t, vagy az idők folyamán olvadt bele valamely nagyobb monarchikus államtestbe. A középkor vége és az újkor eleje az antik köztársasági szabadságnak akkor élt egyes kidicsérői dacára még túlnyomólag a monarchia és pedig a római cézári monarchia jegyében folyt le.

Az európai világ újabb megromanizálásával összefüggött a római magánjog elfogadása is legfőbb klasszikus, vagy legalább minta-jogforrásként a földrész különféle államaiban. Ez az elfogadás természetesen nem történhetett a római császárság jogrendjének teljes visszaállítása útján,

élihez az élet mégis túlságosan megváltozott, a germán törzsi, országos és a városi külön jogok, intézmények túlságosan átmentek már az emberek véérébe. Azt azonban a lehető legnagyobb mértékben keresztülvitték a római jogból, ami a hatalmon levőknek kedvezett; így a földesurak jobbágyaikkal szemben az ezek által engedmény alapján művelt földek teljes tulajdonát, a fölöttük való lehetőleg korlátlan rendelkezést igényelték maguknak, a királyok meg éppen az egész ország kisebb-nagyobb hűbéreseit ily engedményeseknek, magukat pedig országuk földje egyetlen római jog szerinti teljes című tulajdonosainak kívánták tekinteni. A hatalmasoknak kedvező ily elméleteknek tudvalevőleg sohasem maradnak el tudós kidolgozói és elterjesztői.*

A késői középkor abban is közeledett az antik világhoz, hogy társadalmi csoportjainak és osztályainak küzdelmeiben ismét kisebb szerepet kezdett játszani a nyílt erőszak és előtérbe léptek a gazdasági és gazdaságpolitikai harc eszközök. A földművelő jobbágy az eredetileg közös határföldek egyéni tulajdonba vételére, szolgáltatásai megszüntetésére, esetleg megváltására, szerződészerű megszüntetésére törekedett és csak ahol ezek a békés törekvései sikertelenek maradtak, nyúlt a véres küzdelem kétségbeesett fegyveréihez. A nemes földesúr viszont jogi igényeinek úgy a földnéppel, mint a városi elemmel szemben rideg leszögezésével minden engedmény megfizetésével, vagy legalább reménybeli eüeneogedmények jogcíme gyanánt elismertetésével tartotta hatalmi állását. A városi polgárság termelt, üzérkedett, gyűjtötte a vagyont, szerezte a termelési, forgalmi kiváltságokat, egyedáruságokat, melyeknek segítségével a maga szolgálatára bérelhette más osztályok tagjait, hitelezőjévé válhatott minden egyéb népelemnek, még a fejedelemnek is. A polgárság legsalsóbb rétegével összeolvadó bér munkásság itt-ott már a maiakhoz hasonló eszközökkel folytatott bérharcokat alkalmazói ellen. A papság tovább gyűjtötte az ingatlan jószágokat, tized- és minden egyéb jövedelmi forrást jelentő jogokat és kedvezményeket. Végre a fejedelem, midőn már nem

* Oppenheimer F.: Theorie der reinen und politischen Ökonomie.

látta szükségét vagyona és hatalma erőszakos növelésének, még teljes számítással fejlesztette országa azon gazdasági szerveit és intézményeit, melyek saját adó- és egyéb jövedelmeit öregbíthették, tehát a rendesebb földművelést, ipari, forgalmat, hitelüzletet.

A középkor végéig nagyot változtak, fejlődtek, azok az embercsoportok, melyek a kor elején a római birodalom omladékai fölött keletkezett újbarbár államalakulatokban összeverődtek volt. Az osztályok, rendek és csoportok fejlődése természetesen a hozzájuk tartozó egyéneknek nemzedékenkénti változásával függött össze; nem érvényesült és nem is érvényesülhetett benne más, mint az egyeseknek megfelelő módon és mértékben kifejlődött gazdasági szükségletei, társadalmi igényei. Az így kifejlődött osztályok már nem soká férhettek el egymás mellett azokban a keretekben, melyeket az újbarbár társadalmi és állami rend annak idején a fejletlenebb csoportok, számára készített; így elmaradhatatlan volt, hogy az egymással összeütköző egyéni és csoportérdekek végre is szétfeszítsék a meglévő kereteket, újak megalkotását tegyék szükségessé. Bekövetkezett ez alig több, mint ezer évvel – harminc emberöltővel a középkorinak nevezett társadalom kialakulása után. Elég rövid idő, de nem túlrövid, ha meggondoljuk, hogy a még ma is bámulatunk tárgyát képező „klasszikus” ókori társadalom életideje sem volt hosszabb; hiszen a Krisztus előtti hatodik századot megelőző kor még barbár jellegű volt Homeros és Mózes népeinél is, a Krisztus utáni ötödik században pedig már összeomlott az antik világot utoljára megtestesítő római birodalom.

V. FEJEZET.

Újkori forradalmak.

10. §. *A forgalmi forradalom.*

Az úgynevezett új kort két eseménytől szokták számítani: Amerika felfedezésétől Columbus Kristóf által 1492-ben és a Luther-féle németországi hit- és egyházreformáló mozgalom megindításától 1517-ben. Mindkét esemény magában véve is elég nagy kihatású volt az akkori európai emberiség életére, de még sokkal nagyobb fontossággal bírtak, mint tüneteik, állomásai ama nagy forradalmi átalakulásoknak, melyek az akkori államokban és társadalomban már amaz egyes nagy események előtt megindultak és azok után csak fokozott erővel és gyorsuló ütemben folytatódtak, folytatódnak részben ma is.

Amerika felfedezése az azt megelőző hajóútkereső vállalatokkal és az azt követő gyarmatföld-foglalásokkal együtt része volt ama szabadságharcnak, melyet a tőkében és szellemi segélyforrásokban megerősödött városi nagypolgárság a fejedelmek vezetése alatt a régi hűbéres nemesi, papi rend és a városi céhrendszer megcsontosodott uralma ellen folytattott. A városi nagypolgárok kezében sok ingó vagyont gyűlt össze, mely óriás kamatot, nyereséget hozhatott, lavinaszerűen szaporodhatott, ha megfelelő üzleti teret talál. Ez azonban az európai műveltség akkori szűk területén, a világi és egyházi nagy hűbérurak mindenhol előmeredező, forgalmat bénító és az elért nyereséget megvámoló kiváltságai, az ipari céheknek az erők egységesebb szervezését gátló magatartása mellett nem volt lehetséges. Ha a keresztes háborúk kora győzelmesen záródott volna le, ha a görög császárság, Magyarország, az olasz nép, esetleg a német birodalom

módot talált volna a Kelet fölötti uralmának megalapítására és kiterjesztésére, az ingó tőke újkori terjeszkedése talán egészen keleti irányban haladt volna, arra felé küldte, szorította volna mind messzebbre az európai fejedelmek hadait, a kereszténység hittérítőit is. Azonban ezt az utat a félhold győzelmes terjeszkedése majdnem teljesen elzárta, sőt még az európai gazdaság és műveltség azelőtt legértékesebb területeinek nagy darabjait is elragadta és elfoglalva tartotta anélkül, hogy az arab világ egy csekély részétől eltekintve abba kárpótlásul saját maga hozott volna új haladó erőt. Így az európai tőke vállalkozó szellemű képviselői a legnagyobb örömmel ragadták meg az új, addig majdnem, vagy egészen ismeretlen működési területek felkeresésének és hasznosításának kínálkozó lehetőségét. Ilyen új területeket pedig a középkor végének merész hajósai csak déli és főként nyugati irányban kereshetnek, miközben egyik kiváló képviselőjük eljutott Keletindia helyett Középamerikába.

A fejedelmek érthető jóakarattal mozdították elő és szervezték az új földszerző vállalatokat, Új erőforrásokat jelentettek azok számára, új adóalanyokat a gyarmatterületek lakóiban és azokban, akiknek a nyert földek és munkaerők kiaknázását megengedték, valamint az anyaország azon kereskedőiben és iparosáiban, akik üzletkörüket királyuk új területeire vihették át. Különösen becsessé tette ezeket a terület- és adóforrás-növedékeket a fejedelemre nézve az, hogy azok igazán szűz területek voltak, nemcsak a talaj és a bányák kiaknázatlan kincsei miatt, hanem azért is, mert egészen a király korlátlan hatalma alá kerültek, aki a felfedező és foglaló út szervezése révén majdnem az új területek teremtetjeként léphetett tel. Épen csak az egyház igényeinek kellett némi engedményeket tennie, máskülönben nem talált ott sem általa elismert régi jogcímű hűbérurakat sem elfogadott szervezetű állami rendeket, sem esküvel és nagy pecsétekkel megerősített városi kiváltságokat. Ott a király egészen a saját kívánsága, ízlése szerint, a maga hatalmi érdekeinek megfelelően indíthatta meg az igazgatási és gazdasági berendezkedést.

A fejedelmek hatalmi eszközeinek ezen gyarapodását

nem igen irigyelték tőle azok sem, akik a régi hazában a leg-, nagyobb mértékben féltették tőlük kiváltságaikat és önrendelkezésüket: az egyház és a hűbéres nemesség. Sőt az előbbi kezdettől fogva társul szegődött a király mellé az új területek lefoglalásában, hittérítőket küldött a király által is elismert és pártolt, neki erős erkölcsi támaszt nyújtó keresztény vallás és egyházi szervezet elterjesztésére; eközben nem is feledkezett meg óriás gazdasági előnyök, bevételforrások ellenértékként való biztosításáról. A nemességnek nagyravágyóbb és tettekresebb tagjai pedig mint királyi kiküldöttek, tisztek, kormányzók nagy számban keresték az új foglalásokban azokat az uradalmakat, uralkodási területeket és jövedelemforrásokat, melyeket a régi hazában nem örököltek az őket kielégítő mértékben és nem is foglalhattak el már egyszerűen szomszédaiktól. A gyarmatfelfedezések által a király megminapi előkelő elleneseire, vetélytársaira nézve is mérhetetlen kegyek és ajándékok forrásává lett.

A világfelfedezés és gyarmatszerzés csakis ott vezetett igazán nagy eredményekre, ahol a társadalom erői az állami hatalom által szervezve ilyen szinte ellenállhatatlan erővel feküdtek bele. Az elszigeteltebb csoportok által tett felfedezések és telepítések (normannok Amerikában) minden mélyebb hatás nélkül folytak le és múltak el.

11. §. Az egyházi forradalom.

Az újkor elejének másik nagy forradalmi átalakulása: a keresztény egyház reformációja jellemző módon ott vezetett először valóban nagyarányú, tartós kihatású mozgalmakra, ahol a polgárság és értelmiség ereje és tettkészsége szintén megnövekedett, de az elégtelen erejű központi állami hatalom vezetésének és pártolásának híján nem volt képes új területek megnyitását és kihasználását kezébe venni. A reformáló mozgalmak a középkor vége felé több helyütt is felléptek; Olasz-, és Franciaországban egyes szerzeteseknek az őskeresztény szellem visszaállítására irányuló apostolkodását eredményezték, olykor még az egyház fő vezetőinek elismerésével és támogatásával is. Franciaországban és Angolországban az olbigensek és wiklefiánusok mozgalma már felforgatóbb jellegű volt, de a hatalmasok egyelőre elnyomhat-

ták. A Húsz János-féle csehországi mozgalom időben találkozott a katolikus egyház körében általánosan elterjedt, több zsinaton is kifejezésre jutott kívánsággal az egyház „főben és tagjaiban” való reformálása iránt. De végleges eredménnyel ez a törekvés Németországban jutott kifejezésre ahol Luther tanításai és agitációi megteremtették a protestantizmust, mely azután többé-kevésbé változott alakban és szellemben a katolikus egyház régi működési területének nagy részén, és még a gyarmatosítás és hittérítés által nyert új világrészek nagy darabjain is elterjedt és uralkodó vallássá lett.

A reformáció mindenestre egyike volt a világtörténelem legbonyolultabb jelenségeinek úgy keletkezésében, mint lefolyásában. Forradalom volt, ez bizonyos, a római katolikus egyházban szervezkedett papság igen sokak előtt túlságosan tetsző gazdasági, politikai és szellemi hatalma ellen. Első gyökérszálaiban talán az alsó papság magasabb értelmisége, mélyebb gondolkodású demokrata tagjainak forradalma volt az elvilágiasodott, gőgösekké és fényűzőkké, egész megjelenésükben és eljárás módjukban gyűlölt világi zsarnokokká lett papi fejedelmek ellen, akiknek túlhatalmas nyomása már az egyháznak a nép körében való kellő működését is nehezítette. De forradalma volt a világi intellektueleknek is azon akadályok ellen, melyeket a papság hitegységvédő tevékenysége a szabad kutatás és tanítás, a szellem szabad kifejlődése és működése, az értelmiség világi tagjainak egyéni érvényesülése elé gördített. Forradalma volt az iparos és kereskedő polgárságnak is, mely csak oly rendszabályokat, hatósági szervezéseket volt hajlandó támogatni, melyek megnövekedett tökehatalmának és értelmi erejének kifejtését könnyítették, ellenben mindennemű szervezetet, törvényt és hagyományt gyűlölt, amely eszményeinek elérésében gátolhatta, pedig a katolikus papság konzervatív álláspontjának túlhajtásával nem egyszer gátolta a gazdasági előhaladást.* Forradalma volt a világi földesuraknak, akik az

* Pl. némely helyütt a papság még sokkal később is azzal az indokolással ragaszkodott a céhrendszer merev fenntartásához, hogy a céhek testületi felvonulása szükséges az egyházi ünnepek díszéhez.

uralkodó egyházszervezet kiküszöbölésétől sok terhük megkönnyítését, a szomszédos egyházi birtokokra irányuló jámbor óhajtásuk teljesülését várták. Forradalma a világi fejedelmeknek is, akik midőn a római katolikus egyházszervezetet országaikban megszüntették, kikapcsolták azokat egy tágabb keretű, valamennyiüket egy magasabb egységbe olvasztani törekvő és ezzel önállóságukat veszélyeztető alakulatból. Jellemző, hogy a reformációhoz az akkori két világuralomra törekvő fejedelem, a spanyol király és a német-római császár nem csatlakoztak; ezeknek törekvéseire nézve a római katolicizmus egyetemes iránya még kedvezőnek látszott. Protestáns császárról a legújabb időkig nem is hallottunk. De a protestantizmushoz csatlakozott fejedelmek ezzel abszolút hatalmuk még fennálló legerősebb korlátját is ledöntötték, a papság által azelőtt lefoglalt uradalmaknak és bevételi forrásoknak óriás tömegét vették saját kezeikbe és közelebb jutottak azon eszményük megvalósításához, hogy a régi római császárok módjára birodalmaiknak nemcsak polgári és katonai, de vallási tekintetben is valódi fejei legyenek. (A római császár pontifex maximus, a protestáns király summus episcopus volt.) Végre forradalma voltba reformáció az egyes országok szorosabban szervezkedni kezdő, mindinkább saját nyelvükkel, saját ízlésük szerinti intézményekkel élni akaró népeinek a messze központból, holt nyelven kormányzott, az egyes nemzetekre nézve hovatovább idegen egyházi szervezet ellen, mely még anyagi erejük egy részét is kivonta hazájukból és egyébként is nem egy tekintetben akadályozta erejük teljes, önző kifejtését.

A XVI. század észak-nyugat-európai reformációjában tehát nagy, hivatott egyének által vezetett, erős szervezetek által keresztülvitt tömegmozgalmak érvényesültek. Ezért is vezettek azok egészen más eredményre, mint a megelőző századok elégtelen eszközökkel, megfelelő vezetők híján, a fennálló hatalmi szervezetek ellenére megindult kereszténydemokrata mozgalmak, sőt még a X. század Photius-féle szakadása is, mely a görögkeleti egyháznak a római katolikus-tól különválására vezetett volt. Ebben a szakadásban is részes volt a saját független érvényesülését féltő keleti keresztény

papság és az egyházi dolgokban is teljesebb hatalomra törekvő bizánci császár. Azonban a társadalom, melyre támaszkodhattak, nem volt egy megnövekedett erejű, új diadalok és szerzemények reményében küzdőteret kereső népszervezet, hanem egy meggyengült életerejű és összetartású, elégtelen eszközökkel túlerős támadások martalékaul dobott beteg népesség, így a keleti mozgalom csak egyházszakadás, schizma maradt, mely csupán keresztülvivőinek függetlenségét és hatalmát emelte némely irányban, de távolról sem eredményezett olyan mély gazdasági, politikai és szellemi átalakulásokat, mint a nyugati reformáció.

Ez utóbbi lefolyásában az ébredező demokrácia és a fejedelmi abszolutizmus-törekvések közötti kiegyezés, kompromisszum benyomását teszi. Eredménye mindenekelőtt az lett, hogy az ingatlan birtokoknak és egyéb gazdasági javaknak, erőforrásoknak óriás tömege ment át a papság kezéből a világi hatalmasok, polgárok, nagybirtokosok, de főként a fejedelmek kezébe, akik ezekkel az új eszközökkel fokozottan dolgozhattak egységes államuk szervezetének kiépítésén és megszilárdításán. A papi rend teljes eltörlésére irányult kísérletek ugyan legtöbb helyütt dugába dőltek; még ahol a legszorgosabban igyekeztek is a papi és világi elem közt minden különbséget eltüntetni, az utóbbit az isteni szolgálatban szóhoz juttatni – ott is csak felbukkantak egyes különösen hivatott teológiai specialisták, akik a régi zsidó rabbik módjára valójában egy új papság alapjait rakták le. De a papság azért igen sokat veszített régi fényes állásából; nemcsak vagyonságban fogyatkozott meg, hanem számban és befolyásban is; a protestáns fejedelmek és egyházfosztó nagybirtokosok által hivatalba helyezett protestáns hitoktatók, valamint a mellettük netalán még eltúrt katolikus papok nagyrészt hiveik adományaiból éltek és már alig igényelhettek a maguk számára magasabb méltóságot, mint az orvosok, jogtudósok és általában a világi intellektuelek, akiknek osztályhelyzetéhez a papság akkor jelentékenyen közelebb jutott.

Az állami életben a papságnak egyelőre az addiginál is feltlenebbül kellett az épen uralkodó hatalom szolgálatába állni, kivált ha ez az ő felekezetét pártolta. A protestáns pap-

ság sokhelyt egyszerűen ezen világi hatalom teremtménye-volt, a katolikusnak pedig egyháza szorongatott helyzetében fokozottan őrizkednie kellett attól, hogy egy iránta még jó-akarátú fejedelmet vagy hatalmi érdekcsoportot megsértsen. Ahol a papság megtartotta nagy vagyonát és befolyását, fennmaradt közte és a feudális és hivatali nemesség között ama kölcsönös élőködés, symbiosis, melyben a nemesség megvédelmezte a papi vagyont és előjogokat minden támadás ellen, a papság pedig engedte, hogy a legnagyobb javadalmakat a nemesség kánonilag sokszor nem épen kifogástalan, de fény-űző életükhöz nagy jövedelmet igénylő ifjabb fiaival töltsék be; emellett a nép fölötti befolyását a hatalmon levők előjogainak buzgó védelmezésére használta. Persze, azért a papság most sem lett oly értelemben és mértékben a nemesség funkciója, mint az ókori pogány államokban. A fejedelmek és államszervezők papságuk megnövekedett szolgálatkészségében mindenesetre egy újabb erős eszközt nyertek hatalmuk kiépítésére, államuk politikai és gazdasági szerkezetének az általuk óhajtott irányban működtetésére. Ám a protestantizmusban újra előtört a kereszténység demokratikus magva is; a szabad szentírásmagyarázat elve, sokhelyt a lelkészeknek híveik által való közvetlen eltartása és választása (presbyteri szervezet) határozottan a demokrácia irányába vitték az új egyházakat, sőt itt-ott a szomszédság kényszerítő befolyása révén a régit is.

A reformáció egyik ténye tudvalevőleg a biblia minden nemzet nyelvén való általános olvasásának előírása, ennek lehetőségessé tétele végett pedig az írni-olvasni tudás terjesztése volt – ami ismét a nemzeti nyelveknek addig nem ismert arányú művelésére vezetett. Ez a mozgalom megfelelt az akkori idők gazdasági és társadalmi szükségleteinek; ezért nem is találkozott erősebb ellenállással. A protestáns fejedelmek, kormányzók és papok ily irányú tevékenységét már a verseny nyomása alatt is több-kevesebb buzgalommal és eredménnyel utánozták a katolikus hatalmasok és papok is. Az eredmény a műveltség nagyarányú terjedése lett, kivált a városi polgárság körében, továbbá a világi értelmiség nagymérvű kifejlődése számban és jelentőségben. Ez egy újabb

eszközt jelentett az erős államszervezetek kiépítésére, egyszerűs mind pedig a feudális társadalmi irányból a demokrácia felé terelésére. Mert az elterjedt műveltség révén a polgárság és később, lassabban, kisebb mértékben a parasztság és bér munkásság is új szellemi erőket, új önértetet, vezetőkül alkalmas egyéneket nyertek a feudális nemesség ellenében, melynek szintjéhez minden tekintetben veszedelmesen közel emelkedtek, sőt a polgárság már nem egy helyen el is hagyta azt. Miután pedig az alsó osztályok értelmi erejével egy időben, miként láttuk, gazdasági hatalmuk is megnövekedett és a demokratikus irányzat tért foglalt, a világi földbirtokos nemességnek a papság fölött a reformációban kivított győzelme valóságos pyrrhusi győzelemnek bizonyult, mely a későbbi időre súlyos veszteségek, sőt a teljes bukás csiráit is hordta, magában. Ezt még az országok első nemeseinek, a királyoknak is észre kellett venniök, ami teljesen megmagyarázza azt a reakciót, mely a reformációra a katholicizmus újabb terjesztésében, az ellenreformációban és némely helyütt a protestáns egyházaknak minél katolikusabb mintára való átképzésében nyilatkozott meg. De ez már mind késő volt; a világ már belekóstolt a tudás fájának gyümölcésébe, meglátta, hogy a vallás terén egy hallatlannak tartott vállalkozás sikerül, egy rendíthetetlennek tetsző hatalom meginog. Ez nagy mértékben szíthatta az újkort jellemző vállalkozó, újra, jobbra törekvő szellemet, de elég rövid idő alatt végképen lehetetlenné is tette a régi hatalmasok utódaira nézve, hogy őseik tekintélyét egész nagyságában átvegyék és az. újjá lett környezetben is érvényesítsék.

A reformáció a katolikus vallás nemzetközi irányzatával szemben határozottan a nemzeti szervezkedés jegyében folyt le, ismét közelebb hozta az európai emberiséget ahhoz az állapothoz, midőn a vallás az állami területi uralomnak elválhatatlan tartozéka volt. Teljes mértékben azonban ez az irányzat nem érvényesülhetett; a zsidóság, majd a kereszténység, végre a reformáció maga is már nagyon reászoktaták az embereket arra, hogy a vallási rendszerek felől mélyebben gondolkozzanak, az elfogadott tantételeket legapróbb részleteikben is komolyan vegyék, azokhoz a végletekig, még a

vértanúságig is ragaszkodjanak. Bizonyára nem minden ember volt ennyire fanatikus a reformáció idejében sem; de az a kisebbség, mely az első keresztények módjára örök boldogságát egy bizonyos vallási rendszer követéséhez kötötte, meggyőződése erejénél fogva magával ragadott vagy legalább alkalmazkodásra kényszerített nem egy vallási tekintetben közönyösebb embert is. A „cuius regio, eius religio” elvét elég könnyen keresztül vihették az ősi barbár monarchiák és antik köztársaságok, midőn csak arról volt szó, hogy a sok többé-kevésbé mindenki által elismert istenség közül melyik részesüljön különös tiszteletben az állam területén. De amióta a zsidó gondolkodók megtanították a világot, hogy csak egy istent lehet tisztelni, a keresztények pedig arra, hogy csak egy bizonyos módon szabad imádni és a vértanuk példájára inkább szembe kell helyezkedni az állami hatalommal, mint attól a módtól csak hajszálnyit is eltérni – az állami, nemzeti vallások megalapítása és általános érvényrejuttatása azelőtt nem ismert akadályokkal találkozott. Ezért, mikor a reformáció a vallás kérdését felvetette és gördülésbe hozta, egyes körök az emberek nagy számának vallási meggyőződését, a köznépnak megfelelő ékesszólású prédikátorok által való befolyásolhatóságát nem egy helyütt sikerrel használták fel bizonyos nekik megfelelő vallási mozgalmaknak megindítására, másoknak elhárítására, a fejedelmek és hivatalos körök kívánságainak ellenére is. Azoknak a fejedelmeknek munkája, akik államaik vallási szervezetét egészen a protestantizmus alapjára akarták helyezni, csak kivételesen vezetett teljesnek mondható sikerre; egyebütt a katolikus papság még javaitól és a közhatalom támogatásától megfosztva is jelentékeny embertömegeket tudott a maga egyházában, a saját vezetése alatt tartani, ami az alattvalók nagyrésznél többé-kevésbé ellenségeskedő állásfoglalását jelentette amaz országok fejedelmeivel szemben. Viszont a protestantizmus a katolikus egyház mellett kitartó fejedelmek országaiban is híveket nyert; ott az egyházi javakra sóvárgó világi nagybirtokosok, a pápi gyámságtól szabadulni óhajtó polgárok és értelmiségiek fejedelmük vezetése nélkül, sőt kívánsága ellenére is legalább részben keresztülvitték az egy-

házi forradalmat. A szabad szentírásmagyarázat elve, mely a protestantizmus kiindulási pontját képezte, szükségképpen a protestánsok között is hitbeli nézeteltérésekre vezetett; melyek csakhamar további felekezeti különválást eredményeztek. Még az egyházkormányzás módja fölött is mélyremerő ellentétek merültek fel azon protestánsok között, akik az egyházi ügyek vezetését hajlandók voltak a világi hatalom birtoklóinak kezébe adni és azok között, akik abban is az egyházat képező nép szabad, demokratikus önrendelkezését óhajtották megvalósítani (episcopalis, presbyteri szervezetek).

Így bár a vallás nem foglalta össze oly egységesen az európai államok területeit, mint a katolicizmus egyeduralma idejében – nem is képezett tökéletes államösszetartó és elkülönítő kapcsolatot sem az új erőre kapó nemzeti államokra nézve. Amíg a középkorban a legtöbb keresztény államban csak az egészen elkülönített, mondhatni betokolt életet élő zsidók jelenléte okozott felekezeti különbséget, a reformáció után többé-kevésbé minden ország vegyes vallású lett, kivált amiképpen későbbi államalakulások folytán egyes régi államokhoz új területek jutottak, melyeknek lakosságára a régi állam uralkodó vallását akkor már sokkal kevésbé lehetett volna reáerőltetni, mint a reformáció-mozgalom első hevében. Ezt a vegyességet a különféle fejedelmeknek és uralkodó pápáknak legkíméletlenebb, legvéresebb vallási üldözései sem tudták kiküszöbölni; idővel kénytelen-kelletlen minden ország a vallási türelmesség álláspontjára helyezkedett, melynek legszélsőbb kifejezése később az állam és egyház teljes elválásztása, a „szabad egyház, szabad államban” elv felállítása és itt-ott keresztülvitele lett. Ez ugyan még mindig nem szüntetett meg minden felekezeti elkülönülést, az egyes felekezetek között olykor a papi és egyéb érdekeltségek által mesterségesen is szított kölcsönös gyűlölködést. A felekezeti, egyházi, vallási különbség olykor a nemzetpolitikai és gazdasági harcokban is kereteket, hadállásokat szolgáltatott a küzdő feleknek, amire épen hazánk története mutat elegendő példát.

A felekezeti szellem újraébredése bizonyára sok szomorú visszavonásra, sok a mai felvilágosodott ember sze-

mében száználmas és nevetséges kinövésre vezetett. Azonban az emberiség szellemi haladását mégsem akadályozta tartósan, sőt igen nagy lökést adott a szabad gondolkodás, az emberi önrendelkezés, a demokrácia térfoglalásának azzal, hogy a vallás kérdését végeredményben minden egyes ember teljes önelhatározása alá utalta és kivonta úgy a világi hatalom, mint a papság feltétlen uralma alól. Az egyház elhagyása nem járt már oly végzetes következményekkel az egyes ember gazdasági és társadalmi életére, amióta nem jelentette többé az ismert világ vallási közösségéből való kiesést, hanem módját nyújtotta egy más egyházközösségbe való belépésnek és ebben való érvényesülésnek. Ez a tény ismét nagy mértékben gyengítette a papság hatalmát az egyesek lelkei fölött.

De azok az embertömegek, melyek megtanulták, hogy a lét legnagyobb kérdéseiben kiki saját lelkiismeretére hallgathat, hamar készek lehettek más, az állami és társadalmi életre vonatkozó kérdésekben is ehhez a legfőbb bíróhoz fordulni. Másrészt azok, akik megszokták, hogy nap-után olyan emberekkel éljenek legalább színleges egyetértésben, akik az örök üdvösség kérdésiben az övékkel merőben ellentétes álláspontot foglaltak el, előbb-utóbb túltették magukat egyéb, az embert az embertől elválasztó korlátokon is és előkészítették a minden korláttól, tehát még a katolicizmus által meghagyott nagyobb vallásrendszeri és nemzeti ideológiai korlátoktól is mentes valódi nemzetközi együttműködést.

12. §. A mezőgazdasági forradalom.

Azon két nagy forradalmi átalakulás közül, melyektől az újkort számítani szokták, miként az előadottakból kitűnik, az első, a világforgalmi forradalom nem sejtett nagyméretű, a második, az egyházi forradalom szintén nagyon messzeemenő eredményekre vezetett és mindkettő hatalmas lökést adott az emberiség gazdasági, értelmi fejlődésének. Ugyanezt, fájdalom, nem lehet ama kor harmadik nagy forradalmáról, az első kezdeteiben elnyomott mezőgazdasági forradalomról elmondani. Pedig ez a forradalom is nagyarányú volt, a feudális Európának majd minden országában, a nép legna-

gyobb tömegeit érdeklő, évszázados ellentéteket juttatott kifejezésre, sokhelyt véres kitörésre.

Már az előző fejezetben láttuk, minő érdekellentét állott fenn a politikai és hadi szervezet élén álló hűbéri földbirtokosok és a földet munkáló paraszt jobbágyok között. Az utóbbiak urai voltak munkaerejüknek és a kezükön levő földek termékének, de csak annyiban, amennyiben ezt földesuraik és papjaik több-kevesebb szigorúsággal érvényesített szolgáltatási és robot-szolgálati jogai lehetővé tették. Az egyes falvak lakói által közösen használt legelők, erdők fölött szintén ott lebegett a földesúr főtulajdon-igénye. Ez a valóságban megosztott tulajdon-rendszer addig látszott tűrhetőnek, amíg a föld a folytonos háborúk pusztításai és munkaerő-elvonásai közt csak épen a létminimumot termetté meg úgy a földművelő parasztok, mint más léptékben az igazgatásukat, védelmüket teljesítő nemes urak számára. Abban az időben, amelyben igen-igen kevés kivételtől eltekintve, mindenki szegény volt, a föld termékeit lehetetlen volt messzebb elszállítani és értékesíteni, még az aranykészletek birtoka is több védelmezési gondot, mint élvezeti lehetőséget jelentett – abban a korban a földesúr minden jogcíme mellett sem támaszthatott az élelmét szolgáltató, védő katonaságát kiegészítő jobbágyok ellen olyan követeléseket, amelyek őket az uradalomról elűzhették, vagy kipusztíthatták volna. Viszont a parasztok sem tagadták meg azokat a munkákat és szolgáltatásokat, melyek nélkül nem lett volna vidékükön az ellenséges betörésekkor menedéket nyújtó vár, védelmet szervező, segítséget hozó, viszályokat elintéző, erőskezű és bátorszívű úr, a néphez viszonyítva nagy tudású, még az Istenhez is közelebb álló tanácsadó és oltalmazó pap.

Amint azonban az általános biztonság megszilárdulásával és a forgalom élénkülésével lehetségessé vált a piac számára termelés, a legközvetlenebb szükségleteket meghaladó mennyiségei termék létrehozása, értékesítése és kiélvezése. mikor a közéletben való érvényesülésnek is nem annyira a sok jobbágy, mint a nagy pénzjövdelem fölötti rendelkezés képezte biztos alapját – már megindult a tülekedés az így előállott érték többlet fölött. Minek túrjon az a földesúr bir-

tokán ezer szántóvető jobbágyot, mikor száz pásztor vagy béres saját szerény ellátásának fedezése után több a városban eladható és biztonságban elmulatható tiszta búza, vágó-állat, gyapjú stb. terméket hozhat elő számára? Vagy, ha már jobbágyokkal dolgoztat, miért hagyja meg ezeknek a kezükön levő föld termékeinek négyötödét, kilenctizedét, miért engedje őket az év háromszáz napján a maguk számára dolgozni, miért engedje át nekik majdnem ingyenes használatra a legelőket, erdőket, malmokat, miért korlátoztassa gazdálkodási igényeik által saját igényeit, nevezetesen az oly élvezetes vadászat kizárólagos jogát – mikor a paraszt több napon át robotolva az úr számára, az uraság vadászérdekei miatt kiméit vadállomány veteménypusztításai mellett is annyi búzát, zabot, lent, barmot, apró jószágot képes a békés időkben előállítani, amennyinek talán a feléből is eltengetheti életét és még ellenértéket is fizethet a közösen használt, de a földesúr által igényelt területekért és vagyontárgyakért? Természetesen a parasztnak is eszébe kellett ekkor jutnia, hogy ha már munkájával többet képes termelni, mint eddig, miért ne élvezhetné ezt, az istenáldását ő maga, miért kelljen tovább is apái módjára szűkölködni, miért kelljen mindent, ami a puszta megélhetésre nem szükséges, olykor még azt is, ami erre kellene, a földesúrnak beszoigáltatnia? Annak a földesúrnak, akire már nincs is olyan szükség, mint azelőtt, mert a békét és a rendet fenntartja, az országot az ellenségtől megvédi a király, míg a földesúr örökös követelődzései, vadállományának a paraszt vetésein hizlalásával még akadályozza a rendesebb gazdálkodást, gyümölcsözőbb munkát.

Nagy érdekek ütköztek össze, olyanok, amelyeket törvények, jogi intézmények, vagy törvényerőre emelkedett szokások jogigényekké is tettek. A jogok összeütközésében csakis a földesurak maradhattak győztesek; hiszen ők ismerlek a jogszabályokat, vagy fizethették meg a jogismerő tudósokat, az ő váraikban, kastélyaikban őrizték a jogmegállapító okmányokat, az ő kezükben volt nagyrészt a jog alkalmazása, sőt a jog teremtése a törvényhozás is, míg a parasztoznak ezekbe mi beleszólásuk sem volt. így a földesurak a jogrend korlátai között maradva üldözhetek el sok jobbágy-kisgazdát, hogy

területeikből uradalmi szántóföldeket, legelőket, vadaskerteket alakítsanak. Ezen korlátok között csavarhatták mind feljebb termény- és robotmunka-követeléseiket, tehették rá kezüket mindarra, ami addig közös volt, szabadíthatták rá parasztaik vetéseire a kártevő vadakat, büntethették még halállal is ezeknek „jogosulatlan” elejtését. Mindez jogilag lehetséges maradt mindaddig, míg a parasztság be nem bizonyíthatta, hogy a fennálló jog nem felel meg az életnek, az erőviszonyoknak. Ez a bizonyítás csak forradalom útján sikerülhetett; a véres kísérlet erre megtörtént, – jellemző módon legerősebben ott, ahol a parasztságot egy viszonylag kedvező gazdasági helyzet és a kereszténység, a reformáció eszméivel való behatóbb foglalkozás önérvényesítővé tette. De azért tudjuk egyelőre mily gyászosan végződött a legtöbb helyütt a parasztok tudatlansága, szervezetlensége, fegyelmetlensége, a hadviselésben, igazgatásban járatlansága folytán.

A feudális nemesség fegyveres kézzel verte le a parasztok forradalmát és pedig a fejedelmek és papok segítségével. A fejedelmek ugyan a köznapi békés munka idején némiképp védelmezték az adófizető- és katona-anyagot, melyet a föld népében láttak, de amint ez a nép fegyvert fogott urai ellen, azonnal megint ráeszméltek, hogy ők maguk is nagybirtokosok, akik minél több föld feletti, minél messzebbmenő rendelkezési jogra alapítják gazdagságukat, minél több ember vak meghódolására tekintélyüket. Ugyanez volt indító oka a különböző felekezeti papság iparaszttellenes állásfoglalásának (tudvalevőleg Luther is a legkíméletlenebb eljárásra biztatta az urakat), mely különösen érélyes volt ott, ahol a papság fejei még maguk is nagybirtokosok voltak. A papi elemből paraszt részen, legalább nyíltan alig maradt más, mint néhány az egyházújításban Luther és Calvin vallásreformján messze túlmenni kívánó rajongó

Ahol pedig a feudális nemesek győztek, ott még szigorított alakban törvénybe iktatták a parasztsággal szemben minden igényüket, döntöttek le majd minden korlátot, mely önkénykedésüknek és zsarolásaiknak határt szabhatott. Amely jobbágyokra még szükségük volt, azokat ugyan tengődni

hagyták, még akadályozták is elköltözésüket; sőt amelyeknek szolgálataira egy vagy más okból különös súlyt helyeztek, azokkal szemben a régi patriarchális viszony némi látszatát is fenntartották. A jobbágyoknak rendszerint ott volt legjobb dolguk, ahol a földesúr körükben székelt; már ha más faluban, vagy az ország székvárosában tartotta udvarát, minden mértéket meghaladt a szerencsétlen földnép kizsarolása a reászabadított uradalmi ispánok és bérlők által. Amely parasztokra pedig a földesuraknak nem volt szükségük sem mint terményrész-beszolgáltatókra, sem mint a mind nagyobb mértékben házi kezelésbe vett területek robotos, vagy béres megművelőire – azokat irgalom nélkül elzaklatták, elüldözték szántóföldjeikről, legelőik, erdőik mellől, még kunyhóikból is és belezavarták abba a züllött néparadatba, mely a különféle fejedelmek, felkelő vezérek és politikai kalandorok mindenre felbérelhető zsoldos katonáit, az országutak betyárjait, a városi piacok apró lopásokért halálra ítélt és más éhezők elrettentése végett agyonkínzott bűntevőit szolgáltatta. De szolgáltatót ez a tömeg egyebet is: erőteljes, emellett olcsó és igénytelen, egy-egy kínálkozó kereseti alkalom látára sem céhszabályokkal, sem polgári hagyományokkal nem törődő munkásanyagot. melynek felhasználásával ama kor tőkés ipari vállalkozói sorba állíthatták fel az egy-két segéd helyett sok munkással dolgozó nagy műhelyeket, a kisiparosok tönkreversenyzőit, az ipari forradalom előkészítő telepeit.

A feudális nagybirtokos nemességnek a földművelő jobbágyság fölött kivívott diadala különben épen olyan végzetes pyrrhusi győzelemnek bizonyult, mint az, melyet a papság fölött aratott. A földesurak a parasztságot hozzájuk kötő patriarchális viszony megszakadása után elvesztették saját személyes hatalmuk alapját; azontúl csak annyi befolyásuk maradt, amennyit nekik a fejedelmek meghagyni hajlandók voltak. Ezért a fejedelmeknek, akiktől egyedül remélhettek védelmet, netalán újból fellázadni akaró parasztjaik ellen is, feltétlen hívei, rabszolgái lettek, királyukkal szemben körülbelül olyan magatartásra tértek, aminőt leigázott jobbágyaiktól magukkal szemben igényeltek. Mintegy hűségük és hódó-

latuk túláradó tanúsításaival látták jónak elfeledtetni azokat az idöket, amidön elődeik még dacos ellenlábasai, vetélytársai voltak királyaiknak. Ahol ezt nem tették, ahol azt gondolták, hogy régi hűbéri, rendi vagy akár nemzeti jogaikat is komolyan szembehelyezhetik a fejedelem jogával, – ott előbb-utóbb tömeges kivégzések és birtokelkobzások gyözték meg őket az új idők valódi szelleméről. A korona viselője iránti feltétlen hűség és engedelmesség a nemesség szemében idővel keserves kényszerből becsületbeli kötelességgé, a büszkeség tárgyává lett.

Ez a helyzet mindenesetre ismét csak kedvező volt a királyi hatalom megszilárdulására. A fejedelem ezentúl országa nemességében egy nagyigényű, de amellet nagy szolgálatkészségű emberanyagot nyert, melyet épen úgy felhasználhatott hadi és politikai vállalkozásaiban, kormányzati tevékenységében, mint fényes udvara berendezésében, kellő tekintéllyel fellépő, kellő műveltségű, kellően fényűző és költsékező udvaroncokkal való benépesítésében. A nemesség további sorsára nézve még a kedvezőbb eset volt az, ha a király nagyobb mértékben alkalmazta szolgálatában, katonai, hivatali nemességgé tette. Így meg tudott őrizni bizonyos tevékenységi és befolyás-kört, fenntartotta kapcsolatát az étellel. De ahol a nemesség tisztán udvaronc-nemességgé lett, vagy duzzogva elvonult kastélyaiba – ott rajta is beteljesedett a veszélyektől biztosított tétlenség átka: kifejlődött az a kicsinyes, fényűzésre és hivalkodásra hajló, emellet minden komolyabb tevékenységre, küzdelemre képtelen lelkiállapot, melyet a költő Zrínyi a XVII. század magyar nemességénél is ostorozott, bár ez e tekintetben Európa nem egy országának nemessége fölött állott. Kifejlődött a főnemességnek az a ma is még ismeretes típusa, melynek képviselői az egész világból jóformán csak magukat és egymást, címeiket, leszármazási adataikat, összeköttetéseiket ismerik, legfőbb kötelességüket az egymással való kellő formájú társas érintkezésben látják.* Ezáltal annál messzebb sodródnak a való*

* Ennek példáját klasszikusan írja le Hugo Victor „Les misérables” című regényében.

élettől, a személyes érvényesülés lehetőségétől, minél inkább kiesik a hatalom a főrangú társaság kezéből, minél kevesebb politikai, gazdasági, művelődési, társadalmi kérdés kerül abban megoldásra.

A földbirtokos nemesség fejedelmi szolgálatba hajtásából a fejedelmeken kívül még a nagyvárosi tőkés polgárság húzott igen nagy hasznot. Az a nemesség, mely faluiban talán már biztonságban sem érezte magát, a fejedelmi udvarokban ellenben élvezeteken, szórakozásokon kívül még összeköttetéseket, hatalmi támpontokat, érvényesülési alkalmakat is talált, mind nagyobb számban húzódott az országok székvárosaiba. Némely helyütt a fejedelmek erre egyenesen kényszerítették is országaik nemességét. Így ezek az urak egyes nagyranőtt fejedelmi városokban költöttek el óriás földterületek egész jövedelmét, olykor eladási árát, az egész jobbágyföld minden eredményét is. Mert a fejedelmi udvar ragyogásában csak fényűző fellépéssel lehetett érvényesülni, ily fényűzés nélkül nem volt úri becsület; ellenben a kellően kipompázott, kihízelgett érvényesülés az elűszott uradalmak helyett újabb vagyonokat, jövedelmező hivatalokat és egyéb pénzforrásokat nyithatott. Az udvar és a nemesség óriásivá nőtt költségei addig el nem képzelt mértékben megnövesztette a fényűzés cikkeit szállító iparos és kereskedő polgárok, meg azután a nem ritkán megszoruló fényes uraságok pénzsükségeit kielégítő kölcsönző uzsorások betételeit. Sokszoros kamattal visszavette most a polgárság a földbirtokos nemességtől, amit a rablólovagok és vámszedő földesurak az előző századok utazó iparosaitól, kereskedőitől sarcoltak volt. Miként láttuk, a feudális nemesség ezenfelül már jobbágyossága egy részének elüldözése útján is elősegítette a tőkés polgárság gazdagodását és hatalomra emelkedését, amennyiben nagymennyiségű, igen hasznavehető munkaerőt hajtott műhelyeibe.

Ez a bevétel- és erőgyarapodás csakhamar meglátszott a polgárság szereplésén. Ha a kisebb vidéki városok szerény mesteremberei még mindig a régi kiskörű céh-világot álmodták, melyben állásuk, hála a kegyes nagyurak pártfogásának, éppen valamivel különb volt a földművelő jobbágyokénál, a

nagyobb központok polgárai nagyobb vagyonságukhoz csakhamar megszerezték a magasabb műveltséget, önérzetet és a nagyobb hatalmat is. Ezzel csakhamar feje fölé nőttek a földbirtokos nemességnek, melynek soraiba a gazdagabb polgárok mind könnyebben be is juthattak, ha épen akarták. De, akárcsak elődeik a klasszikus köztársasági élet hajnalán, feje fölé nőttek a királyoknak is, akik mind bonyolultabbá és nagyobb méretűvé váló kormány gépezetük üzemben tartásánál mindinkább rászorultak a tudást, technikai képességet, vagyont, – különösen pedig az oly könnyen elrejtendő, erőszakkal nem, csak megfelelő ellenígéretekkel előcsalható és megszerezhető pénztőkét markában tartó polgárság segítségére. A királynak ezen fejlődési folyamat végén még volt hatalma arra, hogy a polgárságot vagyonában, keresetében, terjeszkedésében megvédje, de – miként ezt a későbbi újkor forradalmainak története mutatta – már arra nem, hogy ezen védelmét megtagadja, illetőleg az ily megtagadást koronával a fején túlélje.

6. FEJEZET.

Nemzeti kialakulás.

13. §. *A nemzetek kifejeződésének folyamata.*

Az újkor elejének forgalmi, vallási és mezőgazdasági forradalmi mellé negyediknek a nemzeti forradalom sorakozott. Már az előbbi fejezetben láttuk, mily nagy mértékben hatott a nagyobbarányú világgazdasági tevékenység lehetősége a nagyobb szervezetű, egységesebb államok kialakulására, miképen mozdította elő ezt. valamint a népnyelveknek a klasszikus holt nyelvek rovására való érvényesülését a reformáció. Az egyenként római császárokéhoz hasonló állásra törekvő fejedelmek, antik köztársaságokat játszó szabadváros- vagy vidék-vezetők, területeik tőkés polgárságára támaszkodva megindíthatták a harcot a nemzetek teljes kifejlesztéséért, kialakításáért úgy a régi egyházi, hűbéri és rendi szervezet, mint az államon, nemzeten belől az egységes gazdasági és kulturális élet minden egyéb akadályá ellen.

Ezen forradalmi átalakulás, vagyis inkább csak kialakulás elején a nemzetek léteztek ugyan, de kevésbé voltak többek egy bizonyos uralom alá tartozó emberek laza tömegénél, akik különböző nyelveket vagy egy és ugyanazon nyelvben is vidékenként nagy mértékben eltérő nyelvjárásokat beszéltek, a műveltség alatt csakis latin-görög műveltséget képzeltek, rendi, községi előjogaikra és különbségeikre, egyházi szervezetükre a legnagyobb súlyt helyezték, fejedelmükben alig láttak egyebet, mint egy különösen tehetős és hatalmas nagyurat, akinek olyféle jögcímen és olyan terje-

* Ezen fejezet adatainak és eszméinek nagy részét Jászi Oszkár „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés” című nagy munkájából merítettem.

delemben tartoztak hűséggel és engedelmisséggel, mint bármely nemes vagy nemtelen jobbágy a hűbérurának. Azonban a. már vázolt újkori fejlődés a fejedelmeket országaik legnagyobb birtokosaivá tette, a tőkés ipari és kereskedelmi fejlődés révén az azelőttiekhez képest óriási mennyiségű ingó javak fölötti rendelkezéshez juttatta, végre a reformáció és a levert parasztlázadások révén a papság és nemesség majdnem feltétlen uraivá és parancsolóivá tette, – de egyszerűen oly messzemenő gazdasági, politikai és közigazgatási feladatok vállalására oly nagy célok kitűzésére is kényserítette, melyek minden rendelkezésre álló erő és tehetség lehető kifejlesztését, bátorítását és működésbe helyezését tették kívánatossá, így a király egy-egy szerencsés hadi, vagy gazdasági vállalkozásával nemcsak az ország népének széles rétegeit juttathatta újabb keresetekhez, földszerző, piachódító lehetőségekhez, hanem igen nagy gazdagsággal, fényvel, messze másoké fölé emelt állással jutalmazhatta azokat, akik államszervező tevékenységében nagyobb mértékben kezére jártak. Az egyes különböző rendű egyén hovatovább sokkal nagyobb mértékben biztosíthatta saját és az övéinek boldogulását, emelkedését az állam, a nemzet, a *haza* szolgálása, mint helyi, tartományi, rendi, vagy akár nemzetségi, családi érdekeinek az új áramlattal szemben is makacs védelmezése útján. Ezért minden rendben és osztályban megszorodtak a hazafiak, akik még nem is túlságos régen eltemetett őseikkel ellentétben az állam, a király szolgálatát tették életük céljává, melynek több-kevesebb készséggel alárendelték nemesi, papi, várospolgári stb. külön igényeiket is. A király szolgálata lett minden szem előtt a legfényesebb hivatás; még az egyforma jellegű alkalmazások, egyféle körű hivatalok, bíróságok között is több díszet, magasabb tekintélyt adott a „királyi”, „állami” jelleg, mely nagyobb hatalmi háttérrel, magasabb szervezeti alapot jelentett, mint a „tartományi”, „megyei”, „községi”, „földesúri” stb. megbízás.

Igaz, hogy a fejlődésnek ez a menete csak ott mutatott egyenes, szinte zavartalan vonalirányt, ahol a (szó tágabb értelmében, a magasabb osztályokkal együtt veendő) nép azt érezhette, hogy az állami hatalom, a fejedelem reátámasz-

kodva, az ő erejével, de az ő javára is kívánja szervező munkáját végezni. Amely nép azonban úgy tapasztalhatta, hogy esetleg más országok fölött is uralkodó fejedelme őt és területét csak épen nyerszerű forrásnak tekinti, kihasználni, vagy épen kipusztítani, esetleg más származású elemek egyszerű kísérő szolgálójává tenni igyekeznek – ott a nemzeti ébredés vagy elmaradt, vagy ahol a nép gazdasági és értelmi fejlettsége, magasabbfokú igényei azt mégis magukkal hozták, más kristályosodási középpontot alkotott magának a központi államhatalommal szembeállított helyi és rendi szervezetekben.. Ezek azután sokkal több erősen megalapozott, széles körben jogosnak elismert érdekre támaszkodhattak, egészen másféle ellenállást is fejthettek ki, mint az uralkodó népeknek fejedelmük valóban jóakaró vezetése ellen bakafántoskodó némely kiváltságosai. Kétségtelen, hogy a fejedelmekkel szembeszálló országrendek mindkét esetben saját érdekeikből indultak ki; ez az érdek azonban az egyik esetben csakis az ellenállók legszemélyesebb érdeke volt, a másikban ellenben az emberek nagy tömegének szervezkedési, boldogulási, előhaladási lehetőségét képviselte. Ezért járnak téves nyomon azok, akik az egyes újkori királyok politikájával szemben kifejtett minden rendi vezetési ellenállást egy szempontból ítélnék meg és például a XVI. század németalföldi, vagy a XVII. század magyar nemességének mozgalmait egy kosárba dobják a porosz választófejedelmek által megrendszabályozott hűbéres nemesek és rablólovagok fészkelődéseivel.

Nemzet mindenütt ott keletkezett, ahol az egymáshoz közel lakó emberek nagyobb tömegét közös irányú gazdasági munkálkodás lehetősége, bizonyos közös védelmi- és létérdek egyesítette és ahol ezen tömeget egy erre alkalmas hatalmi tényező, fejedelem, papság, nemesség, városi vagy esetleg falusi polgárság (Svájc) közös politikai eljárásra megszervezte. Ez a közös eljárás szükségképen csakhamar létrehozta és megszilárdította a nemzeti közösség érzetét, a nemzeti öntudatot. A közös származás előmozdíhatta a nemzeti szerveződést, de épen nem volt annak lényeges előfeltétele; elég példát tudunk arra, hogy különböző származású emberek valóságos nemzeti kötelékben egyesültek. Még a közös nyelv

sem képezte az egy nemzetbe olvadás egyedüli eszközét és múlthatatlan feltételét. Azonban a közös nyelv az állandó érintkezésnek, egységes munkának oly nagy eszköze és közege, egyszersmind pedig a nemzetten kívül állókkal szemben oly erős elválasztó tényező, hogy a fejlődés folyamán úgyszólván minden nemzet öntudatlanul és tudatosan egységes nyelv kiképzésén, a túlságosan eltérő nyelvjárások kiküszöbölésén, a más nyelvet beszélő állampolgárok között a nemzeti nyelv lehető elterjesztésén, sőt kizárólagos használatba vételén, tehát a más nyelvek elfeledtetése, kiirtása irányában munkálkodott. Mind nagyobb mértékben „nyelvében él a nemzet”.

Ez az elv ugyan nem feltétlenül érvényesült, mert az együttélés és a közös életérdek mindig erősebb nemzetalkotó kapocsnak bizonyult a nyelvnél. El lehet mondani, hogy egy nemzet sem keletkezett a történetesen egy nyelvet beszélők szövetkezése útján, sőt az egy nyelvet beszélő, közös eredetű népelemek is elhidegültek egymástól, külön nemzeti köteleket alkottak, ha letelepedésük, költözésük, vagy csak a politikai és gazdasági élet fejleményei folyamán külön életérdekeik keletkeztek. Példák erre az angol és amerikai, a spanyol, portugál és különféle délamerikai nemzetek, a canadai franciák és angolok, végül a csak legújabban ismét egyesülésre törekvő horvát és szerb népek. Természetes, hogy egyes nemzetek ily széthasadása akkor ment végbe leggyorsabban és leghatározottabban, akkor vezetett olykor egész ember-tömegeknek más nemzetekhez való csatlakozására is, ha a szétválás nem a békés gazdasági kereső munka rendjén, hanem kezdettől fogva erőszakosan, ellenségesen, például vallási üldözés folyamán következett be.

A több egymással nem eléggé összefüggő területre eloszlott és ennek folytán szintén szétoszlásnak induló nemzetek ellenképét szolgáltatják a több nemzet által lakott területek. Miként már érintettük, a nemzeti szervezkedés nem követte pontosan a fejedelmek és más államhatalmak területi fenségének határait, sőt a nemzetszervező fejedelmek mellett és ellen más hatalmi tényezők is kezükbe vehették bizonyos közös létérdekű népelemeknek épen a hatalom nyomásával

széniben is külön nemzetekké való szervezését. Így azután egy és ugyanazon területen több nemzet is alakulhatott, szervezkedhetett, ébredhetett öntudatra és igyekezhetett létérdekei érvényesítése végett a gazdasági és politikai hatalomnak minél nagyobb teljességét megszerezni, minél több eszközt alkalmazni. Olykor a különféle nemzetek az állam területének különböző részeit foglalták el, olykor azonban elvegyülve éltek és a nyelven és származáson kívül foglalkozási, vagyonnossági, osztály-, esetleg felekezeti különbségek is választották el egymástól (angol, német, török nagybirtokosok az ir es szláv földművesek közt, görög, örmény, zsidó kereskedők más nemzetiségű földművelők és harcosok közt stb.). Ennek a rendszerint az uralkodó nemzetiség javára többé-kevésbé parazitikus symbiosisnak súlyos következményű nemzetiségi ellentétekre, súrlódásokra, az irtó háborúig menő küzdelmekre kellett vezetnie. Ezek a küzdelmek az önálló államokban szervezett nemzetek egymás közti harcaitól abban különböznek, hogy az előbbieken a közös területi államhatalom szabályozó, rendfenntartó eljárása folytán, – mely ugyan épen nem minden esetben részrehajlatlan – a nagyobbarányú fegyveres összeütközések ritkábbak, ellenben az élet legrészletesebb ügyeire, kormányzati, választási, közigazgatási, bíraskodási, iskolai, főként nyelvhasználati kérdésekre nézve szinte folytonos készenlétben tartanak minden egyes embert örökös súrlódásokra, kölcsönös lenézésre, üldözésre, bosszantásokra vezetik egy és ugyanazon állam polgárait. Boldogoknak nevezhetők azok az országok, melyeknek vezetői az újkori nemzeti kialakulás elejétől kezdve egy vagy több nyelvű országuk *egész* népének létérdekével megegyező nemzeti gazdasági és közműveltségi politikát tudtak bevezetni, vagy később oly érdekegységet teremteni az állami polgárai között, melyből nemzeti szempontból legfeljebb elenyésző kisebbségek maradtak ki. Ezeknek a valódi nemzeti államoknak szomorú ellentétei azok az országok, melyekben a hatalmat egy-egy kisebbséget képező, vagy egy más ország hatalmi szervezetére támaszkodó nemzet kirendeltjei gyakorolják, az alávetett nemzetnek vagy nemzeteknek csupán macacs ellenállással kicsikart önkormányzati engedményeket

lesznek, de különben a lehetőség szerint elvonnak, a maguk külön javára értékesítenek minden az országban található vagyon- és erőforrást, egyszóval ahol a fennálló uralmat a nép egy nagy része *idegen-uralomnak* érzi.

Egy uralkodó nemzet más, különösen a vele harcban álló, de leigázva tartott nemzetek, nemzetiségek tagjai számára a kereseti, vagyonszerzési, érvényesülési lehetőségnek csak épen azt a minimális mértékét szokta megadni, melyet saját jogrendjének feldúlása nélkül meg nem tagadhat, míg a magasabbrendű boldogulás és emelkedés alkalmait lehetőleg egészen a saját körében tartja (15. §.). Akárcsak az ókor barbár népei, melyek a rajtuk kívül állók számára csak rab-szolgamunkát, vagy félig-meddig tűrt kereskedési lehetőséget tartottak fenn. Ez a tény magyarázza meg igen sok egyén és család nemzeti álláspontjának gyakran nagyon merész változásait. Megmagyarázza, miért lesznek az egyes országokban az idegen jövevények és ezek utódai csakhamar a leglelkesebb hazafiakká, akik még túlhajtott nemzeti sovinizmussal is igyekeznek elfeledtetni, hogy jövevények, miért lesz mint „*beolvadt*”, mint „*renegát*” az uralkodó nemzet új tagja a leigázott nemzetek oly sok leszármazottja, miért csatlakoznak különböző nemzetiségekhez tartozó házasként utódai többnyire a lakóhelyükön, ha mindjárt nem is egész lakó-országukban legbefolyásosabb nemzethez. De megmagyarázza azt is, miért tagadják meg az uralkodó nemzet tagjai is eredeti nemzetiségüket, miért alkotnak külön nemzeti szervezetet, eszmekört miért veszik fel olykor egy leigázott nép nyelvét, hagyományait és politikai igényeit is, ha azt kezdik tapasztalni, hogy saját régi nemzeti államuk keretében az ennek központjában élőkkel szemben másodrendű, külső elemként kezdik őket kezelni, úgy hogy az új nemzeti keretben való érvényesülés már több boldogulási lehetőséget nyit meg számukra. Erre a pálfordulásra már az ókor is példákat szolgáltatott Nagy Sándor hódító görögjeiben, akik a keleten a kaldeai és egyiptomi hagyományok felhasználásával új nemzeti birodalmakat alkottak. Sertorius római-hispaniai köztársaság-alapításában, újabban a román nemzetiségnek a phanariota görög földesurak vezetése alatt való

szervezkedésében, az osztrák-németségől elszakadt elemek szláv és magyar nemzetszervező munkásságában,* de fájdalom nem egy magyar vérünk elpártolásában, elkeseredett harcoként vagy éppen vezérként egy más nemzetiséghez csatlakozásában is.

14. §. A társadalmi osztályok szerepe a nemzeti kialakulásban.

A nemzeti államok kialakításában, védelmében és szolgálatában minden időben azok az egyének és osztályok tanúsítottak legtöbb hazafias buzgalmat, melyekre a nemzeti államalakulás legtöbb előnyt hozott, a többé-kevésbé máris, uralkodó, de az új rendben még tovább emelkedő egyének, csoportok, osztályok. Tehát az újkorban elsősorban a fejedelmek és az ő szolgálatukból élő, abban emelkedő államhivatalnokok és hivatásos katonatisztek. Ez a két egymással közeli rokon kategória éppen úgy az újkori nemzeti államalakulás szüleménye volt, mint a publicanus köz jövedelembérlők csoportja a római világuralomé, a hűbéri ministeriálisok kategóriája a középkor monarchiáé. A hivatalnoki és katonatiszti karban igen élénk együttérzés, *corps-szellem* fejlődött ki,** mely egészen a hivatalt nem viselők, illetőleg a „civilik***” lenézéséig ment, olykor más népelemek zsarolására és egyéb visszaélésekre is vezetett, de amelynek uralkodó elve, vagy legalább cégére a fejedelemhez és a hazához való hűség volt. Ezenkívül igen erős hazafias érzés uralkodott az iparos és kereskedő polgárságban, mely majd mindenfelé saját nemzeti állama minél teljesebb kiépülésétől, a központi államkormányzás minél messzebbható érvényesülésétől várta azt a jogegységet, forgalmi biztonságot, gazdasági és politikai

* A Jókai által oly remekül leirt Ankerschmidtek története.

** Ágoston idézett munkája szerint Erdélyben egykor a hivatalt nem viselők is szövetségbe álltak egymással.

*** A „civilis” szó tudvalevőleg a régi Romában éppen nem jelentett harciatlan nyárspolgárságot, sőt a legfőbb katonai erényeket is magában foglalta. A hivatásos katonák büszkesége különben idegen népek alávetett országaiban fajult leginkább türhetetlen hengegessé és a polgárság bántalmazásává; itt a rendi ellentéteket még nemzeti ellentét is súlyosbította.

védelmet, mely gyarapodásához, emelkedéséhez szükséges volt.* A hazafiasság ismét azonossá lett, ha talán kissé más értelemben, az antik „polgár-erénnyel.” Uralkodott továbbá a világi értelmi keressők, különösen a tanítással foglalkozók között.** Az újkori nemzeti fejlődésnek talán egyik megkülönböztető vonása az ókorival szemben az, hogy míg akkor régen az államok leggazdagabb polgárai voltak a nemzeti eszme főhordozói, addig az újabb virágzásban ez a szerep *már* a jelentőségében igen nagy mértékben megnövekedett intellektuel osztályra szállott át. Ennek a jelenségnek bővebb indokolására nemsokára lesz alkalmam reátérni

Ellenben azok a társadalmi osztályok, melyeket az új rend nem bocsátott az uralkodáshoz, vagy amelyek abban épen régi uralmuk szűkülését, elporladását voltak kénytelenek szemlélni, többé-kevésbé másodsorban maradtak a nemzeti érzület kifejlesztésében és tanúsításában. Ez volt a helyzete egyrészt a földművelő parasztságnak és az ebből kiszakadt legalsóbbrendű bérmunkásságnak, másrészt a hűbéri eredetű nemességnek, továbbá a papságnak. Nem mintha ezen osztályok tagjai egyenesen állam-, vagy hazaelenes érzületet tanúsítottak, vagy az államépítő nemzeti munkától teljesen elzárkóztak volna. Egy ily magatartás a megváltozott viszonyok között csak bajt és romlást hozhatott mindenkire, aki reávetemedett volna. Ellenkezőleg, úgy az elnyomott parasztságból, mint az uralomról fokozatosan lehányatló földbirtokos nemességből és papságból mindig akadtak sokan, akik nemzeti államukat buzgalommal, sőt áldozatkész lelkesedéssel szolgálták és eközben olykor nagyarányú egyéni emelkedést, de olykor bizony csak hősi halált értek el. Azonban a parasztság és paraszt-munkásság nagy tömegeiben közönyös volt az állampolitikai kérdések iránt; urainak

* Erre nézve érdekes fejtegetések találhatók Jaurès „Larmé nouvelle” munkájában.

** Tudjuk, hogy a Balkán félszigeten a legutóbbi évtizedekben lejátszódott nemzeti küzdelmekben a legveszélyesebb helyeket minden részen a papok, tanítók, értelmiségiek foglalták el; ezeket üzték el, fosztották ki, gyilkolták le elsősorban a más nemzetbeli csapatok, ha valamely községre reátörhettek.

parancsára olykor vitézkedett a csatatereken, de ha régi urai letűnésével más, esetleg idegen nemzetiségű urak ültek nyakára, ezeket is csak úgy szolgálta, mint a régieket. A földesúr nemesség és papság pedig még mindig sok hűbéri és egyházi hagyományt táplált és igyekezett rendi előjogai felhasználásával az egységes állami érdekek ellenében is érvényre juttatni – persze nem bevallottan, mert a leghazaellenesebben önző kívánalmakat is a haza érdekének szokták állítani. Ily magatartást különben még egyes városok régi elő jogos polgárai is tanúsítottak mindenféle forgalmat és versenyt gátló, egyes népelemeket mások javára, de a nemzeti gazdaság kárára megadóztató intézmények, kiváltságok erőszakolt fenntartásával. A régi kiváltságos rendek a nemzeti érzület kifejtésében csak ott álltak első, de ott azután legelső sorban, ahol az előző szakaszban már érintett kivételes politikai helyzet folytán a nemzet- és utóbb államalakítás feladata és érdeke a fejedelem idegen iránya miatt leginkább az ő számukra maradt fenn. Erre ismét példa: a magyar, a németalföldi, az ír nemesség és polgárság, továbbá némely mohamedán államhatalomnak alávetett görögkeleti vallású nemzet papsága, az ír és utóbb a lengyel papság. Különben a papi elem a nemzeti érzületben a hivatalnok- és világi intellektuel elemekkel egy sorban állott azokban az országokban is, ahol megélhetését már nem saját szervezeteitől, saját önálló javaiból és jövedelmeiből, hanem az állani, vagy a község által nyújtott díjazásból nyerte, ahol tehát gazdasági állására nézve hivatalnok elemmé lett.

Bármily hatalmas lépésekben haladt azonban elő a nemzeti állami szervezkedés, az emberek egymásközi összes kapcsolatait nem meríthette ki, nem szíhatta fel magába. Az egyes embereknek még mindig maradtak családi, testületi, foglalkozási, rendi, helyi érdekei, melyeket az államszervezet nem mozdított elő, vagy épen elnyomott. Így a nemzeti actió is találkozott a megfelelő reakcióval, melynek jelei a nemzeti fejlődés egész, különben oly diadalmas előhaladása közben észlelhetők voltak. A régi kiváltságos rendek ellenállásáról az új kialakulással szemben már szóltunk; ahol ez az ellenállás semmi eredményre nem nyújtott már kilátást, a régi előjo-

gos rendek tagjai legalább társadalmi kiváltságaikat őrizték féltékenyen és fítoztatták a többi osztályokra, nevezetesen a polgárságra és értelmiségre nézve sértő módon is. Ruházkodási szabályzatokat vittek keresztül, melyek révén minden ember rendi helyzete azonnal felismerhető volt*, valóságos tudományyá fejlesztették a címek, megszólítások és kitüntetések rendszerét, a fejedelmi udvarokat valósággal a főrangúak bizalmas találkozó helyeivé avatták, melyekbe a még meg nem nemesített polgároknak, bármily gazdagok, hatalmasak és műveltek lettek volna különben, csak kivételesen volt bejutásuk. Az „egyenrangú házasságok” jogelvét is ekkor tárgyalták és alkalmazták a legbuzgóbban, ha mindjárt a nagybefolyású urak polgári származású gazdag menyaszvzonyainak a szükséges nemesi címeikkel való felruházása útján is. Ez a különködés kétségtelenül emelte bizonyos mértékben a még mindig befolyásos nemesség nimbuszát – de csak a valóban gazdag főnemességet, melynek módja volt a számára megnyíló kitüntetések igénybevéni és továbbfejleszteni, míg a kisebb vagyonú köznemességet, valamint a főnemesség gyakran éppen túlfényes életmódjuk folytán elszegényedett tagjait a főrangú társaság nagy igényei inkább elsodorták ama ragyogó, de költséges köröktől a rendesebb kereső munkát és egyszerűbb életmódot megengedő polgári és értelmiségi állás felé. Ez a nemességnek további székálására vezetett, mely ismét gyengítette ezen rend ellenállását a polgárság feltörtetésével szemben – éppen úgy, miként a papságrideg széthasadása dúsgazdag, fényes felső, és szerénysorsú alsó papságra az egyház hatalmi szervezetének tetemes gyengülését vonta maga után. A nemesi rend-önérzet különben igen nagy mértékben túlnőtt a nemzeti határokon: miként a középkori, úgy az újkori születési arisztokrata jelentékenyen közelebb érezte magát bármely idegen, vagy akár ellenséges ország arisztokratájához, mint saját állama közpolgárához, vagy éppen parasztjához. Mi sem mutatja ezt világosabban,

* A kard és a selyemruha viselése sokáig volt nemesi előjog. Wienben még a XVIII. században is csak nemes úri nőknek volt megengedve gyaloghintójukat négy emberrel vitetni, míg a legkövérebb polgárszszonyok terhét is csak két embernek volt szabad cipelnie.

mint a nemesség tagjainak az újkor első századaiban még: oly gyakran előfordult idegen fejedelmi szolgálatba szegődései.

Már említettük, hogy a vallási elem is nem egy esetben kerekedett még a nemzeti érzület fölé, amikor az emberek tömegei hagyták el szülőházjukat, csak hogy vallásukhoz híven élhessenek tovább. Ha ezen vallási üldözéseknek és ezek elől való meneküléseknek sokszor gazdasági, vagy politikai háttere is volt, mindenesetre megmutatták, hogy a nemzeti állameszme még épen nem járta át az egész társadalmat. A katolikus egyház nemzetközi szervezkedő irányzata ebben a korban egy újabb hatalmas eszközt nyert a lényegében teljesen nemzetietlen jezuizmusban.

De még azon osztályok és embercsoportok sem lettek feltétlenül, keresztül-kasúl nemzetiekké, amelyekben* nemzeti államalakulás legfőbb eszközlőit ismertük fel. Így a tőkés polgárságnak leggazdagabb rétege már épen nem volt a nemzeti kizárólagosságnak, az államhűségnek oly feltétlen képviselője, mint az antik köztársaságok patriciátusa. Az újkori nagytóke mindinkább *nemzetközi tőke lett*, melynek képviselői már nem egyes emberek, talán egyes fejedelmek magánhitelezőiként szerepeltek, hanem mint az államok hitelezői, a nemzetek boldogulásához szükséges ingó- és hiteljavak: urai, akik egy-egy állam védelmére már feltétlenül reá nem szorultak, egy-egy nemzetnek ellenségeskedés esetén olykor több kárt okozhattak, mint ezek nekik – egyszóval a nemzeteken többé-kevésbé kívül álló, az államok fejeivel mint egyenrangú felekkel tárgyaló hatalmak lettek. Ez az állásuk szükségképen kihatott magatartásukra is; ha nem tagadták meg úton-útfélen nemzetiségüket, ha hódolatot mutattak országuk uralkodói iránt, azért cselekvéseik főrugója hovatovább az lett: hol gyümölcsöztethetik legjobban és legbiztosabban tőkéjüket, szülőházjukban-e, vagy bármely más, esetleg ellenséges országban is.* Így a polgárságnak a nemzeti fejlődés által leginkább felemelt leggazdagabb rétegében

* Hildebrand Gerhard: „Die Erschütterung der Industrieherrschaft und des Industriesocialismus” munkájának 107. lapján utal az ipari tőkésék *kényszerű* gazdasági hazaárulására.

csakhamar nemzetközi jellegű érdekek, irányzatok érvényesültek – míg a fanatikus hazafiságot az újkori nagyfőkések, a vállalkozó polgárság kisebb vagyoni erejű, keresetében helyhez kötöttebb rétegének, valamint az értelmiségnek engedték át. Ez utóbbiak tagjai számára egyelőre csak illető államaik, nemzeteik fejlődése biztosított nagyobbarányú boldogulást, emelkedést; ők is lettek a legbuzgóbb hazafiak.

Még az értelmiség körében is mutatkozott azonban bizonyos, a nemzetivel legalább is nem azonosítható irányzat a latin-görög műveltség túlságos ápolásában, kitüntető, a nemzet más rétegeitől megkülönböztető jelleg rangjára emelésében, továbbá a szabadkőművesség-féle titkos társulatok felvirágzásában. Az értelmiségi foglalkozás nem hiába volt annyi évszázadon keresztül papi előjog; az értelmiségi emberek az iskolázatlanokkal szemben ma is többé-kevésbé úgy érzik magukat, mint a titokzatos felsőbbiséggel felruházott papok a nem papi elemmel szemben. Különben a világi értelmiségben is megkezdődött a rétegekre bomlás folyamata, amint ez az osztály az államban és társadalomban elismerésre kezdett szert tenni; a fejedelmek és más hatalmasok által tanácsadókul vett, megtisztelő feladatokkal megbízott előkelő jogászok, orvosok, tanárok, művészek, technikusok messze föléje emelkedtek az értelmi foglalkozásokból köznapi keretekben megélő, egyszerűbb, olykor kevésbé iskolázott kartársaiknak.*

Vége még az újkori nemzeti államok első jegecedési pontjai: a fejedelmek is hátrább-hátrább vonultak a nemzeti állameszmétől; amint az államokban szervezett nemzetek annyira megszilárdultak, hogy már fejedelmeik legszemélyesebb irányítása nélkül is képeseknek látszottak arra, hogy életüket folytassák, szervezetüket tovább építsék, evégből az állam népességének különböző elemeit, nevezetesen a polgárságot és értelmiséget munkába állítsák.** Egy ilyen irányú

* Franciaországban a bíróságok személyzete egy valóságos tárnemességet (noblesse de la robe) képezett ki magából, melynek tagjainem tekintették magukat kevesebbeknek a kard-nemesség (noblesse de l'épée) képviselőinél.

** V. ö. Jászi Viktor megjegyzését a magyar szent korona közjogi elméletéről. „Kollektív lélek” 13.

nemzeti fejlődés a fejedelmeket könnyen feleslegesekké, sőt feudális eredetük, nagy jövedelmi és kitüntetés-igényeik a rajtuk lógó és általuk a nemzet zsebére szabadított tömerdek feudál-nemes és papi élőködők miatt még a nemzeti előhaladás kerékkötőivé is tehetette. Hamar, észrevették ezt a fejedelmek és azontúl csak annyiban pártoltak valamely nemzet-szervező, államkiépítő eszmét, vagy mozgalmat, amennyiben ez személyes és családi hatlmuknak is használt, vagy legalább nem ártott. Az újkor elején bizonios értelemben forradalmár fejedelmek idővel ismét a legkonzervatívabbakká, minden régi előjog tisztelőivé és a nemzeti érdekekkel szemben is őrzőivé lettek. E tekintetben természetesen nagy különbség mutatkozott az egyes fejedelmek magatartása között. Némelyek még mindig államuk erejét tekintették már a külső ellenségektől fenyegető veszélyek miatt is legfőbb érdeküknek, mások ellenben leginkább saját államukon belől elfoglalt hatalmi állásukkal törődtek. Ily eltérő állásfoglalásra az egyeseket értelmiségi fokukon és vérmérsékletükön kívül bizonyára politikai helyzetük, az őket befolyásoló külső és belső hatalmi remények és veszélyek nagysága, egymáshoz való aránya is indította. Mindenesetre itt van főforrása a nemzeti történetírók által dicsőített „felvilágosult” és az annyit elátkozott „sötét” uralkodók (II. Frigyes – I. Leopold) közötti megkülönböztetésnek. De még a nemzeti államterületek határai is igen sokszor eltűntek a fejedelmek szemei elől, mihelyt személyes hatalmi érdekeik azt kívánták, hogy a nemzetközi életben szavukat és hadseregüket a saját államuk fejlődésének érdekeivel nem egészen megegyező irányban vessek latba, vagy épen saját alattvalóik, saját nemzetük ellen szövetkezzenek más hatalmakkal. A különböző országok örökjogon „Isten kegyelméből” uralkodó fejedelmei között minden államközi érdekellentét mellett egy bizonyos személyes érdekszolidaritás fejlődött ki a fejedelmi hatalmat mellőzni, vagy legalább megszorítani törekvő demokratikus irányzatokkal szemben. Bármely állam, bármely nemzet fejedelme „testvér” maradt a másokra nézve, akinek országa” elfoglalni, népét elpusztítani szabad, de személyét kímélni, sőt esetleg védeni és hatalma gyakorlásában tartogatni is kell

Az „újkori államfejlődés által nagyranövesztett nemzeti ideológia általában az egyes országok népének középső rétegeiben élt és hatott legerősebben”, e tekintetben igaz, ezek a rétegek elég vastagok voltak, lefelé es felfelé elég messze terjedtek. Csakis ez tette lehetővé a nemzeti eszméáramlat nagy kihatását. A nép legalsó rétegei, miként már említettük, szűk látókörük és kicsinyes életkörülményeik miatt nem sokat foglalkozhattak nemzeti eszményekkel, ami azonban nem akadályozta meg, hogy a középrétegek nemzeti gondolatkincsének egy-egy szilánkjá az ő lelkeikbe is beékelődtek. Kivált ott történt ez meg, ahol már a kisember is nyilvánvalóan érdekelt volt nemzete uralkodásában, így a nyelvhasználat kérdésében. A köznép nemzeti érzületét a hatalmon levők külfelborúk idején az ellenséges nemzet iránti izzó gyűlöletté, az emberirtásban, népek leigázásában és sanyargatásában való barbár tetszelgéssé igyekeztek felszítani. Nem kellett ehhez egyéb, mint hogy a háború folytán az elvesekre és családokra szakadó szenvedéseket a tudatlan tömeg előtt az ellenséges nemzetek és ezek minden egyes tagja ördögi vadságának, gonoszságának tulajdonították. Így megesett, hogy valamely a sajátképeni nemzeti érdeket alig érintő külfelború sikerében érdekelt fejedelmek, nemességek, nani és.s tőkés körök a „katonaanyag”-ban és az adakozásra felhíit népben olyan nemzeti fanatizmust támasztottak, aminőt ök maguk nem éreztek és amelyet a nemzetközi helyzet megváltozása után szépen újból lecsendesíteni, más időkre elraktározni törekedtek.

De a nemzetivel nem azonosítható mindezen irányzatok létezése nem akadályozhatta meg a nemzeti államok további kiépülését. Ez a folyamat betetőzését a francia forradalomban és az ezt követő államkialakulásokban nyerte, nyeri még ma is.*) A francia forradalom, bár közvetlen tárgya és folyamánya az állampolgári jogok elismerése volt, miként látni fogjuk, hatásában épen nem szorítkozott a polgárjogi

* Apáthy István véleménye szerint a nemzeti államok kiépülése még távolról sincs befejezve, még igen nagy feladatok köreit kell vállalni ok az egyesek életére nézve.

térre, hanem a nyomában megindult alakulással teljes, végérvényes keresztülvitelét képezi az újkor elején megindult forradalmaknak.

A forgalmi forradalom befejezést nyert azáltal, hogy a nemzeti államokon belül némely pénzügyi célzatú vámoktól és fogyasztási adóktól eltekintve megszüntettek minden forgalomnehezítő korlátozást, sőt az államok vasúti hálózatauk kiépítésével, hajójáratok életbehívásával addig nem ismert kiterjedést adtak az országok forgalmának. Emellett a földgömb minden csak valamiképpen elfoglalható és hasznosítható darabkáját megszállták, mezőgazdasági, bányászati kihasználását, terményeinek feldolgozását és a fogyasztás helyeire szállítását nagyarányú eszközökkel kezükbe vették. Hódító útjukban legfeljebb más, elegendő erős államokban szervezkedett nemzetek ellenállása tartóztathatta fel őket; ily erőt, csakis megfelelően szilárd nemzeti alapon szervezett államok voltak képesek kifejteni; minden másféle emberi közületen kímélet és irgalom nélkül keresztülgázoltak a többkereset érdekének minden hagyományt és tekintet feláldozó hatalmasságok. Az erősebb nemzetek államai a gyengébb, szervezetlenebb népek munkaerejét époly szabadon kiaknázzák, mint lakóterületének kincseit. Míg a régiebb korokban a győztes népek csupán a kormányzást és hadakozást tartották fenn maguknak, a termelő munkának azonban némely kivételes és nem teljesen felderített célzatú intézkedéstől eltekintve, minden ismert fajtáját nyitva hagyták a legyőzött, leigázott, megadóztatott népek számára – addig a mai győzők a forgalmi-, vám-, jutalmi-, tilalmi és egyéb politika minden elképzelhető eszközével törekszenek oly munkamegosztási módokra, amelyeknél még a termelő munkából is minden jobban gyümölcsöző ipari, forgalmi tevékenység nekik, az erőseknek jut, míg a gyenge, vagy szervezetlen népek, fejletlen, vagy önállótlan nemzetek fiainak alig marad más, mint a mezőgazdasági bérmunkás, vagy a jó értékesítés alkalmaitól megfosztott, elégtelen területen külterjes munkára szorított parasztgazda, esetleg még a régi elégtelen esz-

közökkel dolgozó kézműiparos*) gyenge keresete. Az ilyen nemzetek közötti hol békés külszínű, hol nyíltan harcos versenyben legyőzött és a munkák nemzetközi megosztásánál kedvezőtlen szerepre szorított nemzet körében az első szükségleti, de kivált a magasabb igénykielégítési cikkek árához képest igen alacsony minden testi és szellemi munka javadalmazása, kockázatos és keveset ígérő minden vállalkozás, kicsiny a föld járadék-értéke. Mert minden ember munkakeresetének és egyéb jövedelmének jelentékeny része látható <és láthatatlan, olykor csak a nemzetközi fizetési mérleg által némileg kimutatott csatornákon át a túlerejével uralkodó, a nemzetek között megosztott munka jobb fajtáit kezében tartó nemzet szolgálatainak túldrága megfizetésére, ezen nemzet gazdaságának táplálására, telítésére folyik el és csak ami ezután fennmarad, szolgál a leigázott nemzet gazdasági életének fenntartására, Innen az utóbbi sorba esett nemzetek területén az abszolút létminimumra utalt emberek: nagy számaránya, magának ezen létminimumnak is az uralkodó nemzeteknél közkeletű fogalmak szerint igen alacsony színvonalra, még a magasabb osztályoknak is kiképzésük és életmódjuk elkerülhetetlen költségeihez képest csekély keresete, ebből folyó nagy eladósodása, sokszor erkölcsi züllése. Mindez természetesen a nemzet gyengességének újabb csíráit, versenytársai újabb előnyeit hozza magával.

Érthető mindezek alapján, hogy ma minden öntudatra ébredt nemzet iparos, kereskedő, szállító nemzet igyekszik lenni, nemcsak saját szükségletére, hanem lehetőleg minél nagyobb tömeg alávetett östermelő számára is,*) mert csak az iparos, kereskedő, szállító országokban valóban értékesek

* Az angolok Keletindiában nem mozdítják elő, sőt adókkal sújtják a keletkező gyáripart, ellenben a végtelen fáradsággal aránylag csekély értékű műipari tárgyakat előállító kis kézműveseket mindenféle mentességekkel, oktatási alkalmakkal igyekeznek szakmájuk mellett tartani, továbbtenyésztetni.

* Hildebrand már idézett, a német szociáldemokrácia által oíy rosszul fogadott művében mutatta ki, mennyire szüksége van mindea iparosnépességnek egy „mezőgazdasági alapzatra” akár az országon belől, akár azon kívül.

és jövedelmezők a földbirtokok is,* lehetséges a belterjes gazdálkodás, sűrű a népesség, nagy az adójövedelem, sok a kereseti alkalom az értelmiség számára, fejlődnek ki és maradnak az országban tehetségek, lehetséges egy nagyobb-arányú közegészségi, közműveltségi, népjóléti politika. A nemzetközi munkamegosztás kedvezővé alakításáért, ipari cikket fogyasztó mezőgazdasági termelőtömegek szerzéséért és ezen szerepben tartásáért folyik ma a nemzetközi politika javarésze a háborús bonyodalmakkal és rettenetes állandó fegyverkezésekkel együtt. Ehhez a legújabbkori népeket nyúzó, tipró nemzeti gyarmatpolitikához képest szinte idillikus benyomást tesznek az újkor elején élt merkantilista fejlődelmek honi-ipar pártolásai, az amerikai ültetvényesek néger-rabszolga importjai.

Az egyházi, vallási, szellemi téren a francia forradalom ismét meghozta a demokratikus intellektuel alsó papság nagy részének lázadását a feudális felső papság ellen. Még határozottabban érvényesült természetesen ama világrendítő mozgalomban a világi értelmiség felkelése az egyházi, papi gyámkodás utolsó maradványai ellen; az emberi jogok kihirdetése erkölcsi téren jelentette a vallási zsinórmérték elvetését. A vallás bizonyára nem szűnt meg, de a szabad egyéni vállalásalkotás, vagy akár vallástagadás jogát azóta mind kevésbé merik bárkitől is megtagadni; az egyházak, felekezetek is fennmaradtak, papságaik jelentékeny befolyást gyakorolnak ma is széles néprétegek gondolkodására, cselekvésére – ám döntő erővel a népek cselekvés-irányára már csak egyes, nem épen a fejlődés élén haladó és ezért nem is igen erős államokban bírnak.

Befejezéséhez és pedig most már győzelmes befejezéséhez közeledik a francia forradalom ideje óta a néhány századdal előbb oly véresen elfojtott *paraszt-agrár forradalom* is.** Nemcsak amaz országokban jelentette a nemes földes-

* Némely nagy-agráriusok azon aggodalmaskodásának, mellyel a honi ipar kifejlődésétől saját olcsó munkásállományuk elfogyását féltik, a nemzeti érzelmhez semmi köze sincs.

** Lagardelle Hubert francia szociológusnak 1913-ban Budapesten tartott előadása szerint a francia forradalom lényege a régi individualista, paraszt földvágy erőszakos megvalósítása volt.

urak tömeges kivégzésének, vagy elűzésének epizódja a régi földesúri, halálom és paraszt-alávetettség alkonyát, melyekben a XVIII. század végének világrengető mozgalma a politikai hatalmat egy időre legalább a köznép vezéreinek kezébe adta. Az ilyen hirtelen végbement birtokfeldarabolás és földtehermentesítés (a jobbágyi szolgáltatmányok alól) igen könnyen a sors ajándékeként parasztkézre került birtokok újabb nagybirtokosok által való összevásárlását, a gyorsan eladósodó parasztság terheinek a hűbéri jog helyett a kötelmi jog alapján újabb *súlyosbodását* eredményezhette volna – eredményezte is átmenetileg igen sok helyen. A parasztság felszabadulását teljessé a nemzeti államok immár állandóan ható szükséglete tette, amennyiben ezek az államok egymás közötti megélhetési versenyükben nem támaszkodhattak többé egy nyomorgó, buta. önérzet nélküli, állatias jobbágy tömegre, hanem csak egy erőteljes, fizetőképes, értelmes, katonának és állampolgárnak egyaránt alkalmas földművelő népességre) Ennek megteremtése végett feláldozták a feudális eredetű nagybirtokosság létérdekeit is, amire annál könnyebben rászánhatták magukat, hogy ez az osztály, mikéint láttuk, a legutóbb lezajlott századok alatt már nagyon sokat veszített hatalmi súlyából és a közéletben jelentőségéből, használhatóságából. Most már nem a jobbágyi szolgáltatások megbatározott mennyiségekre való korlátozásáról volt szó, mint a XVI. század parasztháborúi idején, hanem a jobbágyi kötelezettségek, a jobbágyi alávetettség utolsó maradványainak megváltásáról, eltörléséről; nem is bizonyos uradalmi területek némi haszonvételéről, hanem az összes uradalmi földeknek a személyesen munkálkodó kisgazdák részére való parcellázásáról. Erre az útra tértek az összes nemzeti államok, ha elkésve ha olykor siralmas botlások, a régi túlélt állapotok erőszakolt fenntartásának keserves tanulsága kísérletei után is. Rendkívül szemléltető példáját nyújtja az államkormányzóknak a viszonyok által kikényszerített ezen irány-

* Lagardelle szerint a harmadik francia köztársaság is elsősorban ezen agrár népességre támaszkodva alakult ki; az iparos-, munkáselem későbbi túlsúlyra kerülése a köztársaság szerkezetében belső válságra is vezetett.

változtatására három, történeti fejlődésében egyébként igen különböző nemzeti állam: Anglia, Oroszország és Románia agrár törvényhozása.

A kiépült nemzeti államokban a vezetés a tőkés iparos és kereskedő polgárság, továbbá az értelmiség kezébe került. Mindezeknek az osztályoknak kereső és érvényesülő lehetősége egyenes arányban állott a termelés nagyságával, a fogyasztás, a forgalom tömegességével, a közélet élénkségével, a kultúra fejlettségével és elterjedtségével. Ezért ezen osztályok hatalmi eszközeit minden önzésük dacára, sőt épen emiatt igen sok esetben és tekintetben alkalmazták a *sokember* jólétének emelése, az emberi szükségletek és igények nagyobbarányú kielégítése, a tömegek mindennemű igényeinek elismerése, sőt fejlesztése irányában. Ezért nem tekintette a köznép nagy tömege sokáig élőködésnek azt a sok hasznot, fényes életet, melyet ama polgári és értelmiségi csoportok szerencsés képviselői elérhettek, ezért fogadta el a kor uralkodó erkölcsi felfogása a vagyoni különbségek igazolására a „kaparj kurta, neked is lesz” gondolatmenetet, mely csak a polgári és értelmiségi vagyonszerzésre volt alkalmazható – erre is csak addig, amíg még valóban minden dolgozó, törekvő ember számíthatott bizonyos önálló élet-sorra, jólétre, esetleg még többre is, amíg tehát a tőke végleges és teljes koncentrációja! nem zárta el az emberek túlnyomó többsége előtt a legelső életsorból való kivergődés útját. (16. §.) A lelkeket még széles körökben az az érzés hatotta át, hogy a nagy vagyonok és jövedelmek szerzői munkásságukkal meg is szolgálják előnyeiket a többi emberiséggel szemben és ezért ama gazdag polgárok, nagykeresetű értelmiségiek ellen époly kevésbé támadt messzebbható irigység, mint a középkor első századaiban az akkor nélkülözhetetleneknek érzett barcos nagybirtokosok és lelkeket vezérlő papok ellen.

15. §. A nemzeti közvélemény uralma.

Az önálló államokat alkotó nemzetek, mielőtt a bennük megszervezett embersokaság közös életének legfőbb irányítására alkalmasaknak bizonyultak, már nem is tűrtek saját középpontjukban olyan fejedelmeket, vagy más igazgatókat

akik a közjvedelmek túlságos nagy részének lefoglalása, vagy a nemzeti céllal nem egyező egyéni és családi törekvések által ellentétbe kerültek a nemzeti állami érdekekkel. Ebben az értelemben az újkor elején megindult forradalmak után egy valóságos *állampolgári* forradalomról beszélhetünk.

A köztársaságok, melyekből a középkor századaiban csak egyes kisebb méretű mutatóványok léteztek, a legújabb korban erősen megszaporodtak, több monarchia és több az anyaországtól elszakadt, önálló állammá lett gyarmat köztársasággá alakult. A mai köztársaságok nemcsak területeikre és lakosság számukra nézve haladják meg az ókor köztársaságait, még a világbirodalom rangjára pályázó rómaiak is, hanem és különösen az életükben közvetlenül résztvevő, az intézményeikben valóban és teljesen érdekelt emberek számarányában is. A mai köztársaságok jogilag egyáltalában nem, tényleg pedig mind kevésbé képezik egy-egy rab-szolgotartó és alattvalónyúzó kisebbség hatalmaskodó szervezeteit, mint a középkori tankönyvekben oly tündöklő példaként odaállított antik községi államok, hanem valóságos demokrata közületek, melyekben az „egy mindenkiért és mindenki egyért” elve, ha nem uralkodik az élet minden viszonylata fölött, a közintézményekre mind nagyobb mértékben ráüti bélyegét, mindinkább valóra válik az a törekvés, hogy az összes államlakókat mint polgárokat magába foglaló *egész* nép uralkodjék a nép *minden* tagja javára.

Más nemzeti államokban a fejedelmi állás bizonyos számú járulékos intézményével együtt megmaradt, mint az állam ennek dacára eléggé demokratikus alkotmányának egyik sarkpontja. Az alkotmányos monarchia az állami eszme legfőbb megszemélyesítője, az állam tekintélyének, méltóságának minden alattvalóval és idegennel szemben szent és sérthetetlen megtestesítője, a legfőbb állami akarat kijelentője. Mindez azonban csak azért lehet, inerte nincs is módjában mást tenni, mást kijelenteni, mint ami a nemzeti állam érdekének megfelel és pedig oly módon és értelemben, amint ez az alkotmányosan megválasztott törvényhozó gyü-

lekezet többségének tanúbizonysága szerint a nemzet akaratának megfelel. Az ilyen valóban alkotmányos államban a fejedelem igen nagy, a reá fordított tetemes áldozatokat is megérő szolgálatul tesz a nemzetnek azáltal, hogy a legnagyobb fényt és legmagasabb állami méltóságot örökösödési jogon magánál tartva, útját vágja az egyes alattvalók túlságos nagyravágyásának és kapzsiságának, melyek tudvalevőleg nem egy köztársaságban vezetnek örökös forrongásokra, államrendellenes merényietekre és egyéb az állami főhatalom megkaparintására irányuló nagyszabású büntetésekre (Délamerika). Aki valóban jót akar nemzetének, az, ha eszméje helyességéről meg tudta győzni a közvéleményt, alkotmányos monarchiában biztosan számíthat arra, hogy tervének keresztülvitelére meg fogja kapni a kellő hatalmi eszközöket – de nem mint államfő, hanem mint ama király minisztere, aki csakis az ő tanácsával élhet addig, amíg a közvélemény más irányzatot, más irányú munkásságot nem tart a hatalom gócpontjában kívánatosnak. Egy ily, aránylag kevés fényt és anyagi jutalmat ígérő megbízás reménye, melynél minden jobb üzleti vállalkozás többet hozhat be az egyes ember konyhájára – bizonyára nem fog annyi embert bűnös fondorlatokra csábítani, mint a legfőbb állami hatalom elérésének lehetősége, de azért ez az érvényesülési alkalom még mindig elégséges ösztönző az olyan ember számára, aki a nemzetre, vagy ennek egy nagy részére nézve üdvös kormányzati tevékenység kifejtésére érzi magát képesnek, hogy ebben a szerényebb alakban kormányra törekedjék.

A parlamenti intézmény*) úgy az alkotmányos monarchiában, mint a köztársaságokban megteremtette magának az ellátására különlegesen alkalmas emberfajtát, csoportot. Nem csupán a nemzetek vezető szellemei, bölcsei, tudósai, legnagyobb hazafiai szokták a választott törvényhozó testületekben a közvéleményt kifejezésre juttatni, hanem azok az úgynevezett *parlamenti politikusok*, akiknek legfőbb

* A parlamenti intézmény működésére nézve Le Bon i. ni. 176. s. k. lapjain sok helyes megfigyelést, de sok túlzást is olvashatunk.

tudománya az uralkodó politikai áramlatok, emellett a folyamatban levő személyi törtétesek ki ismerésében és saját terveik megvalósítására való kihasználásában áll. A parlamenti politikusnak tehát mindenekelőtt tudnia kell, minő célok kitűzése mellett, milyen jelszavak alatt, minő személyi összeköttetésekkel. ígéretekkel hajlandó a választó közönség valakit a törvényhozó testületbe kiküldéssel megtszítelni, minő érvekkel lehet esetleg a közhangulatot egy bizonyos! jeölt személye, vagy álláspontja számára megnyerni. Az országgyűlésen azután meg kell látnia, kikkel szövetkezve, ki nek vezetése alatt valósíthatja meg leginkább eszméit, nyerheti meg esetleg azt a többséget, mely kormányra hívásához és a kormányok megtartásához szükséges. A parlamenti politikusok, bármily meggyőződött hívei legyenek az általuk vallott eszméknek, a maguk összességében állásfoglalásaikkal, tetteikkel és ezek sikerével, vagy kudarcával tulajdonképpen a szélkakas *szerepet* töltik be, mely megmutatja, mely áramlat a legerősebb a közvéleményben, a nemzetben.

, A törvényhozások egy követ fűjő, egy politikai irányban működő, ugyanazon egyéneket kormányra juttatni törekvő tagjai az ország választó közönségében és egyéb népében megnyert eszmetársaikkal együtt képezik a *pártot*. A mai parlamentek élete lényegében a különböző pártok erőmérkőzésében áll. ebből forrnak ki az országgyűlések állásfoglalásai, törvényalkotásai. A pártok alkotásában és működésében a tárgyi és személyes célok, tekintetek sajátságos el végy illelése tanulmányozható: nem képzelhető huzamosabban életképes párt valamely az ország közönségének legalább nagy részére, elegendően számos rétegére, osztályára, nemzetiségi, helyi, foglalkozási csoportjára fontos érdekű politikai, gazdasági, társadalmi célzat, *Programm* nélkül, de a pártprogrammok legbehatóbb ismerete sem magyarázná meg a politikusok személyi összeköttetéseit és ellentéteit nem ismerő ember előtt a pártok és képviselőik egész magatartását, minden törvényhozási cselekvését. A párt fogalma bizonyára nem épen a mai parlamenti intézmény szülötte; pártok azelőtt is voltak úgy a fejedelmi udvarokban, mint a közjár-

sasági polgárgyülekezetekben és kormánytanácsokban, sőt mindenféle egyházi gyülekezetekben és önkormányzati testületekben is. De legtisztábban a pártintézmény valószínűleg mégis csak a valóban alkotmányos önálló nemzeti államok választott törvényhozó testületeiben alakult ki; talán itt is érvényesültek a tárgyi, általános közjóléti tekintetek a személyiek fölött, ha nem kizárólagosan, de mégis aránylag legnagyobb mértékben.

Persze, azért az alkotmányos monarchia éppen úgy, mint a modern parlamentes köztársaság is csak emberi intézmények maradtak és bármennyire tökéletesítették berendezéseiket, bármennyire igyekeztek belőlük a visszaélések lehetőségeit kiküszöbölni, rajtuk is beteljesedett minden emberi mű átka: az idő folyása megrongálta szerkezetüket, élősdiék fészkeltek magukat kereteik közé, melyek az első pillantásra oly tetszetős intézmények működését megnehezítették, hamis irányba vezették, sokszor a közre nézve egyenesen károsá tették. A közvélemény legilletékesebb kifejezésére hivatott országgyűlések tagjai, a parlamenti politikusok sem voltak elvont közjólét-eszmék pusztá megszemélyesítői, hanem húsból és vérből való, cselekvéseikben érdekek, kívánságok és félelmek által irányított emberek. Szintúgy azon szűkebb, vagy tágabb körökből vett állampolgárok, akiknek a népképviseltek tagjait választaniok kellett, valamint azok a kormányközegek, akik a választások vezetését végezték. Nem csodálhatjuk tehát hogy a parlamenti kormányforma első idejéig? fogva történtek az egyes pénz- és érdekcsoportok, sőt kormányok részéről is hol sikertelen, hol nagyon is sikeres kísérletek a választási elv kijátszására, a választó polgároknak álérvekkel, hamis híresztelésekkel, megvesztegetésekkel, megfélemlítésekkel, a csalás és erőszak minden eszközével való illetéktelen befolyásolására, a megválasztott képviselők oly értelmű „megdolgozására”, hogy az általuk meggyőződésként vallott bármely pártszínezetű meggyőződést a kellő pillanatban alkalmas módon adják fel cserébe az érdekcsoport, vagy kormány által nyíltan vagy titokban nyújtott kézzelfogható

személyes előnyökért.* A különféle országok parlamenti történetének fájdalmas lapjai megtanítanak arra a szomorú valóságra, hogy ily üzletekre a parlamenti politikus foglalkozást nem is meggyőződésből, de még csak nem is meggyőződéssel, hanem tisztán jövedelmező és melleleg kiténtetéseket is hozó iparként űző egyének igen sokszor kaphatók. Ez az, amit „korrupció”, „panama” néven ismerünk; a vizsgáló benne csak az, hogy ha törvénytelen és erkölcstelen módon, de mégis létező hatalmi viszonyokat juttatnak kifejezésre. A parlamenti gépezet pusztá megvásárlása senkinek sem biztosítja az állandó befolyást, mert önálló nemzeti államban a közvélemény nyomása előbb-utóbb elsepri nemcsak azt a kormányt, de azt a parlamentet is egész alakítási, választási rendszerével együtt, amely a nemzetben tényleg élő és működő hatalomtényezők érdekei és kívánalmai ellen akarná az ország sorsát intézni.

Egy parlamenti többség szavazása még bizonyára nem csalhatatlan mutatója az illető ország közvélemény-irányának. Annak első tanújele, ha valamely parlament nem fejezi ki híven országa egész népének közvéleményét: a parlamenti gépezet zavart működése, a parlamenti erőszak, az obstrukció esetei. Ha ezek valahol gyakoriakká, talán rendszerré válnak ez némely esetben azt tanúsíthatja, hogy a parlamenti kormányforma nem alkalmas az illető ország közvéleményének kifejezésre hozatalára. Ennek ismét különböző okai lehetnek, mint: a hatalmi viszonyok tisztázatlansága, az országban élő nép nemzetiségi ellentéte (13. §.), végül az idegenuralom, a nemzet teljes önrendelkezésének hiánya.

A nemzeti közvélemény nemcsak a köztársaságokká vagy alkotmányos monarchiákká lett államokban érvényesül döntő súlylyal, hanem azokban is, amelyek bár az önálló nemzeti szervezkedés útjain haladtak, kormányformájukban abszolút fejedelmi hatalmat tartottak meg, vagy csak olyan megszorított, kibúvókkal gyengített népképviseletet hoztak

* Le Bon tehát (194.) kivételesen optimistának bizonyul, midőn a parlamenti kormányrendszer elfajulásának csak két komoly veszélyét látja meg: az állami pénzek elpocsékolását és az egyéni szabadság fokozatos megszorítását.

be, amely mellett minden valódi rendelkezés mégis csak a fejedelem kezében maradt. Az ilyen jogilag korlátlanul rendelkező fejedelem ezen hatalmával önálló nemzeti államban igazán szabadon legfeljebb napi részletkérdésekre nézve élhet; a kormányzás általános irányításánál, nagyobb horderejű fényeinél szintúgy kénytelen a közvélemény nyomásának engedni, mint akár egy alkotmányos fejedelem, vagy egy köztársasági fő. Mert egy fejlett nemzeti államban az uralkodó már sem nem támaszkodhatik az „isten kegyelméből” uralkodás íheokratikus eszmekörére, sem nem élhet örökös az államkialakulás azon szakának emlékeiből, amikor a fejedelem érdeke valóban teljesen azonos volt a nemzeti érdekekkel, amikor a fejedelemért élni és meghalni igazán annyit jelentett mint mindazokért élni és meghalni, akik az ember szívéhez közel állottak. A nemzet teljes állami kialakulása óta minden, még a legabszolútabb fejedelemnek is naponként minden újabb tényével újra be kell bizonyítania, hogy az államot valóban a nemzet akaratának, vágyainak megvalósítása irányában kormányozza, ha ezt nem teszi, ha az elmúlt századok egyes laza erkölcsi felfogású uralkodóinak módjára magánbirtokának, kizsákmányolási területének tekinti országát – a nemzeti közvélemény igen hamar módot talál legtokéletesebb kiábrándulására. a valódi nemzeti kormányzás most már intézményszerű megalapozására. Ezért nem is szoklak az újabkori nemzeti államok fejedelmei úgy húzódozni az alkotmányos intézményektől, mint elődeik, – sőt készséggel kaput, nyitnak az olyan állami berendezéseknek, melyek a viszonyok alakulása közben tényleg megmaradt személyes befolyásukat tovább is meghagyják, emellett azonban megszabadítják őket azon felelősség esélyeitől, mely a nemzeti akarat, a közvélemény félreértéséből az abszolút módon rendelkező fejedelemre hárulhat, míg” az alkotmányos fejedelem rtelyett a minisztereket és népképviselőket éri.

Miután a nemzeti államban a közvélemény adja az állami akarat irányát és lendítő erejét, az állami gépezet legfontosabb szakápolóját és ellenőrzőjét, az oly államban legfőbb fontossággal bír, hogy a nemzeti közvélemény kialakulhasson és kifejezésre is juthasson. Ezért és nem csak gazda-

sági okokból helyeznek ily államokban oly nagy súlyt a közművelődésre, népoktatásra. Ezért öröködnék a választások lehető tisztasága fölött, ezért teszik a gondolatközlést, a sajtó- és egyesületi, gyülekezési szabadság útján lehetőleg minden békótói mentessé. Hiába küzdenek ez-ellen az egykor hatalmas régibb társadalmi csoportok reakciós elemei, hiába igyekeznek a nép nagy vészét elégtelen iskolázással tudatlanságban és vak engedelmisségben tartani, hiába próbálják gúzsba kötni a sajtót, szétzavarni a nép minden egyesülését. Ezzel legfeljebb ideig-óráig tarthatják meg hatalmi állásuk romjait – amíg vagy mindennek dacára erőre kapó nemzetük dobja le őket háláról, vagy más egészségesebb fejlődési! és ezért erősebb nemzetek igázzák le őket egész országukkal, népükkel együtt.

Csak a valóban önálló nemzetek közvéleménye szabad és döntő súlyú; azoké, amelyek sorsukat maguk intézhetik, kormányzóikban igazán saját életszerveiket ismerhetik fel és használhatják. Ellenben a másoknak alávetett nemzetek közvéleményét az uralkodók többé-kevésbé figyelmen kívül hagyják, vagy el is fojtják, mihelyt nem az uralkodó nemzet közvéleményével, akaratával egyező hányban nyilatkoznék meg. Minél kevésbé úr valamely nemzet az általa lakott országban, annál kevésbé lesznek körében tiszták a választások, annál kevésbé jellemesek és hazafiasak a népképviselők és az uralkodó nemzet által a hivatalokban megtúrt egyének, annál kevésbé szabad a sajtó, annál nehezebb a gyülekezés, szervezkedés. Oly tüntetések, melyek az uralkodó nemzet legsajátabb területén, vagy éppen fővárosában a kormányzat irányváltoztatását eredményezik az alávetett nemzetek területén legfeljebb a karhatalom vérengzéseire vezetnek. Még iskolaügye sem lehet olyan jól gondozott egy alávetett nemzetnek; a közélet minden téven kifejezésre jut, hogy nem az a földolog, mit kivan a nemzet, hanem hogy mit kívannak tőle urai. Ezen a szomorú helyzeten nem változtathat a legszebb jogi elvek törvénybeiktatása, a legszabadabb és leghaladottabb intézmények névleges behozatala sem; a hatalmat kezében tartó embercsoport az elnyomó nemzet kirendeltsége mindezekon túl fogja magát tenni, ahányszor érdekei ezt kívánják. Egé-

szén addig, amíg az alávetett nemzet teljesen elpusztul, mint a leginkább kiaknázott alsó néprétegek kiegészítője beolvad az uralkodó nemzetbe, esetleg megint más állam uralmai kötelékébe kerül – vagy végül kivívja önállóságát.

7. FEJEZET.

Nemzetközi szervezkedés.

16. §. Az ipari forradalom.

Az élő- szervezetek és a társadalmak abban hasonlítanak egymáshoz, hogy mindketten fejlődnek; ez a fejlődésük bizonyos átalakulási folyamatokban áll. Az egyes szervezet és épen úgy az egyes társadalom összes átalakulásai, fejlődés-folyamatai nem mennek végbe teljesen egy időben, párhuzamosan, hanem bizonyos rendben egymás nyomában, mert az egyik folyamat csak a másik által már előkészített szervezetben, társadalomban indulhat meg. Ez az időbeli egymásutániság azonban ismét nem oly rideg és kizáró, hogy az egyik folyamat csak a másikkal teljes befejezése után vehetné kezdetét; sőt az előző folyamat a legtöbb esetben még távol áll befejezésétől, még soká adja jellegét az egész szervezet, társadalom életének, mikor az általa lehetségessé tett újabb folyamat már megkezdődött és erőteljesen előrehaladt. Ha ezt az időrendet egy térbeli képpel akarnók szemléltetvé tenni: a szervezetek és társadalmak fejlődésfolyamatai nem úgy sorakoznak egymás végébe, mint az utcaövezet kockái, melyek mindegyike ott kezdődik, ahol a másik végződik, hanem mint a házak fedélcserpei, melyek mindegyike a fölötte levőnek közepe alatt kezdődik és onnan nyúlik ki szabad végével az alatta megerősítettnek töve fölé.

Az újkori nemzeti kialakulással összefüggő forgalmi, egyházi, mezőgazdasági és állampolgári forradalmak még távolról sem voltak befejezve, mikor már két újabb forradalmi jellegű átalakulás indult meg társadalmunkban: az *ipari és a társadalmi forradalom.*

Az ipari forradalmat épen úgy, mint a mezőgazdasá-
ságit, a többletérték (Mehrwert) termelésének lehetősége
idézte elő. Amíg az iparosok a rendelkezésükre álló munka-
eszközökkel és a számukra nyitott közlekedési alkalmakkal
és piaccal csak épen annyi értéket voltak képesek előállítani,
amennyi egy őket magukba foglaló és az életszükségletekkel
ellátó háztartás céljaira volt szükséges, mint a régibb közép-
kori nagyurak udvaraiban, vagy ismét a termékek egy részé-
nek eladása esetén csak éjien az iparos-család eltartására
volt elegendő, miként a korai középkori városokban – az
ipar jellege túlnyomóan demokratikus, kisüzemi kellett, hogy
legyen; még az erőegyesítés is csak a munka céh béli szabá-
lyozására, olykor közös intézmények együttes fenntartására
és felhasználására vezethetett, de sohasem a kisebb üzemek-
nek nagyobbak által való elnyelésére, kisajátítására. Ez az
utóbbi jelenség azonban beállott, midőn a közlekedési, piaci
és hitelviszonyok változása, majd a termelési eljárások és
eszközök, gépek tökéletesítése folytán az egyes ipari üzem sze-
mélyzetének és felszerelésének nagyobbítása útján képes lett
jel en f „kényen több terméket előállttá ni. mint amennyinek
értéke a munkát elvégző embereknek és családaiknak egy-
szerű eltartására szükséges volt.. Ekkor a tények logikája már
eldöntötte, hogy idővel az iparban a kisüzemek helyét cél-
szerűbben, olcsóbban többet termelő nagyüzemek fogják
elfoglalni.

Ennek az átalakulásnak első kezdeteit már a középkor
végének városaiban megtaláljuk, ahol a szerény életsorsú kis-
iparosok műhelyei mellett gazdagabb szaktársak nagyobb
személyzetű, teljesebb felszerelésű, messzebbmenő munka-
megosztású nagyműhelyei keletkeztek. Amíg azonban a két
műhelytípus meglehetősen békésen megfér egymás mellett, még
nem lehetett sajátkéneeni ipari forradalomról beszélni; ez csak
akkor vette kezdetét, midőn a két üzemmód már nem létez-
hetett egymás mellett egyiküknek feltétlen uralkodóvá kellett
lennie, a másiknak pedig el kellett pusztulnia, vagy seny-
vednie Ez a *gépüzem* általánossá válása korával be is követ-
kezett. Az egész emberiség gazdasági életére oly döntő kihatá-
sú folyamat a gépi rend híveinek legkétségsébeesettebb ellen-

kezese, a céhszabályok és hasonló törvényes intézkedések megújítása, végre a munkások géprombolásai sem tartóztathatók fel maradandóan. A kérdés még csak az lehetett volna, Kí fogja az így keletkezett többtermék értékét a maga számára megtarthatni, élvezhetni, az előállított több cikk segítségével életét kényelmesebbé tenni, a megjavított termelési eljárások révén az első szükségleti cikkek termelése alól felszabadult munkaerőt a maga kedvére értékesíteni, illetőleg szolgálatába hajtani. Az iparosságnak nagyobb értelmessége és szervezettsége mellett – kivált a mezőgazdaságból tömegesen beözönlő bérmunkakert sok elmaradása esetén – elképzelhető lett volna egy olyan, mondjuk szövetkezeti jellegű nagyipari szervezet, melyben minden többtermelés, minden költség- és munkamegtakarítás, a munkában résztvevő összes iparosok javára vált, az ő jövedelmüket gyarapította, esetleg «zabád idejüket hosszabbította volna. Ez ugyan, mellesleg megjegyezve, magában még távolról sem jelentette volna egy utópisztikus szocialista társadalom megvalósulását, hanem csupán csak az iparos munkáselem nagyobbfokú gazdasági függetlenségéi és erejét, ezzel együtt nagyobbarányú társadalmi érvényesülését és politikai súlyát a többi foglalkozási osztályokkal, nevezetesen a harcosokkal, földbirtokosokkal, papokkal, értelmiségiekkel, földművelőkkel szemben – esetleg inég ez utóbbiak fölött valóságos zsarnokoskodásra; s képesíthette volna a nagyüzemek fenntartására szervezkedett iparos-munkásokat.

Tudjuk, hogy az ipari forradalom nem így ment végbe. A nagyüzemek felállítását elejétől kezdve egyes nagyobb vagyonú emberek vették kezükbe, akik akár szerencsés ipari értékesítési viszonyok, konjunktúrák ügyes felhasználásából, akár kereskedelmi ügyletekből, akár végül földbirtokok megtakarított többlet jövedelméből pénzértékű *tőkével* rendelkeztek. Ezek azután nagyüzemük tőkéletesebb, haszonhajtóbb termelési és értékesítési eljárása által a versenyben legyőzték, további üzletfolytatásra képtelenné tették kisebb-nagyobb körét a szakmájukbeli kisiparosoknak, akiket azután bérmunkásokként alkalmaztak nagyüzemeikben. A bér természetesen nem volt nagyobb az iparosok régi kereseténél, vagyis egy

bizonyos kispolgári életminimum fenntartására szükségelt összegnél, sőt még ez alá, az épen akkor minden oldalról kiszipolyozott parasztság létminimumának színvonalára esett, mikor a gépek alkalmazása lehetségessé tette az ipari tőkésekre nézve, hogy üzemeikben tanult iparosok helyett a falvakból beözönlő, az éhhalál torkából menekülő, szakmailag kiképezetlen, de megfelelően igénytelen mezei proletárokat, majd nagyobb tömegekben nőket és gyermekeket állítsanak munkába. Így azután egyelőre a tőkés vállalkozók zsebébe folyt az ipari munka megnövekedett termelékenysége által elért egész többletérték. Sőt ennél is több, amint az igényesebb felnőtt férfi iparos-munkásoknak igénytelenebb paraszt és női-, gyermekmunkások által való pótlása mindinkább lehetőknek mutatkozott és a vérbeli iparos-munkások bérének leszorítására is módot nyújtott, minek révén az utóbbiak, csakhogy egyáltalában munkát kapjanak, régibb, magasabbrendű életminimum keresetükből is Kieg egy reszt kiszolgáltattak a tőkéseknak. Vagyis inkább a tőkének, mert az egyéni tőkés vállalkozók idővel mindinkább megosztották maguk között az egyes ipari üzem befektetési költségeit és kockázatait, másrészt pedig nagyobb termelési körzetekre, ágakra nézve szoros érdekszövetségbe léptek egymással (részvénytársaságok, kartellek, trösztök, hitelszervezetek). Ezen megjelenésében most már személytelen tőke nagy mennyiségének urai az ipari munka többtermelő-értékét még nagyobb mértékben lefoglalhatták a maguk számára, mint a nagybirtokosok a földművelő munkáét, abból az egyszerű okból, hogy az ipari munka nagyobb mértékben összpontosítható, egységesebben szervezhető, könnyebben áttekinthető, ellenőrizhető és szabályozható, mint a mezőgazdasági.*) Majdnem azt mondhatná az ember, hogy az ipari és mezőgazdasági munka között az ellenőrizhetőség tekintetében ugyanolyan fokozati különbség áll fenn, mint aminőt a 4. §-ban a mezőgazdasági és a gyűjtő foglalkozások között megállapítottunk. A nagytőke, miután hatalmába kerítette az ipart, hitelezései révén legalább függésbe hozta magától a mezőgazda-

* David Eduard Socialismus und Landwirtschaft

ságot és az államkormányokat, alkalmazottjává tette az értelmiséget, végre kipusztította, illetőleg bérrel fizetett, vagy hitelezésekkel tökéletesen gúzsban tartott proletár-elemmé tette legalább igen nagy részben azt a vállalkozó, iparos, kereskedő polgárságot, melyből kevés szerencsés tagjai személyében maga is keletkezett, kiemelkedett volt.

Az ipari forradalom első megindítója, ezt ismételten hangsúlyoznunk kell, a többletérték termelésének megnyílt lehetősége volt, mely mellett a műhelyek összpontosítása és a gépüzem bevezetése inkább csak másodlagos szerepet játszott. Mert az utóbbi átalakulások elmaradása esetén is módot találhattak volna, a nagyobb pénz- és hiteltőke fölött rendelkező nagyobb kereskedők és földbirtokosok, esetleg egyházi és világi fejedelmek, hogy a műhelyeikben tovább is szétszórtan dolgozó kisiparosok munkatermékeinek értékesítését kezükbe véve és talán nyersanyagaik szállítását is egyedáruságukká téve, minden elérhető többletértéket a maguk számára vegyének el a kisiparosoktól, »akik, amint kitűnt, egy ily erős gazdasági nyomás elhárítására szintén nem lettek volna elegendően szervezhetőek. Az itt leírt folyamat különben, ha nem is általánosan, de igen nagy területeken lejátszódott a vállalkozók által bérben tartott takácsok és egyéb darabszámra fizetett, de így is az éhenhalásig kiuzsorázott házi-iparosokban. Az ipari munka termelék-többletében igaz, idővel a munkások is részesedni kezdtek, de csak hiányosan, szórványosan és későn. A nemzeti államok egymás közötti versenyének és harcainak esélyei arra készítették amaz államok vezetőit, hogy a tőkét a kezébe adott munkásság – az államra nézve egyszersmind . katonanyag – nagyobb kímélésére, emberibb ellátására szorítsák – és ezzel az első rést ütötték a teljesen szabad munkaegyezményeknek a napi élelmük után menő munkások rovására szabad kizsákmányolást jelentő rendszerén. E mellett fokozatosan megindult az ipari munkások gazdasági és politikai szervezkedése, kialakult a munkabeszüntetéseknek és ezek útján munkabér- és munkaidő-előnyök kicsikarásának rendszerre a tőkével szemben, melyről észrevették, hogy mindenféle vagyona, termelési és hiteleszkeze azonnal elveszti gyakorlati értékét, amint a munkások

összetartóan vonakodnak azokat üzembe helyezni. Az ilyen mozgalmaktól, valamint az elégedetlen munkáselem egyéb kártételeitől és erőszakosságaitól való félelem a személyes biztonságukért is aggódni kezdő tőkés vállalkozókat engedményekre bírta, részint jótékonykodó gesztussal létesített munkásjóléti intézmények, részint egyszerű béremelések alakjában, melyekhez a bérét követelt munka mennyiségének, tartamának leszállítása szoros összefüggésben csatlakozik. Így azután újabb időben nem egy ipari szakma munkásai keresnek valóban többet, élhetnek kényelmesebben, mint akárhány kispolgár, vagy értelmi kereső. Persze, miután ez az aránylag kedvező díjazásuk szakmájuk nyers-, segédanyag és termék-piacának helyzetétől, konjunktúrájától is függ, mely esetleg teljes munkaszünetelést és keresetnélküliséget is vonhat maga után, az ipari munkások keresete, ahol magasabb is, biztonság és állandóság tekintetében rendszerint elmarad a régi kisiparosok és az értelmiségiek keresete mögött. De azéct vívmányaikban az ipari forradalom részben mégis csak kilépett első szakából, a kisüzemek kisajátításának fokából és belépett a többletértéknek a nagyüzemekben munkálkodók közötti felosztásának szakába.

A munkás-érdek ezen fokozott érvényesülésének egyik hatása: hogy az egyes üzemek és szakmák nagyarányú foglalkoztatásában és kedvező értékesítési konjunktúráiban nemcsak a tőkés vállalkozók vannak már érdekelve, hanem szakmabeli bér munkásaik is, ami a *szakmán* belül bizonyos érdekközösséget hoz létre az egyebekben oly ellentétes érdekű munkaadók és munkások között. Ez a szakma-érdekközösség leginkább ott jut kifejezésre, ahol a szakma részére megfelelő értékesítési piac biztosításáról van szó (magyar szociáldemokraták az önálló vámterület mellett.) Így a munkásság bizonyos nagy csoportjainak érdeke belefonódik azokba a nemzetieknek tekintett érdekekbe, melyek az államok külpolitikájának gazdaságú rugóit szolgáltatják (13-15. §.) Ez magyarázza meg az ily szakmaérdekek nagy befolyását az államkormányokat és törvényhozásokat irányító közvéleményre, melyet néhány tőkés pusztán megfizetett politikusaira s sajtószerveire támaszkodva talán még sem tudna oly tökéletesen a maga javára lefoglalni.

Természetes, hogy a szakmák belső szolidaritása bizonyos értelemben az illető szakmákon kívül állók érdekei ellen irányul, míg a rokonérdekű szakmák mint ilyenek között ismét bizonyos érdekkötélékek jönnek létre. így keletkezett a két legnagyobb szakmacsoport: a *merkantil* iparosok, kereskedők és az *agrár* mezőgazdák érdekellentéte is, mely a nagy államok újabb politikai életében akkora szerepet játszik és amelyből csupán mindkét szakmacsoport legalsóbb életszínvonalra szorított bérmunkás rétege marad ki, míg mindkét szakma-csoport összes kisebb és nagyobb vállalkozói, valamint a létminimumon fölül kereső alkalmazottai érdekelték benne. Jellemző, hogy a munkásság *gazdasági* harcában rendszerint nem mint egységes proletár-tömeg a szociáldemokrata pártban, hanem mint bizonyos elkülöníthető szakmunkák végzője a *szakegyesületekben* lép fel legerőteljesebben. Ezek a szervezetek kötik újabban mind sűrűbben a szakmájukbeli munkaadókkal a szak minden munkaadóját és munkását kötelező *kollektív szerződéseket*.

A munkások szakmabeli érdekeltségét mindenestire fokozza az a körülmény, hogy a szakmabeli telepek erős és kedvező foglalkoztatása idején legtöbb kilátással kecsegtetnek a béremelési törekvések, míg csekély foglalkoztatású időkben a munkaadók igen könnyen bérleszállításokra, részleges, vagy teljes üzembeszüntetésekre gondolnak, amelyek a munkások keresetét erősen megnyirbálják, vagy éppen elveszik. A munkásokat munkaadóikhoz fűző ezen szakma-érdekközösség jelentőségét különben munkaadói részről erősen túlozzák; az a munkások javára csakis akkor érvényesül, ha már képeseknek mutatkoznak alkalmazóikat egyetértő eljárással a feltétlen létminimumot meghaladó díjazás nyújtására kényszeríteni. Arra a szakma-érdekközösség ma még távolról sem elégséges, hogy a tőkés munkaadók és bérmunkásaik közötti osztályérdek ellentétet kiegyenlítse, vagy egyes szakmák munkásait a bérmunkás-osztály közösségéből állandóan kivége.

Egyelőre az ipar fölött uralkodó pénztöke egészen véve győzelmesen állja a harcot, nemcsak alkalmazott munkásai, hanem vevői, a „fogyasztók” ellen is. Különös játéka a nyelv-

használatot is a maga céljaira alakító gazdasági fejlődésnek, hogy amidőn termelők és fogyasztók (általában, nem egy bizonyos cikk termelői és fogyasztói!) közt azelőtt nem ismert érdekellentét lépett fel, a *termelők* alatt első sorban azokat értjük, akik, ha a termelő munkának végzésében, sőt technikai vezetésében a legcsekélyebb részt sem veszik, mégis a termelés urai, amennyiben mint üzemtulajdonosok, nagyrésztvényesek és nagyhitelezők a termelés eszközei fölött rendelkeznek és annak hasznát a maguk számára foglalhatják le. Velük szemben a mai közgazdasági szótár szerint *fogyasztó* mindenki, aki nincs a termelő eszközök szerencsés birtokában, aki tehát munkája keresményéből a „termelő” tőke hasznáival megterhelten kénytelen bevásárolni szükségleti cikkeket. Fogyasztó tehát a bérmunkás, még a munkavezető is, aki a sajátképeni termelő munkát elvégzi, fogyasztó még az a névleg önálló kisiparos is, aki nyersanyagait, feldolgozóeszközökét, eszközfelszerelését forgó pénztőkét, cikkei értékesítésének lehetőségét egy-egy megbízó, vagy hitelező nagyobb vállalatnak köszöni. Fogyasztó továbbá az összes értelmi kereső, a szabad foglalkozásokat űző épenúgy, mint az állandó javadalmazású tisztviselő.

Világos, hogy amint a piacon nem csupán olyan emberek találkoznak, akik termelt cikkeik eladásával egy időben kísérlik meg fogyasztásuk cikkeit beszerezni, hanem a piacon megjelenők egy része túlnyomóan csakis elad, a másik egyáltalában csakis vesz árucikkeket, az eladók s vevők, a „termelők” és „fogyasztók” között a legélesebb érdekellentét fejlődik ki; az előbbiek minél drágábban igyekeznek eladni, az utóbbiak minél olcsóbban venni; a drágaság és olcsóság mértéke pedig a különféle rendű, de kivált a közönségesebb munka díjazása. Ha a „termelő” egy vég szövetért annyi aranyat kaphat, amennyivel egy munkás tíz napi teljesítményét megfizetheti, jobban jár, mint ha az elért árból csak nyolc napi munkáját díjazhatná; viszont a „fogyasztó” akkor jár jól, ha nyolc napi munkája béréért kapja meg a szövetet és két napi bérét már másra fordíthatja. Természetesen példánkban az egyszerű bérmunka helyébe magasabbrendű szolgáltatásokat, önálló iparosok teljesítményeit, orvosok, művészek tevékeny-

seégeit is gondolhatjuk. Az úgynevezett termelők és fogyasztók ezen érdekharcában az előbbieket csekély számuknál és összpontosíthatóbb hatalmi eszközeiknél fogva nagy előnyben vannak; ezt ki is használják szervezeteik, a már említett kartellek, trösztök révén, melyek útján az egymás közötti versenyt kiküszöbölik és miután mint üzembirtokosok a munkásoknak fizetendő bérré nézve megegyeztek, mint eladók a vevőközönségtől beszedendő árakra nézve is összebeszélhetnek, így meghazudtolhatják azt a közmondást, hogy egy fókáról nem lehet két bőrt lehúzni. A „termelők” ily szövetkezéseivel szemben a „fogyasztók” mozgalmi az árak lejjebb tartására elég szerény eredményeket mutathatnak fel, miután fogyasztását az egyes ember nem szoríthatja meg bizonyos mértéken túl; a különféle munkatereken elfoglalt, lekötött, szétszórt fogyasztóknak egyelőre nincs is módjukban olyan szoros szervezeteket létesíteni, mint a termelőknek. Az erőegyesítés ugyan itt is vezetett némi javulásra; a részvénytársasági üzemforma, mely pedig a pénztöke egyik eszköze volt az ipari termelés fölötti uralma megalapozásában, nem egy kisebb embernek is megengedte, hogy fogyasztó minősége mellett a nagytermelők hasznában is részesedjék; a szövetkezeti szervezet pedig egyenesen termelőkké, vagy legalább eladókká tette azokat, akik azelőtt csakis fogyasztók voltak. De azért az -utóbbiak sokhelyt kénytelenek beismerni, hogy a termelők nyomásával szemben pusztán gazdasági eszközeikre utalva tehetetlenek és részben az állam, a községek árszabályozó közbelépéséhez, hatósági versenyéhez (községi kenyérgyár, hatósági mészárszék, községi lakóházak, közlekedési és más üzemek) fordultak, részint még az erőszak és megfélemlítés veszélyes és emellett nem is nagyon hatásos eszközehez nyúltak.

Meg kell jegyeznünk, hogy a szakma-ellentétek, még a merkantilek és agrárok is, úgy mint a termelők és fogyasztók ellentéte nem jelenti az érdekek teljesen rideg szétválását az emberek különböző csoportjai közt. Sőt az egyes ember „nevezetes mértékben érdekelve van épen abban, hogy a fenti csoportosítás szerint vele ellenkező részen állók jól létezhesenek, működhessenek, boldoguljanak. Minden szakma ked-

vező üzletmenetének előfeltétele, hogy a szakma fogyasztóig vevői, tehát más szakmák képviselői, végeredményben az összes fogyasztóik, vásárló- és fizetőképesek legyenek, ami ismét akkor lehetséges, ha maguk is jól értékesítenek, keresnek. Az iparnak, kereskedelemnek legjobb, legbiztosabb piaca egy jómódú mezőgazda népesség, viszont a mezőgazdák legjobb, sőt egyedül számbavehető vevői az ipari szakmák emberei. Mindenféle termelő elszegényedik, ha különleges cikkeinek fogyasztóköre, esetleg az egész fogyasztó-közönség nyomorog; viszont a fogyasztók életének gazdasági alapja is bizonytalanná válik, ha az általuk igényelt és szükségelt cikkek termelői vállalkozásukban már nem találják meg számadásukat és üzembeszüntetésre gondolnak. Ha mindennek dacára ma a szakmák, továbbá a termelők és fogyasztók között inkább az ellentétek, mint az érdekegyezések jutnak kifejezésre, ha ma mindenki annyival közelebb érzi magához ingét, hogy emiatt majdnem elégeti kabátját – ez a termelés és a javak eloszlásának tökéletlen szervezetéből, *anarchiájából**) származik, mely egy-egy gazdasági érdekcsoportnak olykor lehetségessé teszi, hogy közelebbi és távolabbi érdektársait valósággal kiuzsorázza, munkásságuk jól kiérdemelt eredményét a maga számára elfoglalja.

Az ipari forradalom különben két szakára: a kistermelők kisajátítására és a nagy termelés eredményének a termelő munkában résztvevők javára fordítására nézve sem járt el rendszeres egymásutánban, sőt hozzálátott munkája második részéhez, mielőtt az elsőt bevégezte volna. A kisipar kisajátítása ma is tart. De azon nagyipari munkások mellett, akik díjazásukban és életkényelmükben már reátehettek kezüket egy részére az általuk termelt többletértéknek, azok mellett, akik csak küzdenek ezért az eredményért, vagy még csak nem is küzdenek érte – vannak még önálló kisipari üzemek is, melyek birtokosaikat és ellátóikat olykor szegényesen, olykor egészen jól eltartják.*) De a társadalom gaz-

* V. ö. Engels: Die Entwicklung des Socialismus von der X^Ttiepie zur Wissenschaft.

* Kropotkin: Fields Factories and Workshops.

dasági fejlődés-irányzata mégis csak ezen kis önállók számának és gazdasági jelentőségének apadása, ellenben az ipari bér munkásosztály számának saját gyermekeiből, a kispolgárság beléesett és a mezői munkásság beléemelkedett tagjaiból folytonos gyarapodása,*) legalább egy része keresetének és életszínvonalának, ezzel együtt értelmiségének, önértetének, közéleti súlyának nagyfokú emelkedése.

17. §. A társadalmi forradalom.

Az előző szakasz végén megérintett jelenség már átvézet a legújabb kor másik nagy átalakulási folyamatára: *a társadalmi (szociális) forradalomra*. Talán nem helyes ezzel a névvel éppen csak a múlt század derekán megindult reform-mozgalmat megjelölni, miután az emberi társadalom szervezetét és működési irányát érintő minden más nagyobb átalakulás pl. a kereszténység fellépése) is tulajdonképpen társadalmi forradalom jellegét viselte. Ily mélyreható, bár reánk nézve teljesen ismeretlen irányzatú mozgalmak a távol jövőben is elképzelhetők, sőt valószínűleg elő is fognak fordulni. Mégis legjobb azt a közkeletűvé vált elnevezést elfogadnunk, mert a mozgalom eddig még szemelláthatólag annyira kezdet-időszakát éli, oly csekély részét futotta be létpályájának, hogy ma még teljes valószínűséggel sem állapíthatjuk meg végső irányát, eredményét, mely azután végleges, helyes elnevezését megadhatná a jövő történetírói használatára.

Még talán legközelebb jutunk a mozgalom helyes meghatározásához, ha azt a munka forradalmának nevezzük, mert a mai társadalmi forradalom irányelve, amint az a mozgalom tüneteiből, eredményeiből és szövegeinek nyilatkozataiból megszerkeszthető: az emberi munkának *és a munkálkodó embernek az egész társadalmi lét központjába helyezése*. Az egyes embernek csakis a társadalmi érdekekkel megegyező munkálkodás, vagy legalább erre való készség adhasson jogot bármire, a pusztán életfenntartástól kezdve a leg-

* Ezt minden vezető nemzet minden újabb népszámlálása tanúsítja.

magasabb erkölcsi megbecsülésig. Mindenből a társadalom rendelkezésre álló eszközei által lehetővé tett legnagyobb mértékére legyen azonban joga mindenkinek, aki munkálkodási kötelességét teljesíti, vagy akiről feltehető, hogy teljesítené, ha valamely akaratától nem függő körülmény, pl. betegség ebben meg nem akadályozná. Sem az egyes betyárok szervezetlen erőszakoskodása és csalafintasága, sem az állami hatalom birtoklására szervezett erőszak, sem valamely, bár vallási hitelvekbe, vagy jogi tételekbe, törvényekbe öntött hagyomány ne juttathasson az egyes embereknek és ezek csoportjainak a társadalommal szemben munkával meg nem szolgált előnyöket, legkevésbé olyanokat, melyek élvezőiket valamely tekintetben a társadalom munkálkodó elemei fölé helyeznék, vagy ezek rovására kedvezményeznék. A munkát és a munkálkodót szolgálja minden gazdasági, állami, közművelődési intézmény, ennek javára hasznosítandók a természetnek mindazon tárgyai és erői, melyeket az ember eddig birtokba vett és részben átalakított, valamint azok is, amelyekre ezután sikerül kezét reátennie.

A megindult társadalmi forradalomnak csupán részjelensége ama *kommunista szocializmus*, mely évszázadok, sőt évezredek előtt élt gondolkozók nyomába lépve, ismét az összes jószágok, vagy legalább az összes termelési eszközök közös tulajdonná tételét kívánja. Tudvalevő, hogy ezt a kívánságot mai alakjában az ipari bérmunkásság írta zászlajára, mely életviszonyai alakulásában legfájóbban érezte, hogy az anyagok, amelyekből, az eszközök, amelyekkel értékeket állít elő, más tőle mind nagyobb mértékben idegen emberek önkényes rendelkezése alatt állnak. De szintoly részjelenségei ama forradalomnak: az állami szocializmus, kollektívizmus, mutualizmus, keresztény szocializmus, anarchizmus, végre az a „szabadelvű” szocializmus,* mely az egyes ember rendelkezése alatt készséggel meghagyja a termelési eszközöket, de csak azokat, melyekkel valóban személyesen munkálkodik. Mindezen rendszerek részletes tagla-

* Oppenheimer elnevezése. A munkásság szocialista mozgalmára a 19. §-ban még lesz szerencsém visszatérni.

lása kiesnék ezen, csupán a társadalom általános irányzatát tárgy azon tanulmány keretéből**) és ezért csak egyes tüneteket kívánok kiemelni, melyek némi világosságot vetnek az útra, amelyen társadalmunk jelenleg megindult.

Ezen tünetek között legfontosabb az eszmék, a gondolkozásmód változása. Az emberek, kivált a műveltebb, előhaladottabb országokban, most kezdik komolyan venni ée minden élő emberre alkalmazni a krisztusi mondást, hogy „sok madaraknál jobbak vagytok ti . . . sőt hajatok szálai is meg vannak számlálva.” A mai gondolkodás magaslatán álló ember szemében minden egyes, bár tőle legtávolabb álló, legcsekélyebb emberi lény bármely szenvedése, nélkülözése, időelőtti halála csak addig az isteni akaratnak, vagy a sorsnak a szenvedő által megadással viselendő, a többi emberek által vállvonással, vagy éppen kárörömmel tudomásul vehető végzése, amíg nem látszik az embertársak tevékenysége útján elháríthatónak. Be amint valaki csak azért szenved bántalmazásokat, éheznek, él egészségtelen körülmények között, nem képes szellemét művelni, kifejteni, életét a szó nemesebb értelmében élvezni, esetleg azért pusztul el hamarabb, mint ezt az élettani előszámítások után várnék, mert a többi emberek nem adták meg neki azt, ami további boldog életéhez szükséges lenne – ez már elszomorítja a mai emberséges embert. Sőt fel is háborítja, ha azt tapasztalja, hogy amaz egyén csak azért nem kapja meg a teljesértékű életéhez munkálkodásához szükségeseket, mert azokat más emberek a rendes mértéket meghaladó élvezetek, fényűzés céljaira, esetleg esztelen pazarlásra, vagy hatalmi eszközök gyűjtésére, más emberek igában tartására foglalják le maguknak.

Ha valahol egy részeges ember kínozza családját, ha egy elaggott paraszttal övéi rosszul bánnak, ha egy katona túlszigorú bánásmód miatt öngyilkossá lesz, ha valahol elégtelen a munkások keresete, túlhosszú, vagy túlerőltető a munkája, ha egy cseléd durvaságokat, bántalmakat szenved, ha a szegény nép leányainak szemérmét veszélyeztetik a va-

** Magyar közgazdasági irodalmunk Földes Béla „A szocialismus” című munkájában bírja e rendszerek legki meri több ismertetését.

gyonosabb és hatalmasabb férfiak pénzajánlatai, cselszövényei és zsarolásai, ha nagy a gyermekhalandóság, ha terjed a tüdővész és más fertőző betegség, ha valahol a gyermekek megfelelő iskolák híján nem szerezhetik meg a boldogulásukhoz szükséges ismereteket – már nincs szó pusztán sajnálkozásról, hanem minden csak némileg a kor színvonalán álló ember érelyes segítséget követel, olyant, amely a sajnálatos eset ismétlődésnek is mindenkorra elejét veszi. Evégből a köz szervezett erejét is mozgósítani törekszik és nem bánja, ha az emberiségi cél kedvéért a gazdagok élvezeteit jövedelmük erősebb megadóztatása útján csökkenteni kell. Még a jótékony-ság is mindinkább megszűnik az egyes nagylelkű (vagy megfélemlített) ember lágyszívűségének kifolyásaként feltűnni; az alamizsna divatját múlja, e helyett az egyes államok polgárai készséggel szavaznak meg és fizetnek adókat ellátatlan keresetképteleneket segélyező és egyéb közjóléti, közművelődési intézmények fenntartására; az egyes jószívű gazdag sem kézből osztja ki adományait, hanem állandó intézményeket alapít és ez úton rendeli vagyonának egy részét embertársainak felsegítésére. Igaz, alapítványokat régebben is tettek, alamizsnát ma is adnak az emberek, de a jótékony-ság két módjának gyakoriságában, arányaiban és alkalmazási irányában félreismerhetetlen a haladás a kegy-gyakorlásszerű magánadakozástól a kötelességteljesítést jelentő, valóban közérdekű közjótékony-ság felé.

Mindig több dolog helyeződik át a magas kegy térről az egyenlő jog terére. Ma az emberek mind kevésbé nyugszanak bele abba, hogy valamely nélkülözés, silány ellátás „szegény embernek való”. A ma uralomra jutó felfogás szerint minden embernek csak a legjobb dolog jó; ha nem juthat, hát ez baja nemcsak a legjobbat nélkülöző, a silányabbra szoruló embernek, hanem az egész társadalomnak. De ép oly kevésbé fogadja el az uralkodóvá váló felfogás, hogy bizonyos az ésszerűnek tartott mértéket meghaladó élvezeti lehetőségek a gazdag embereket, az urakat „megilletik”. A nagy magánvagyonok, bár még ma is nőnek terjedelemben és az általuk adott hatalomban, határozottan esnek a tulajdonosaiknak, élvezőinek szerzett népszerűségben. Amíg a még nem régen

közkeletű polgári felfogás szerint csak az „érdemtelenül” öröklött nagy vagyon ellenkezett a jó érzéssel, míg a „munkával” szerzett legnagyobb polgári vagyon is feltétlenül tiszteletreméltó volt, amíg viszont a feudális gondolkozású elemek szemében épen csak az ősoktól öröklött vagyon adott tekintélyt, míg az új gazdagok összeüzerkedett és összeuzsorázott milliói legfeljebb gyűlöletes és nevetséges pénzsákókat hoztak a jó társaság nyakára – addig a nemcsak munkáskörökben terjedő szocialista felfogás előtt gyűlöletes minden bármely eredetű magánvagyon-halmazat, mely birtokosát embertársai kizsákmányolására, vagy-megalázására képesíti.

Amely mértékben azonban a vagyon és esetleges hatalmi állás birtokosai vesztik tekintélyüket és népszerűségüket, ugyanabban emelkedik bizonyos értelmi, tudományos foglalkozásoknak és az ezek terén elért eredményeknek becsülete”. Nevezetesen az orvos és a tanító, részben a technikus és feltaláló azelőtt oly szerény hivatásai azok, melyeknek képviselőiben ma mindinkább a legközérdekűbb munkásság folytatóit, az egész emberi nem jóltevőit, de még ezen belül is az egyes nemzetek erejének legfőbb támaszait tisztelik. A porosz-németek königrätzi és sedani győzelmeit széltében még nagyobb mértékben tulajdonítják a porosz iskolamesterek népnevelő munkájának, mint a Moltkék hadvezéri lángelméjének. Bezzeg alig több, mint egy félszázaddal azelőtt Napoleon diadalait mindenki csakis a nagy katonacsászár személyes képességeinek számlájára írta!*

Az ember értékének és létigényeinek általános elismerse talán leginkább mutatkozik erkölcsi téren, az emberek „megbecsülésre való igényeinek elismerésében. Már évszázadok óta észrevehetően kimennek a gyakorlatból azok a kezes lábcsök, lebomlások, sőt szólamok is, melyekkel hajdan az egyik ember a másik előtt megalázzkodott, egyidejűleg pedig ritkábbakká lesznek azok a túlbizalmas vagy nyers szavak, szidalmak, megalázó mozdulatok, bántalmazásokban álló fenyegetések, melyekkel a magasabban állók az alájuk ren-

* Az eszmemenet ezen változására bár más szempontból Lagardelle is reámutatott 1913. őszén Budapesten tartott előadásában.

deltekkel fölényüket éreztették. Mindig kevesebb is az olyan ember, aki ilyesmit eltérne; míg az elmúlt századokban csak a nemesek, urak, lovagok tekintették joguknak és kötelességüknek, hogy az önértükön ejtett csorbát bárkivel szemben is megtorolják, addig ma már az alsó osztályoknak is mind több tagja helyezkedik erre az álláspontra; mind kevesebb embert lehet még a hatalmasabbaknak is súlyos következmények veszélye nélkül lealázni. Még a méltóság és rangfokozat különbözőségét kifejező megszólítások is lassan divatjukat mulják; a legműveltebb nyugaton már „úr” és „úrnő” mindenki számára majd mindenki, tekintet nélkül a foglalkozásra, életporra és a kölcsönös viszonyra. Az ember a szólamok így megszűkített határai között is a legnagyobb mértékben kifejezheti egy-egy embertársa iránti tiszteletét, még, akkor is és különösen akkor, ha ez a tisztelet minden ember iránt ugyanazon az egyenlő alapon emelkedik fel és nem illet másoknál nagyobb mértékben senkit személyes érdemére való tekintet nélkül valamely kaszt-előjog alapján. Ahol még bizalmasabb szólásmódok járnak, így pl. gyermekekkel szemben, ez is csak a családi szeretet kiterjesztését és nem az így megszólítottak örök időkre való lealázását jelenti. De még a családi körben, a nemek és korosztályok érintkezésében is eltűnik, mert feleslegessé válik az a megkülönböztetés, amely mértékben tért hódít az általános udvariasság, kíméletesség, előzékenység, segítőkézség.*)

Az általános emberi közösségéretnek ez a nagyarányú megnövekedése, a „mindnyájunkat érhet baleset” gondolkodásmód terjedése azonban épen nem állja útját annak, hogy a különösebb érdekek által összekapcsolt emberek egymással szorosabban érintkezzenek, szövetkezzenek, szervezkedjenek a többi emberiséggel és különösen az övékkel ellentétes törekvésű elemekkel szemben. Ez a szövetkezési készség a folyamatban levő társadalmi forradalom egy további, talán legnevezetesebb tünete és egyszersmind tényezője. Szinte be-

* Az általános emberi rokonszenven alapuló új erkölcsi felfogásra nézve sok jellemző vonás olvasható korán elhunyt kiváló szociológusunk, Harkányi Ede „Babonák ellen” című munkájában..

láthatatlan a mai emberek szövetkezéseinek, szervezeteinek száma; minden év özönével hoz új és új egyesüléseket. Szövetkeznek egymással, egyesületekben, szervezetekben tömörülnek a földbirtokosok, földművelő gazdák, gyárosok, iparosok, bérmunkások, kereskedők, orvosok, ügyvédek, tanárok, tisztviselők – mindegyik azért, hogy helyzetének előnyeit minél inkább érvényre juttassa, mások rovására is, másoknak tett szolgálatait esetleg engedményeit minél buszábban megfizettesse, ellenben mások szolgálataihoz, minél olcsóbban hozzájusson. A különféle szervezett érdekcsoportok, hol a késhegyig küzdenek egymás ellen, hol egyszerre csak a legszorosabban szövetkeznek, ha ezt valamely közös érdek felmerülése kívánatossá teszi reájuk nézve. Így a különféle szakmabeli munkaadók, miután a legcifrább cselszövény ékkel ócsárló sajtóközleményekkel, kormány kilincseléssel tépték egymás megélhetési alapját és jó hírnevét, – más esetekben, nevezetesen munkásaikkal szemben egyszerre csak hű szövetségeseknek mutatkoznak; ugyanezt teszik a különféle szakmabeli munkások és a „középosztály” kissé elmosódott fogalmában egyesített kis önálló iparosok, kereskedők (német Mittelstandsbewegung), valamint az értelmiségi foglalkozások képviselői, akik néhol egyszerűen „urak”-nak nevezik magukat. Még egyébként igen különféle érdekkapcsolatokban élő nők is egyesülnek közös érdekeik feminista védelmében.

18. §. Nemzetközi megegyezések.

A mai szervezkedő irányzatot a régibb korokéval szemben leginkább az különbözteti meg, hogy míg azelőtt az egy-érdekűek leginkább csak bizonyos áthághatatlanoknak tekintett kereteken belül szövetkeztek egymással és pl. az állami, nemzeti határok túllépését legfeljebb a felekezeti szövetezésnél tartották megengedhetőnek, míg más esetekben többé-kevésbé árulásnak tekintették, melyre csak kivételesen vete-medtek – addig a mai kor embere ott keres szövetségestársakat, ahol éppen az övéhez hasonló érdekű, törekvésű embereket találhat. Ebben éppen nem korlátoztatja magát az országhatárok és faji, nemzetiségi választóvonalak által, sőt

hovatovább minden fontosabb mozgalom nemzetközivé lesz, nemzetközi tanácskozások, kongresszusok tartására nemzetközi szerződések kötésére, nemzetközi intézmények létesítésére vezet (római mezőgazdasági intézet, nemzetközi munkásvédelmi egyezmények és egyesületek stb.). Az egyes államok törvényhozó és kormányzó szerveit az érdekszövetkezetek általában nyíltan és nem sikertelenül a maguk szolgálatába igyekeznek hajtani; gondoljunk csak a védővamos és szabadkereskedő, az agrárius, merkantilista és szocialista irányzatú, sőt elnevezésű politikai pártokra, országgyűlési csoportokra, kormányösszetételekre.

Az egyérek nemzetközi szövetei igaz, visszavezetnek az általános emberi egyesüléshez, ahol oly célok megvalósítására létesültek, melyeknek haszna minden emberre, vagy legalább az emberek túlnyomó részére nézve nyilvánvaló. Ilyen a rabszolgaság elleni küzdelem, az alkoholellenes mozgalom, a ragályos betegségek elhurcolásának megakadályozását, a bűntevők ártalmatlanná tételét célzó törekvések, különösen a nemzetközi béke fenntartására igyekvő *pacifizmus*. Már ez a néhány odavetett példa is mutatja, hogy ezek az általános emberiségi érdekű mozgalmak máris mily nagy eredményekre vezettek *minden* nemzet életében és egymáshoz való viszonyában. Az egészségügyi, járványrendészeti, erkölcsvédelmi, prostitúció-elleni, szegénységélyezési, büntetés-kiadási egyezmények mind megannyi mértföldkövei és egyszersmind emlékei a mai kor nemzetközi szervezkedésének. A jog és törvény is megszűnnek tisztán egy-egy ország talajából kinövő nemzeti intézmények lenni; a gazdasági életet szabályozó törvények, pl. a váltótörvény mindinkább azonosak lesznek az egész földtekén és pedig nem egy római imperium-féle túlhatalmas egyes állam akaratóból, hanem az összes művelt nemzeti államok közvéleményének törvényhozásaik és kormányaik egyöntetű állásfoglalásában, szerződéskötésében kifejezésre jutó kívánalma által. Nem véletlen,

* Néhány évvel ezelőtt egy osztrák agrárius szervezkedő gyűlés szónoka körülbelül azt mondta, hogy a szocializmus vörös és a tőke aranysárga internacionáléjával szemben fel kell állítani a föld zöld internacionáléját.

hogy a négyévenkénti olympiai játékok intézményét is most újították fel és pedig nemcsak egy nemzeten, vagy rokon nemzetcsoporton belől, mint a régi görögök, vagy az új szláv szokolisták, hanem az egész emberiség számára, ezzel még a testedző sportot is nemzetközivé téve. A Nobel-féle nemzetközi békét és minden nemzet kultúráját szolgáló alapítványok Carnegie-féle világfelsegítő adományok pedig az egykor szűk szomszédsgái körre szorítkozott, majd nemzetivé, felekezetivé lett jótékonytságot teszik nemzetközi ügygé.

Ezidő szerint koronái az ilyen nemzetközi emberiségi megegyezéseknek és intézményeknek azok, amelyek még a nemzetek közt kitörő viszályok esetére is kiküszöbölni törek-szenek minden felesleges kegyetlenkedést, sőt lehetőleg minden fegyveres összeütközést is. A mérgezett fegyverek használatát eltiltó egyességek és a tengeri hadjáratok borzalmait enyhítő 1856-iki párisi egyezmény után még hatalmasabb lépések voltak ez irányban a sebesültek gondozására vonatkozó 1864-iki genfi konvenció*) és a hágai szerződések, valamint a nemzetközi béke- és haditengerjogi bíróság. Az a felfogás, hogy az állami akaratnak nem kell szükségképen csak egy állam akaratának lennie, és hogy még a világ fölött is való-ságos imperiumot gyakorolhatnak a nagy államok kormá-nyai, ha a mögöttük álló nemzetiek közvéleményeivel egyező irányban lépnek fel, erre kitűnő példát szolgáltat újabb idő-ben oly sok végzetes ellentét csiráit mutató kérdésnek a hatalmak közös megegyezései, „akciói” útján való elintézése. Ma már nem csupán egy későbbi kedvező osztozkodás reményé-ben közös zsákmányolásra induló hatalmak alkalmi szövete-ségeit látjuk, mint hajdan, hanem valóban békés és jószán-dékú közös fellépéseket némely hátramaradottabb és ezért könnyen zavarok színhelyévé váló területek népének rendbe-

* Régebben is voltak még a harcban álló feleket egymással szem-ben is kötelező konvenciók, melyek nemzedékről-nemzedékre valóságos megszentelt hagyománnyá váltak. Ilyen mindenekelőtt a vendégjog, bizonyos szentélyek menedék-joga, továbbá az olyan egyezmények, mint amely a görög hadviselőknek megtiltotta, hogy görög ellenfeleiktől a vizet elzárják. Ezen részben vallási, részben nemzeti jellegű megegyezé-sek óta csak az újabb időben történnek erőteljesebb lépések a valódi nemzetközi jog kiépítésére, a béke és a harc idejében érvényesítésére.

hozására, a művelődés és boldogulás útjára terelésére, a legvadabb elnyomástól megvédésére. Közös hadivállalatok (Kína 1900) és közös kormányzati tények (Kréta 1897, Albánia 1913) mutatják, hogy a régibb felfogás szerint egymással feltétlenül ellentétes érdekű államok is képesek hajbakapás vagy «egyoldalú fosztogatás, emberleigázás helyett valódi egyetértő védelmezésre és kultúrmunkára, mert a művelt emberek közvéleménye úgy tartja, hogy ez jobban megfelel érdeküknek, mint egy nagyobb véres háború, vagy valamely területnek és népének barbár viszonyok között hagyása. Mind szélesebb körökben utat tör magának az a meggyőződés, hogy egy győzelmes háború árán egy más nemzet fölött szerzett előny sok szenvedést jelent ugyan a legyőzöttre, de majd ugyanannyit a győztesre nézve, melynek csak egyes rétegei, tagjai látják a diadal hasznát. Igaz, hogy a leveretés kárát a legyőzött nemzet majd minden tagja megérzi egy vagy más módon. A sűrű érintkezés, nagy gazdasági kölcsönhatás olyan erős érdekszálakkal kötötte össze a nagy kultúrnemzeteket, hogy összekapásuk, akárcsak egyikük tönkretétele katasztrófát jelentene valamennyire nézve.* Amíg a művelt európai nemzetek egyetértő nemzetközi eljárásainak száma az utóbbi fél-század alatt oly rendkívül megnőtt, az 1870-1-iki franciánémet leszámolás óta a legújabb 1914-iki világháborúig két művelt európai nemzeti állam között nem volt háború. Pedig már évtizedek óta állig fegyverben állt valamennyi.

Egy további nevezetes jelensége napjainknak a magasabb néposztályok általános törekvése saját nemzeti kultúrájukon kívül más nemzetek kultúrértékeinek elsajátítására. Bizonyára soha annyian nem tanultak idegen nyelveket, utaztak be idegen országokat, mélyedtek idegen népek szellemébe, hagyományába, mint manapság. Ez a törekvés sokszor gazdasági indokú, a jobb kereset reményében gyökerezik, de sok más esetben tisztán esztétikai élvezetet vagy tár-

* L. Normann Angell levelét a cambridgei diákokhoz. (Huszadik század 1914. I. kötet 242. 1.)

sadalmi érvényesülést céloz. Valósággal a szellemi élet internacionalizálódásáról beszélhetünk; a mai ember nem hajlandó abba belenyugodni, hogy valamely tudományos eredmény, gyakorlati módszer, vagy akár műalkotás is elzárva maradjon előtte, mert egy bármily távoli más nemzet körében látott napvilágot. Az idegen nyelvek tanulásán kívül a fordítási tevékenység is élénkebb, mint valaha. A nemzetközi megértés könnyítésére *mesterséges* nemzetközi *világnyelveket* eszelnek ki és terjesztenek, miután a holt nyelvek a mai élet szükségleteinek kifejezésére kevéssé alkalmasak, az élő nyelvek egyikének világnyelvvé tétele pedig felkölthetné más nemzetek féltékenységét. Egyelőre azonban mindenfelé a legmesszebbmenő érdeklődésben részesül a francia, német s angol nyelv – „a három nyelv”, amint nyugaton egyszerűen mevezik. Valóban ezek, bár nemzetek vallják sajátjuknak, mégis világnyelvek, mindegyiknek megvan a maga külön hatásköre: a francia a hivatalos nemzetközi érintkezés, a német a tudomány (különösen az orvosi), az angol pedig a közgazdasági élet nemzetközi nyelve lesz hovatovább. Az előtünk lefolyó nemzetközi kialakulásra mindenesetre jellemző, hogy az érdeklődés épen csak a nagy nemzetek nyelvei és kultúrája felé fordul; a kisebb, vagy elmaradottabb nemzetek nyelvével, országával, életével egyes kutató tudósok törődnek, de ezeken kívül még azok sem, akiket hivatásuk, hivataluk egyenesen reáutalnának ezen jelentéktelenségük dacára a világból mégsem kitagadható nemzetek alaposabb megismerésére. Erre többi közt hazánk értelmisége is példát szolgáltat, melynek sok tagja éveket fordít oly idegen nyelvek megtanulására, melyeket legfeljebb egy-egy rövid kényeztetés alatt beszélhet, ellenben a hazai nemzetiségek nyelveit csak akkor érti, ha azok véletlenül „reá ragadtak”. Ugyanily elbánásban részesül különben a magyar nyelv is sok katonatiszt és egyéb „közös” hivatalviselő részéről.

19. §. *A nemzetközi szocializmus.*

Napjaink nemzetközi szervezkedő mozgalmi közül méltán a legnagyobb figyelemben részesül a *szocialista mozgalom*, mely ugyan eredetileg és lényegében a gazdasági helyzetével elégedetlen ipari bérmunkásság mozgalma, de hatá-

rozott irányzatot mutat a mezőgazdasági proletárság, az önálló, de vagyontalan kispolgárság, sőt még az értelmiség körében is terjeszkedésre. A béralkalmazottak ily nagyarányú szervezkedésére és egyetértő eljárására a történelem eddig nem tudott példát; a régibb századok munkásmozgalmai többé-kevésbé helyi jellegűek, önálló iparosok közös eljárásai, vagy földművelő rabszolgák, jobbágyok zavargásai voltak.*) Mindenesetre figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az alsó néposztályok gazdasági helyzetének gyökeres megjavítására irányuló rendszeres mozgalom nem a legnyomottabb helyzetű mezőgazdasági bérmunkások és tanulatlan napszámosok, hanem a viszonylag jobb sorsú tanult ipari munkások között indult meg, akik viszont nagy részben egy még magasabb társadalmi állású iparos kispolgárság leszármazói-ból kerültek ki. Ez az ipari bérmunkásság az, mely az ipari forradalmat befejezése felé viszi — még a megmaradt kisebb önálló munkaadók bérkövetelések, sztrájkok, rongálások útján tönkretételével is — és ez végzi el javarészét annak, amit ma társadalmi forradalomnak nevezünk.

Erre a nagy munkára, küzdelemre a munkásság valóban nagy felkészültséggel indul, mely érthetővé teszi eddig elért eredményeit és még további jelentős kihatásokra nyújt kilátást. Mindenféle eszköz, mindenféle fegyver, mindenféle szövetség rendelkezésére áll a szocialista munkásoknak. A bérmunkájukból élő emberek napról-napra növekedő hadában egy óriási anyagi erőkészlet létezik, melyet ugyan a szocialista szervezetek még nem foglalhattak magukba egészen. de azért az érdekegyezés folytán többé-kevésbé a szervezetükön kívül álló munkástársakra is számíthatnak és támaszkodhatnak. A szocialista elmélet, a történelmi materializmus megfelelő tudományos világnézetet, rendszert állít a mozgalom szolgálatába, a társadalmi tudományok valóban nagy

* Lagardelle szerint 1848-ban harcolt a munkásság mint olyan először önállóan, de utoljára a polgári forradalmak módszerei szerint a közhatalomért. A 48-as francia munkáslázadás időleges sikere és kimutatott eredménytelensége amaz évet a munkásmozgalom történetében fordulóponttá tette, mely óta új irányban kell haladnia.

hivatottságú szocialista művelőiben és ezek igen figyelmes és értelmes munkás-tanítványaiban sincs hiány. Az egyes országok helyenként már nagyon befolyásos szociáldemokrata pártjai, valamint a nemzetközi szociáldemokrata együttműködés a politikai harc fegyvereit adják a munkásság kezébe.

Legerősebb harceszközei azonban a gazdasági téren vannak a szocialista munkásmozgalomnak. Az a 16. §-ban már említett tény, hogy a mai iparvállalatok nemcsak időlegesen kénytelenek üzemüket szüneteltetni, ha a bennük alkalmazott bérmunkások eltávoznak a gépek, szerszámok mellől, hanem esetleg képtelenné válnak a beléjük fektetett, azelőtt ily nagyságban nem szerepelt holt tőke kamatoztatására is és így mint vállalatok tönkremennek – egy oly hatalmi eszközt adott a munkásság kezébe, melylyel nemcsak a régebben valóban rettenetes megélhetési viszonyok javítását, a legvadabb kiaknázás megszüntetését harcolhatta ki, hanem helyenként olyan bér ja vitásokat és munkaidőrovidítéseket is csikarhatott ki a munkaadóktól, melyek után a bérmunkások már szinte polgári jólétben élhetnek, helyzetük további javításáért, mozgalmuk táplálásáért áldozatokat hozhatnak, emellett még ráérnek tanulni, művelődni és különösen az őket legközelebből érdeklő gazdasági, társadalmi, politikai kérdések felől tájékozódni, a szakszervezetekben, pártkötelékekben erőteljes működést kifejteni.

Persze, a szocialista munkásság mozgalma sem halad ellenállás nélkül, sőt igen nagy akadályokkal kell küzdenie azok részéről, akiknek érdekeibe ütközik. A munkások béremelés-igényei által keresetükben, vagy legalább további gazdagodásukban veszélyeztetett munkaadók, tőkésék is szervekednek és szervezeten szegzik alkalmazottaik ellen a *kizárás* fegyverét, mely a munkásokra nézve az időleg teljes keresethiány rémét jelenti és esetleg bizony hajlandókká teheti őket a kívánatosnál kisebb bér elfogadására, nagyobb munkamennyiség elvégzésére. Mind szervezettebben áll egymással szemben a tőke és a munka. A munkaadók még egymással való versenyük érdekét is félreteszik, ha arról van szó, hogy megegyezzenek munkásaik együttes kizárására, egy bizonyos

munkaidő vagy munkaszolgáltatás általános követelésére, a fizetett bér egy bizonyos színvonalának túl nem lépésére nézve. Sőt a munkások sztrájkmozgalmai által megkárosított társukat készek mindnyájuk tőketartalékából segíelyezni. (Krimmitschau.) A munkások viszont már a békés munka, a látszólagos egyetértés idején sztrájk-alapokat gyűjtenek, melyeknek segítségével az általuk elhatározott sztrájkok, vagy a munkaadók által eszközölt kizárások idején megélhetnek, azaz dacolhatnak a tőkével. A két tábor közül a győzelem mindenestre annak int, amelyik több vagyontartalékkal és erősebb szervezettel rendelkezik. Az előbbi *tekintetben* ma, még a munkaadók vannak előnyben; ez teljesen megmagyarázza, hogy a munkások miért ragaszkodnak annyira a másik hatalmi eszközhöz, miért igyekeznek a legteljesebben kiépíteni és a legnagyobb hatáskörhöz juttatni szervezeteiket, miért akarják ezektől függővé tenni az egyes munkás alkalmazását, a munkaközvetítést, még a szakbeli kiképzést is, miért helyeznek oly nagy súlyt bizalmi férfiak elismerésére, miért üldözik a rendelkezésükre álló eszközökkel nemcsak az egységes eljárások megbontóit, a sztrájk-töröket, hanem a szervezetbe be nem állott, vagy abba fel nem vett munkás szaktársakat is.*)

A szervezett ipari munkás a szervezetlennel meg a tanulatlan ipari és a mezei munkásokkal szemben már ma egy valóságos arisztokratikus elemet képez, mely lehet egyideig vezető, védelmező, előnyökhöz segítő, de válhatik zsarnokká, kizsákmányolóvá is. Különben a szocialista munkásság gazdasági és politikai mozgalmának műveltebb vezetőiből egy mind határozottabban felismerhető külön csoport alakul ki; ez jó és rossz értelemben sok hasonlatosságot mutat fel a parlamenti politikusok csoportjával, melybe nem egy tagja valósággal bele is kerül.

* Ismeretes, mily szigorúan, sőt szűkkeblűen rostálják meg né-mely, olykor erősen nemzeti színezetű szakszervezetek a felvételért folyamodó szaktársakat, némely amerikai trade union-ba európai munkásnak szinte lehetetlen bejutnia már azon aránylag jelentékeny (100 dollárig menő) tőkeösszeg miatt is, melynek befizetését az újonnan belépőtől megkívánják (Braun Róbert adata).

A tőke és a munka eme pár rövid vonással vázolni megkísérlett küzdelme tette közkeletűvé az „osztályharc” kifejezést, holott ez a szó más társadalmi osztályoknak más fegyverekkel egymás ellen folytatott küzdelmeire is alkalmazást kell, hogy találjon. A jelen tanulmány eddigi fejezetei meggyőzhették szíves olvasóimat arról, hogy a különféle osztályharcok története majd olyan hosszúnak tekinthető, mint az emberi művelődésé és az osztályok ellentéte a legújabb kor nemzeti és emberiségi irányzatainak hatása alatt inkább vesztett élességéből – kivéve épen a bérmunkások és alkalmazóik ellentétének pontját. De épen a mai ipari munkaadómunkás osztályküzdelemben kellett, hogy az osztályok ellentéte különösen életbevágó jelentőséget nyerjen, miután emez ellentét jelenti a legnagyobb erők összecsapását egy oly időben, mikor a nemzeti, vallási és egyéb ellentétek már vesztenek az egyes ember életsorsára való közvetlen befolyásukból.

Így ezen osztályharc szolgálatába állanak a szocializmusnak és szociáldemokráciának fentebb érintett szellemi és politikai eszközei is egyrészt, a szocialista-ellenes tőke hatalmi eszközei és szellemi fegyverei a másíkról. A tőke a rendelkezésére álló államhatalom fegyveres erejével tartja féken a munkásságot, akadályozza meg a termelési eszközök közössé tételére irányuló lázadás kitörését, emellett a képviselőválasztói rendszerek és a választási tények mindennemű alakításával, a kormányhivatalok „megbízható” kezekben tartásával igyekszik törvényes, de nézete szerint túlmesszemenő inunkásbarát intézkedéseknek elejét venni. A munkásság viszont nem tartózkodik túlfinyasan a kezeügyébe kerülő szavazatok olykor eléggé erőszakos befolyásolásától, zajos tüntetésektől zavargásoktól, politikai célzatú sztrájkoktól, az egész állami gépezet megakasztásának kísérleteitől (általános sztrájkok, vasúti sztrájkok, 1912. angol szállító-munkás sztrájk). Az osztályharcba vitt szellemi fegyverekben -sem válogatósabbak a küzdő felek; az ellenfél álláspontjának gyengítésére a legélesebb és legszélesebb tudományos alapzatú fejtegetések és írásművek mellett a leglaposabb és otrombább személyi támadások, ráfogások, sértegetések, letagadások szerepelnek. A tőkének nem egy helyütt sikerült

az egyházat, a papságot küzdőinek első sorába állítani, míg másutt egy az őskeresztény hagyományokat idéző vallásos szocializmus merült fel.

A társadalmi forradalommal, a szocializmussal egy oly nagy küzdelem indult meg, melyben egyik vagy másik oldalon hovatovább az egész emberiség részt vesz és melynek csatateret minden hely, ahol csak élet folyik: a gyermekszobáktól, iskoláktól, templomoktól, műhelyektől, kaszárnyáktól, utcáktól, korcsmáktól, választási helyiségektől kezdve az ipari, kereskedelmi és pénzügyi vállalati irodákig, a törvényhozó termekig, a kormányzó hivatalokig, az egyleti helyiségekig, bálterméig, sőt a temetőig is. A küzdelem tárgya pedig nem kevesebb; mint a küzdők egész reménye arra az életboldogságra, melyet kívánnak és melyre igényt tarthatni vélnek. Egy ily harcban nem csoda, ha a küzdő felek nem mindig válogatják meg fegyvereiket, azt rántják elő, amelyik épen kezük ügyébe esik. Innét a teljesen tárgyilagos, hideg szemlélők előtt (ha ugyan ilyen van a jelen esetben) merőben ízlésteleneknek és kárhozatosoknak feltűnő túlzások és hazugságok – mint amidőn a munkások minden kívánságát a haza és az erkölcsi rend, a vallás elleni lázadásnak akarták bélyegezni és ennek megfelelően üldözni olyan tőkészek, akik hazájuk érdekét egy jó üzletért bármikor készek elárulni, a vallással és a magasabb erkölccsel pedig mit sem törődtek. Vagy midőn ezzel szemben kivált a régibb szocialisták azt képzeltek, hogy a hazát, a vallást, az erkölcsöt, a családot egyszerűen kitagadhatják a világból, ha néhány ezekre vonatkozó „polgári” hittételt lecáfolnak.

De az eszmék tisztulása mégis bekövetkezett abban a mértékben, amelyben a szocialista mozgalom iránya kissé tisztábban felismerhető lett. eredményei legnagyobb körvonalikban láthatókká váltak. Ekkor a tőkés elem értelmesebb része is átlátta, hogy egy teljesen kizsarolt, elnyomott, megalázott, elcsenevészített, elállatiasodott munkássággal sem üzemeit jól nem folytathatja, sem cikkei számára elegendő fogyasztóközönséget nem találhat – tehát az egyes vállalkozónak nem annyira arra kell ügyelnie, hogy saját munkásai túlságos sokba ne kerüljenek, hanem hogy versenytársai se

jussanak olcsóbb munkaerőhöz, mint ő maga. Ez a magában véve egészséges törekvés csak az államhatalmak közbelépésével vezethetett teljes eredményre; ezért tesznek manapság mind több munkásvédő és munkásbiztosító intézkedést törvényekkel és nemzetközi szerződésekkel minél általánosabban kötelezővé. A munkásság pedig – nemcsak a „revizionista.” szocialisták – mind több engedményt tesz az 1848-iki kommunista kiáltvány rideg elveiből; a vallást, mint „magánügyet” nem kívánja bolygatni.*) A hazát már nem tagadja, hanem igazi értelmében (1. 22. §.) megvalósítását követeli, a családi életet sem eltörölni, hanem őszintébbé, derűsebbé, tisztábbá tenni óhajtja. Különösen pedig mind ,több vagyontárgyat és munkálkodási teret kész a teljes közösség vas-korlátaiból kiengedni és az egyén rendelkezése alá bocsátani. Különösen a mezőgazdaságra, a földbirtokra nézve szembe-tűnő az eszméknek ez a változása. Amióta kitűnt, hogy a mai gazdasági fejlődés mellett a mezőgazdaságban nem a koncentrált nagyüzem életképesebb az elszórt kisüzemnél, hanem a szövetekezés útján egyesített kisüzem életrevalóbb mindkettő-nél – már a szocialisták is mind kevésbé riasztják el maguktól a földnépet olyan fenyegetésnek beillő ígéretekkel, hogy nem önálló gazdákká teszi a föld munkálóit, hanem a kommunista társadalom béreseivé. Az újabb szocialista irányzatok (David, Oppenheimer) már nem visszacsavarni akarják az újkori agrár-forradalom parasztbirtok-felszabadító eredményeit hanem a meglévő nagy uradalmak kellő módoszatok melletti szétosztásával még betetőzni azt.*) Épen úgy biztosan a lomtárba fognak kerülni azok a szocialista elméletek, melyek kizárólag a testi munkát tartják teljes értékűnek, a társadalmi gazdasági munka eredményeiben való részesítéssel, tehát a megélhetés eszközeivel jutalmazhatónak és amelyek

* Menger Anton „Neue Staatslehre”-jében még közpénzeknek vallási célokra fordítását is összegeyzetethetőnek tartja a szocializmus uralmával.

* Ezt az eszmei változást a legjellemzőbb módon személyesen átélte Proudhon, aki kommunistából idővel demokrata eszményeinek teljes fenntartása mellett a személyesen dolgozó kis mezőgazdák minél korlátlanabb és biztosítottabb földtulajdonjogának szószólója lett.

szerint egy szocialista társadalomban a szellemi munkára hivatott egyéneknek is egy bizonyos mennyiségű testi munka végzésével kellend a mindennapi kenyeret és a szellemi munkálkodásra való jogot megvásárolniuk.

A szocializmus ellen a legtöbb vádat ennek nyíltan bevallott és hirdetett *nemzetköziségéből* kovácsolják. Ezt a nemzetköziséget azután úgy a szocialisták, mint ellenfeleik, nem egyszer „hazátlanság”-gal helyettesítik, hol jóhiszemű fogalomzavar folytán, hol egyszerű rosszhiszemű ráfogásként. A 22. §-ban még lesz alkalmam a két fogalom óriás különbségére visszatérni. Itt most csak azt bátorkodom megjegyezni, hogy a *hazátlansághoz* a szocializmusnak lényegében époly kevés köze van, mint akár a kereszténységnek, vagy az agrár mozgalomnak; ellenben a nemzetköziség oly lényeges eleme a szocializmusnak, hogy nélküle sikeres mozgalmat nem is tudna indítani. Ebben a tekintetben ugyan szintén nem áll elszigetelten a világban; az előző szakaszban már volt szerencsém vázolni, mennyire mindinkább nemzetközi alapon folyik le az emberiség egész társadalmi, politikai, szellemi, főként pedig gazdasági élete. A munkát alkalmazó tőke nemzetközi, ott állítja fel telepeit, vagy onnan hozatja munkásait, ahol éppen sok és igénytelen a munkásember, ahol tehát olcsó a munkaerő; ellenben ahol a munkások kevesen vannak és ennek megfelelően drágán tartják karjaik erejét és kezeik ügyességét – onnan vagy elhúzódik, vagy idegen olcsó munkások behozatalával szünteti meg a helybeliekre nézve kedvező munkapiac-konjunktúrát. Könnyű szívvel bontja meg az ország nemzeti egységét idegen, de a helybelieknél olcsóbb munkások tömeges behozatalával és éppen ilyen könnyű szívvel rakja az utcára és kényszeríti elzüllésre, vagy kivándorlásra a nemzetbeli munkásokat, mihelyt nincs rájuk szüksége, vagy túlságosan igényeseknek, az idegeneknek drágábbaknak találja őket. E mellett minden tőkés csoport készséggel befolyásolja azon állam törvényhozását és kormányát, amelyben éppen működik, hogy más államok vezetőivel egyetértően járjon el a tőkés érdekeknek a munkásokkal szemben is legteljesebb megvédésében és érvényesítésében. Ki igényelheti ezután jó lélekkel, hogy éppen csak a napi megélhetéséért küzdő

munkásság ne tekintsen segítség után nemzete határain túl, hogy maradjon hazájában akkor is, ha ott semmit, vagy igen keveset keres, kevéssé emberséges elbánásban részesül; ne menjen el másfelé, ahol jobban megfizetik és meg is becsülik, ne alkalmazkodjék új munkahelyének viszonyaihoz, munkástársainak szelleméhez, ne tájékozódjék az őt legközelebb érdeklő kérdésekről a földgömb bármely részéből, ne szövetkezzék a minden nemzetbeli tőkés szövétségével szemben minden nemzet munkásaival? Ha a tőkés-gondolkodás képviselői a munkásságot épen a nemzetközi szerveződéstől kívánnák eltiltani vagy elriasztani, ezzel Commodus császár viaskodási modorát próbálják felélesztetni, aki tudvalevőleg a római cirkusban vaspengével állt szembe egy szegény függő helyzetű gladiátorral, akinek még nem is adott védelmére kezébe vaspengét, csak fakardot. Szándékosan mellőztem azokat a lélektani indítékokat, melyek a munkaalkalom utáni hajszában családja köréből, szülőhelyiségéből kisodort, eredeti környezetéből újabb és újabb munkástársak és lakószomszédok közé vetett, a nemzeti hagyományok ápolására, a nemzeti műveltség élvezésére sem anyagi eszközökkel, sem alkalommal, sem szabad idővel nem rendelkező proletárt*) a nemzetközi, sőt hazátlan jelszavak iránt különösen fogékonnyá tesz. Az adott viszonyok között a szocializmus, a szociáldemokrácia csak nemzetközi lehet. A „világ proletárjai egyesüljtek” jelszót nem egyes emberek, hanem az életviszonyok vetették fel. Ahol különleges körülmények hatása alatt (22. §., vagy munkaadói biztatásra úgynevezett nemzeti szocialista szervezetek alakultak, ezek vagy nem értek el számba vehető eredményeket, vagy szépen beveztek a nemzetközi szociáldemokrácia vizeibe.

Különben a szociáldemokrácia nemzetköziségében is fokozatok vannak. A lényegében egy-egy államon belől működő és a többi államokkal szemben csak békét és egyetértést követelő szociáldemokrata pártokkal szemben felkelt a *forra-*

* A proletár-sorban kifejlődő különleges lelkületnek találó jellemzései vannak többi közt Sombart (Das Proletariat) és Broda munkáiban.

dalmi szindikalizmus, mely az állami keretek lehetőleg teljes figyelmen kívül hagyásával igyekszik az egyes munkás-szakszervezetek érdekeit sűrűbb „direkt akció”, sztrájk, bojkott, rongálás stb. útján előmozdítani. Ez az irányzat a foglalkozási csoportot teszi az emberek fő egyesítőjévé és ezzel föléje helyezi nemcsak az államnak, nemzetnek, hanem az osztálynak is.)* Lehet, hogy ez a ma még kiforratlan irányzat egykor nagy hatással lesz épen a szocialista társadalom kialakulására és – szétbomlására, amennyiben a megszüntetni kívánt tőkés és munkás osztálykülömbőség helyébe a foglalkozási csoportokat teszi képesekké új osztályellentétek kifejlesztésére.

Előbb már volt szerencsém említeni, hogy a mai idő az osztályellentét jegyében épen csak a tőke és munka osztályharca miatt áll, melyhez a nagyföldbirtokosok és munkásaik, esetleg kisbérlők közötti ellentét is sorozható. Egyéb osztályok között inkább közeledés észlelhető; a feudális földbirtokos nemesség és gazdag tőkés polgárság távol attól, hogy ősei módjára pusztítsa egymást, hovatovább egyetlen felső rétegben egyesülnek, mely a tagjai közötti érdekellentéteket eléggé békés gazdasági eszközökkel intézi el, a közös érdekeket pedig nevezetesen a „felforgató” irányzatokkal szemben a legegységesebben védelmezi. Ebbe a felső rétegbe, az úri társaságba többé-kevésbé járható utat találnak az értelmi foglalkozások már nem oly vagyonos képviselői is. Viszont a személyesen dolgozó önálló iparosok, kereskedők, kigazdák (nem a magyar statisztika helytelen elnevezése szerinti 100 holdas „kis” birtokosokra gondolok) és a bér munkás proletárok közötti érintkezés sem mutatja az osztályellentét túlságosan feltűnő vonásait. Sőt még a tőke és munka ellentétét is áthidalják az „Überläufer”-ek és „Mitläufer”-ek, akik bérharcok idején, választásoknál és egyéb alkalmakkor nem az osztályhelyzetüknek megfelelő állás-

* Lagardelle, talán Ward eszméinek hatása alatt, a legújabb szindikalista munkásmozgalmat úgy jellemezte, hogy ez a csoport lázadása az állam és az egyén ellen, (l'insurrection du groupe contre l'état et l'individu) – hogy miért nem az osztály ellen is, ezt a jeles francia szociológus budapesti előadásában nem fejtette ki.

pontot, hanem épen az ellenkezőt támogatják. Ilyenek a helyenként még külön szervezetekbe is egyesített, sztrájktrőrköt szolgáltató „sárga”, másutt úgynevezett „józan” munkások, akik közül nem egynek van zsebében szereplése jutalmaként az előmunkási, felügyelői, üzemvezetői kinevexés. Ilyenek azok a polgári származású egyének, akik a szociáldemokrata párt jelöltjeire szavaznak, esetleg a párt kötelékébe belépnek, attól még megbízásokat, fizetett állásokat is fogadnak el, vagy épen vezető szerepet vállalnak benne. Tudjuk, hogy a szocialista osztályharc elméletének szerzői és az egész mozgalom vezetői elejétől fogva nagyobb részben polgári, vagy intellektuel társadalmi állású emberek voltak. Az ily emberek elhatározásának rugói olykor mindkét részen nagyon kicsinyesek, de olykor egészen tiszteletreméltók, mert azon őszinte meggyőződésből fakadnak, hogy állásfoglalásuk ellene van ugyan osztályuk érdekeinek, de megfelel a vallás, a nemzet, az emberiség javának. Ez az utóbbi indok vezetett már nem egy nagyvagyonú gondolkozót is arra, hogy ha. nem tette egészen magáévá a szociáldemokrácia politikai programját, mégis a szocialista gazdasági és társadalmi eszményeknek bizonyos mértékű megvalósításától remélje az emberiség legbecsesebb anyagi, szellemi és erkölcsi javainak fentartását és növelését.*) Állandó Überlauf ereket és nem egy-egy alkalomra megfizetett árulókat úgy a munka, mint a tőke táborából leginkább az elégedetlenség vonhat az ellenkező oldalra; a szocialista osztályharc vezetésével és eredményeivel való elégedetlenség a munkásoknál, a ma uralkodó társadalmi rend egész működésévei a polgároknál. A kérdés a dolog erkölcsi megítélésénél mindig csak az marad: miért elégedetlen az egyik és a másik; vajjon kicsinyes, jogosulatlan személyi igényeinek, kényelem- és biztonságszeretetének sérelme tette-e azzá, vagy annak esetleges személyes tapasztalásból is fakadható belá-

* Bernstein Eduard Budapesten 1914. március 15-én tartott előadásában büszkeséggel mutatott reá, hogy a polgári elemek, ahol valódi haladást akarnak a megcsontosodott konzervatív irányokkal szemben, a munkások támogatását veszik igénybe, akik első sorban kötik érdeküket a haladás ügyéhez.

tása, hogy az adott keretek között az emberek szélesebb körére nézve sincs igazság, boldogulás, előrehaladás.

A szociáldemokrata bérmunkássággal egy követ fűjő kispolgári és intellektuel elemek nagy száma *) a társadalom átalakulásának egyik igen jelentős, a szocialista elmélet képviselői által is elismert tényezője, de legalább is annak tünete, hogy a mozgalom nem maradt az ipari bérmunkás-ság szűkebb ügye, hanem más rétegeknek a fennálló viszonyokkal való elégedetlenségét is kifejezi, az egész társadalom forradalmi átváltozását vezeti be.

20. §. *A reakció.*

Mint minden társadalmi átalakulásnak, úgy a ma szemünk előtt meginduló forradalomnak is egy visszata-szító, de elkerülhetetlen jelensége a *reactio*. Ez a szó tulajdonképpen nagyon is tág jelentőségű, amennyiben minden tényre alkalmazható, amely egy már megelőző frény visszahatása, okozataként jelentkezik – tehát körül-belül mindenre, ami a világ teremtése óta történt. Az élettan igen ártatlan folyamatok megjelölésére használja a szót. Ellenben a társadalmi és állami életben nagyon közkeletű, ellenszenves jelentőséget nyert azóta, hogy a nemzeti államok végleges kialakulása idején az ez ellen szegülő régi kivált-ságos csoportok dacoskodásait, az érdekelt emberek legnagyobb részére nézve üdvösöknek látszó újítások erőszakos ée álmányos feltartóztatására, sőt a már tarthatatlanoknak bizonyult régibb állapotok visszahozására irányuló kísérleteit jelölték meg a szóval. Ebben az értelemben alkalmazzák a „reakció” kifejezést a legújabb társadalmi átalakulást ellenző-írányzatokra is. A reakció fogalmát különben igen sokszor

* A német szociáldemokrata párt nagy választási győzelmeit tudvalevőleg épen nem kizárólag a szervezett szocialista bérmunkások szaporodásának köszönheti, hanem igen nagy mértékben a mindenféle polgári elemekből hozzá csatlakozók szavazatainak. Hasonló megfigyeléseket más országokban is tehetünk; kivált ahol a nép különböző, nem, csupán proletár rétegeiben nagy a fennálló hatalmi viszonyokkal való engedetlenség. (Finnország). Az osztályok egymás közti küzdelmére nézve l. még a 24. §-t.

összekeverik a konzervativizmus fogalmával,* holott a kettő egymástól igen különbözik. Konzervativizmus az, midőn valaki egy felvetett új eszmével, javaslattal szemben a régi állapot fenntartását kívánja, mert a javasolt újítást életképtelennek, a társadalom összeségére nézve károsnak, vagy legalább időszerűtlennek tartja. Ellenben reakcióval állunk szemben, ha valamely egyén vagy csoport nyilvánvalóan az egész társadalomra, vagy legalább ennek legnagyobb részére nézve üdvös újításokat ellenez, csak azért, mert azok megfosztanák bizonyos a köz rovására addig élvezett előnyeitől. Természetes, hogy ilyesmit az emberek könnyebben követnek el, mint vallanak be és ezért a legreakciósabb körök is csak „konzervatív”-oknak mondják magukat, vagy még enyhébb, tetszősebb kifejezést használnak álláspontjuk megjelölésére.. Ellenben az újítók a küzdelem hevében nagyon is hajlandók gyűlöletes reakciónak bélyegezni azt, ami csak helyes, vagy legalább érthető konzervativizmus.

A mai reakció elterjedésében, megjelenési alakjainak sokszerűségében arányban áll a mozgalom nagyságával, melynek ellene szegül. Csak néhány nevezetesebb példáját fogom az eddigi említettek összefoglalásaként is említeni:

A *politikai reakció* békóba igyekszik verni a nép véleménynyilvánítását, elnyomja a sajtó szabadságát, lehetlenné teszi a közügyek megbeszélését, az állampolgárok összegyülekezését. egyesületekbe tömörülését és szervezkedését, *sőt még* az alkotmányos jogok szabad gyakorlását is, csak-hogy a kellően felvilágosított, kialakult és kifejezett közvélemény *meg* ne nehezítse a kormányt bírlalók számára hatalmuk gyakorlását, esetleg az ezzel való visszaélést.

A *militarista reakció* az állam védelmének és a közrend fenntartásának érdekében messze túlmenő áldozatokat szorít ki a népből a haderő javára, melyet fényűző felszereléssel, költséges felvonulásokkal, tüntetésekkel, felesleges és emellett költséges méltóságok alkalmazásával igyekszik a néptől különböztetni, ennek fölötté álló szervezetként feltüntetni. A mili-

* A két fogalmat helyesen elválasztja egymástól Ágoston Péter „A munka rabsága” című könyvében.

tarista reakció olykor egyenesen szembehelyezkedik a hadsereget kiegészítő és tápláló nemzettel; ennek következményei némely „kard-afférek” és egyéb történetek, amelyekben a fegyveres erő tisztjei és más tagjai nem épen mint nemzetük szabadságának őrei és védelmezői szerepelnek. Rendszerint azonban a militarista reakció nemzetieskedő, de az egészséges nemzeti érzülettel össze nem tévesztendő *nacionalista*, esetleg *imperialista* színezetet vesz fel, midőn a nemzetközi béke-mozgalommal ellentétben kaszárnnyákban, iskolákban célzatos, meghamisított történelem- és földrajztanítással – és más helyeken és alkalmakkal arra igyekszik az ország népét, különösen ifjúságát szoktatni, hogy magát az erőszak jogán más népeknél különbnek tartsa és büszkeségét, örömét abba helyezze, hogy mi megverjük, leigázzuk az ellenséget – tekintet nélkül arra, hogy mire vezet ez a megverés a győző és legyőzöttek országában és kinek legkülönbőbb érdeke ad rá alkalmat.*)

A *klerikális reakció* az egyes felekezetek papságának hal a Imát a vallási elvek képviselőjén és a vallási tanok előadásán, emlékezetben tartásán túl messze ki akarja terjeszteni az egész társadalmi politikai és gazdasági életre. Minél több embert igyekszik a papok feltétlen szolgájjává, önkéntes adófizetőjévé és szavazógépévé tenni, még olyan kérdésekben is, melyeknek a sajtóképeni valláshoz semmi közük. A népművelés ügyét, az iskolai tanítást lehetőleg egészen papi ellenőrzés alá szeretné venni, minden oly tudományos eredményt eltitkolni, elnyomni, amelyet az egyházszerkezet a maga hatalmi céljaira nézve károsnak tekint. Jellemző a mai időkre, hogy a különféle, azelőtt egymással élethalál-harcban állott vallásfelekezetek reakciós elemei teljes egyetértésben

* Kuropatkin orosz tábornok megdöbbenően őszinte emlékiratai iskolai könyvbe való példáját szolgáltatták annak, miképen teszik olykor egy nagybefolyású üzértársaság pénzérdekeit egy nemzet becsület-ügyévé. A véres orosz-japán háború, melybe annyi nacionalista harsonával, annyi papi áldással küldték a két nagy nemzet fiait, voltaképen azért indult meg, mert egy változatos vallású, de nagy befolyású emberekből álló orosz pénzcsoport a koreai erdők kihazsnálására, valószínűleg kipusztítására akarta magát vetni és ezt a profit-alkalmat Japán részről elkaparintották előle.

készek eljárni a felekezeti színezetet mellőző tanítás, a „szabadgondolkodás” ellen. Az uralmat élvező osztályok saját személyükre nézve sokszor merőben vallástalan tagjai nem egyszer a köznép vallásos túlbuzgalmában látják állásuk legfőbb mentsvárát, csak ettől remélik, hogy tovább is engedelmes alattvalókat, igénytelen munkásokat kaphatnak, a népből.

A kulturális reakció nyíltan vagy burkoltan lassítani kívánja a népműveltség terjedését, késedelemmel engedi csak meg a legnélkülözhetlenebb iskolák felállítását és akkor is oly felekezetek, vagy egyéb csoportok kezelésébe adja, olyan viszonyok közé helyezi azokat, hogy minél kevesebb valódi használható világismeretet nyújtsanak a tanuló gyermekeknek és esetleg felnőtteknek. Mert „a paraszt annál jobb, minél butább” – „az egészen tudatlan ember jobb (bizonyos \ urak szempontjából), mint a félművelt”. A kulturális reakció útjára nemcsak a tőkés, birtokos osztály, hanem az értelmiség nem egy saját életérdekét félreismerő tagja is lépett; ezek népműveltség-ellenes magatartása azt jelenti, hogy az urak tanultságukat oly másokra nézve hozzáférhetetlen előnnyé szeretnék kiképezni, amely boldog birtoklóinak tőkevagyon nélkül is gazdagságot, nemesség nélkül is feudális tekintélyt, mindkettő nélkül más emberek fölött zsarnoki uralmat biztosít. Pedig, miként láttuk, az értelmiségi osztály egész boldogulása, fejlődése a népműveltségben és ebből fakadó népjólétben gyökerezik; egy művelt nép körében a legműveltebbek, a valódi urak, egy műveletlen nép országában csupán az ország zsarnokainak első szolgái. A kulturális reakcióhoz tartozik a bortermelők, sörbárók, szeszgyárosok, korcsmárosok és egyéb szeszszital-elárúsítók aknamunkája az alkoholelles mozgalom megghiúsítására. *) A részegeskedést nem egy országban az ildomoság követelményének, vagy nemzeti érénynek, a népmérgezést nemzeti gazdasági érdeknek merik odaállítani azok, akik csak épen bizonyos jövedelmeiket féltik.

* Ez még olyan országokban is észlelhető (Svédország), ahol az alkoholelles mozgalom külföldben igen erős és nagy eredményeket ért el.

avagy attól tartanak, hogy a pálinkával le nem kenyerezhető, el nem tompítható proletár követelődőbb lesz az élet más, valódi értékeire nézve. Az antialkoholizmus bizonyos körök részéről tapasztalható ellenzése iskolai példáját szolgáltathatja egy önző indokú, nagy gazdasági, irodalmi és társadalmi eszközökkel (iváskényszer) dolgozó reakciónak.

A tőkés gazdasági reakció az, mely a munkásságot úgy az iparban, mint a mezőgazdaságban olyan feltételek között akarja tartani, amelyek közt már a múltak tapasztalatai szerint is csak épen olcsó, de semmi esetre sem a munkaadók által mindennek dacára is megkövetelt értelmes, jó munkát szolgáltathat. Erőszakosan akadályozni igyekszik a munkások felvilágosodását, különösen a munkapiac viszonyairól való tájékozódását, lehetetlenné igyekszik tenni a munkások szervezkedését, korlátozza költözködési szabadságukat, sőt még a munkaszerződés szabadságát is, amennyiben arra törekszik, hogy az egyes munkás lehetőleg csak egy bizonyos munkaadónál találhasson alkalmazást a munkaadónak épen tetsző feltételek mellett. A reakciónak ez az alakja leginkább faluhelyen ünnepli diadalait, ahol az egyes elszigetelt mezőgazdasági, bányász vagy ipari munkás nem is lát más választást maga előtt, mint hogy egész erejét hónapokra, sőt évekre lekösse annak az olykor egész vidéke fölött uralkodó munkaadónak, aki előlegek, bérlakások és a jövőbeni munkaalkalom fölötti rendelkezése révén bármely olcsó munkát, vagy robot-szolgáltatást is reáráthat. A munkaadók egymás közötti versenye, kivált ahol az ipari munkaadók kerülnek szembe a mezőgazdaságiakkal, rendszerint végét veti ezeknek az idilli állapotoknak.

A feudális társadalmi reakció az ember és ember közötti hatalmi különbségek tüntető érvényesítésében, kihasználásában és továbbfejlesztésében áll. Tünetei: a nemesi címek és tiszteleti igények hangsúlyozása a régi nemesek, hajhászása a meggazdagodott polgárok által, rendjelek és kitüntető címek mindenféle eszközökkel megkaparítása, vagy megvásárlása, a „magasabban állók” gögös elkülönülése a „közönséges” emberektől, a kitüntetésekön kívül a hatalmi állások lehető kizárólagos megtartása a főrangú körben, a köznép tagjaitól,

kivált a függő helyzetűektől oly viselkedés, oly szólásmódok és általában oly magatartás megkövetelése, mely legfeljebb a hűbéri középkorban, a védelmező harcos úr és a védelmezett jobbágy között bírtak némi ténybeli alappal, de már épen nem a mai munkaszerződések két megkötő fele között.

Mindeme reakciók természetesen nem lépnek fel elkülönözten, hanem sokszorosán összefonódnak, kiegészítik egymást. Aki egyszer valamely kérdésben reakciós, azt ha idővel meg nem javul, a logika viszi reá, hogy más kérdésekben is a reakciós oldalra álljon. Aki például a feudális reakció szellemében nőtt fel és él, az csakhamar látni kénytelen, hogy hűbéri társadalom-álma még ködfátyolként sem tartható fenn a munkálkodó réteget nyomott helyzetben tartó gazdasági reakció nélkül. Ez viszont csak az államhatalom politikai reakciójában bírhat erős támaszt, mely ismét a militarista, kulturális, esetleg klerikális reakció segítségével képes a népet kellően megfélemlített, engedelmes lelkiállapotban tartani.

A reakció, bár képviselői olykor azzal szeretnék a közvéleményt önző törekvéseik iránti engedékenységre hangolni, hogy a „létat cest moi” módjára a nemzeti eszme, a haza kizárólagos megszemélyesítőinek állítják oda magukat – alapjában véve legalább is olyan nemzetközi, mint az újtársadalmak, melyek ellen irányul. Bármennyire takargassák is az ily egyének eljárásaikat nemzeti jelszavakkal, az első alkalom, melyben az idegen reakcióval szövetkezés saját nemzetük rovására előnyökhöz segítheti őket, már lerántja róluk az álcot.

A reakciónak egyik leggonoszabb, szerencsére sisyphusi munkája az, melyet az ifjúságnak, vagy legalább ebből kiválasztott egyéneknek egyoldalú nevelésével vak eszközök teremtése végett kifejt. Némely, kivált katonai és papi nevelőintézetek szomorú példáit szolgáltatják annak, miként lehet egv a világ valódi ismeretétől elzárt, környezetének behatásai irányában azonban fogékony ifjú lényt „home projectile”-t, puskagolyóemberré tenni, aki csak azt tudja szépnek, jónak, helyesnek találni, amit első ifjúságában bizonyos érdekből ilyennek állítottak eléje és mindent ismeretlenül is fanatikusan gyűlöl, ami ezekkel a lelkébe vert sémákkal tel-

jesen meg nem egyezik. Hogy azonban igazságosak legyünk, a szociáldemokrata kitanítás is nem egy helyütt mutat hajlandóságot tanítványai ilyszerű kiképzésére (polgári lapok olvasásának ellenzése). Mindebben csak az a szerencse, hogy a reakció által egyoldalúságra nevelt emberek rendszerint csalódást okoznak lelki megnyomorítóiknak, mert vagy külön gondolkodásuk folytán oly messze állnak az emberi társadalom legtöbb tagjától, hogy hatékonyabb befolyást még legközelebbi környezetükre sem gyakorolhatnak, vagy ha esetleg felnőtt korukban nagymérvű saját szellemi munka árán kitölthették nevelésük hiányait és mélyebben belepillanthattak a társadalomba, már meg is szabadultak reakciós nevelésük közvetlen varázsától; alkalmazóiknak használhatóbb, de ezzel szemben kevésbé megbízható eszközei lesznek, akik olykor épen a legnagyobb dühhel csapnak át annak ellenkezőjébe, amire őket nevelték, legvéresebb üldözői lesznek azoknak az intézményeknek, eszméknek, amelyek kizárólagos szolgálatára hivatottaknak kellett volna magukat tartaniuk. A reakció még sokhelyütt elég erős, hogy a népnevelést és a magasabb kiképzésre szolgáló intézményeket a kor követelményeinek részben meg nem felelő működésére kényszerítse, némely hasznos ismeretek elterjedését lassítsa és ezzel szemben bizonyos előítéleteket, ferde felfogásokat szórjon a társadalomba. De olyan reakció nincs, mely elég hatalmas lenne, elég eszközzel rendelkeznék, hogy egy társadalom egész új nemzedékét a maga egyoldalú szolgálatára nevelje, vagy akár csak az egészen a maga céljaira nevelt kevésszámú egyént további életfolyásukban is oly viszonyok között tartsa, amelyek mellett a reakciós irány mellett való kintartásuk biztosítottnak tekinthető.

Ismételjük azonban: a reakció szó használatában, tényének megállapításában óvatosaknak kell lennünk. Nem minden reakciós, ami bizonyos fokig konzervatív, ami nem veti magát megfontolás nélkül a legtávolabbi jövő eszményei, álmai után. Nem reakció tehát az, ha valaki az állam belső rendjét és békéjét fenn kívánja tartani, az ország népét egy külső ellenség által való leigázástól, meggyötörtetéstől kelően felszerelt és fegyelmezett haderő kifejtésével meg akarja

védeni, a vallásos meggyőződés tiszteletét kívánja, emellett fenntartja, megköveteli, sőt az emberek minél nagyobb körére kiterjeszti az érintkezésnek bizonyos régi szokásokban kialakult finomultabb, emberségesebb formáit.

Nem is választiható szét az emberi társadalom minden életnyilvánulásaiban egy feltétlenül reakciós és egy feltétlenül haladó táborra, bár minden ember gondolkodásának alapvonását megadja az egyik, vagy a másik irányzat. A ornai élet viszonylatai oly bonyolultak, szövevényesek, hogy az egyes ember igen sokszor látja magát az egyes esetekben akár egyéni, vagy családi önzés, akár nemzeti-, osztály-, pártérdek által arra indítatva, hogy rendszerint vallott álláspontjától eltérő magatartást tanúsítson. Hogy csak a legújabb kor történetéből vegyek példákat: az erősen konzervatív abszolutista szellemű porosz-német császári kormány a múlt század 70-es éveiben ellene működött a francia monarchia visszaállításának, mert ettől erősebb megtorló háborús mozgalmat várt, mint a harmadik köztársaságtól. Viszont ezen köztársaság kormányai a keleten a katolikus misszió pártfogóiként léptek fel ugyanakkor, mikor otthon a leghevesebben küzdöttek a katolikus egyház ellen. Franciák és angolok, akik már régen minden egyéni vallás legmesszebbmenő türését tették irányelvükké, még a múlt század utolsó évtizedében gyarmatfoglalási érdekből véres vallásháborút támasztottak Középfrika katolikus és protestáns keresztény hitre térített benszülőttei között. Az már épen gyakori eset, hogy a keresztény nagyhatalmak véres megtorló hadjáratokat indítanak egyes hittérítőknek és ezek híveinek meggyilkolásáért azon különféle műveltségű nem keresztény népek ellen, melyek ama hittérítőkben idegen szellem és idegen gazdasági érdekek ügynökeit, saját ősi intézményeik és kötelekeik feldúlóit látták és gyűlölték. Országaik nemzeti, nyelvi egységének megteremtése és védelmezése közben is összevegyítik, sőt felcserélik szerepeiket a legkülönbözőbb társadalmi irányzatok képviselői; reakciós gondolkodású emberek jól felszerelt iskolákat állítanak fel ott, ahol ezzel nemzeti nyelvüket terjeszthetni vélik, viszont szabadelvűek is könyörtelenül elnyomnak mindenféle más nyelvű közművelődési intézményt. Ebben a tekintetben alig

van különbség az önálló, uralkodó, hatalmas és művelt, meg a csupán önállóságra törekvő, pusztá létükért küzdő, elmaradtabb nemzetek képviselői között; alig néhány szerencsés helyzetű ország képez irigylésre méltó kivételt.

Az emberek magatartásában ezeknek a különbözőségeknak, sőt ellenmondásoknak oka egyrészt a közelebbi közvetlen érdekeknek az általánosabbakkal, távolabbiakkal időnként szembekerülése, másrészt a földet benépesítő embertömegek társadalmi életének különböző fokú fejlettsége*) Eddigi fejtegetéseinkben elsősorban csupán az emberi társadalmi fejlődés élén haladó népeknek, tehát az emberiség kisebbségének történetét és életkörülményeit vettük tekintetbe, miután ezek tették meg legnagyobb részét annak az útnak, melyen vezetésük és kényszerük alatt a többi népek is előbb-utóbb haladni lesznek kénytelenek; ezeknek a vezető embercsoportoknak lélekben követése nyújtja tehát a legtöbb tanulságot az egész emberiség fejlődésének pályájára nézve.***) De azért szemébe kell néznünk annak a ténynek is, hogy az emberek nagy része nem tette még meg az egész utat a vad állapottól a harcoss barbárságon, hűbériségen, gazdasági és politikai oligarchián át a mai nemzeti államhoz és a nemzetközi munka társadalmi szervezete felé. Még az emberek százmilliói élnek vad, vagy félvad barbár állapotokban, mások theoritikus, hűbéri, vagy oligarchikus életviszonyokat mutatnak fel, vagy mutattak még nem régen. Ez a különbözőség az elért fejlődési fokozatra nézve az igények és erők különbözősését is magával hozza, az erősebb embercsoportokat szüntelen arra csábítja, hogy a gyengébbek elűzésével, vagy leigázásával növeljék saját vagyoniosságukat és hatalmi eszközeiket. Amíg, miként már érinteni szerencsém volt, a békemozgalom az európai művelt nemzeti államok között hosszú békére, elkerülhetetleneknek látszó (háborús összeütközések elhárítására vezetett, addig Európán kívül, valamint ezen földrész elmaradottabb tájain épen az utolsó húsz

* V. ö.: Hildebrand i. m. 10.

** Lagardelle ezért az egész emberiség szociális fejlődésének irányát vélte tanulmányozhatni a francia társadalom példáján, melyben legkevésbé érvényesültek a fejlődés menetét zavaró, eltérítő tényezők.

évben majdnem szüntelenül nyitva állt Janus temploma, majdnem folytonosan dörögtek az ágyúk – az ott hódítóként fellépő európai művelt nemzetek ágyúi is egyik, vagy másik helyen. Az osztályszolidaritás felbomlásának is még minduntalan tanúi lehetünk ott, ahol különböző származású, műveltségű és eszmeirányzatú urak, különböző értelmiségű és igényű munkás elemek kerülnek egymással versenybe. Itt van a gyökere azon ellenszenvnek, melyet nem egy ország különböző eredetű, de alapjában közös nemzeti és osztályérdekű lakosai között is észlelhetünk és amelyeket némely fatalisták oly szívesen írnak a „faji ellentét” számlájára. A magas színvonalra emelkedett amerikai munkás nemcsak a niggert és kínait veti meg, hanem a vele rokon „fajú” kelet-európai bevándorlót is. Mindez onnan van, hogy nem egyformán kifejlődött nemzetek és osztályok állnak egymással szemben egyenlő arányú erővel és a különböző fejlettségű emberek tömegeinek érintkezése súrlódási felületüket teremt, melyeken unos-untalan megtörik, eltérül egyenes útjából az emberiség vezető elemeinek fejlődése is.

Ilyen súrlódási felületek a ma leghaladottab népeken helől is léteznek. Jól tudjuk, mily nagy különbség van majd mindenütt a vagyonos és vagyontalan, a szellemi és testi munkás, az iparos és mezőgazda elem, a város és falu szellemi és társadalmi színvonala »között. Különösen ez utóbbi keresztezi sokszorosan a létező nemzeti és osztálykeretek alapján kiszámítani próbált társadalmi fejlődés folyamatát. Tudjuk, hogy az ipari osztályelmélet elveszti érvényének legnagyobb részét a városok vámsorompóin kívül; különösen a szocialista osztálykategorikákba nem illeszthető be az a kisgazda-osztály, melynek tagjai termelési eszközök fölötti rendelkezés- tekintetében a vagyonos városi polgársággal állnak egy szinten, szükségletkielégítésük eszközei, igényeik és értelmiségük tekintetében azonban az ipari proletárság legalsóbb rétegével egyeznek, ha ugyan ennek is alatta nem maradnak. Az aránylag jelentékeny vagyoni erő és ennek dacára fennmaradt szellemi elmaradottság teszi a falusi népet majd a városiak részéről való kiaknázás könnyű prédájává, majd minden konzervatív s minden reakciós

irányzat legerősebb bástyájává és reményhorgonyává a városi elem újító irányzataival szemben. Ha ehhez még az őstermelő falusi és az iparos városi foglalkozási csoportok főzött felmerülő gazdasági érdekösszeütközéseket is (16. §.) tekintetbe vesszük, megérthetjük, hogy a két csoport ellentéte nemcsak az egyes országok politikai és társadalmi életében, de még a túlnyomóan agrár és a túlnyomóan iparos, merkantil államok nemzetközi vonatkozásaiban is kifejezésre jut

21. §. A zsidók.

Sajátos helyet foglalnak el a mai embercsoportok, nemzetek és osztályok mozaikjában a zsidók.* Ezt a népet faji különlegességei sohasem választották el olyan mértékben indogermán, altáji és szemita környezetétől, mint pl. a fehér embereket a színesbőrűektől; a faji különállás sohasem tett volna képes arra, hogy a zsidóságot környezetében külön csoporttá tegye. De már az antik művelődés idején félig-meddig kirekesztette a pogány népek eszmei közösségéből az a tény, hogy míg amazok a legkönnyedebben elismerték egymás istenségeit, hitregéit, addig a zsidók saját Jehovájukon kiviül más istent el nem fogadtak (5. §.) Ennek dacára, hála egyebekben igen nagy alkalmazkodási képességüknek, mégis életben tudtak maradni még kisebb-nagyobb szigeteken elszórva is a pogányság tengere közepett. Egy bizonyos százalék a zsidóságról levált, amennyiben „bálványimádó” lett és teljesen beleolvadt az őt környező pogány népbe, de azért mindig maradtak zsidók, akik bár utóbb görögös nevekkal, a pogány műveltség teljes birtokában fenntartották népük vallási, nemzeti és részben még politikai hagyományait is. Ez a helyzet csak folytatódott, midőn a pogányvilág éppen a zsidóság köréből kiindult tanítás hatása alatt kereszténynyé lett; ekkor is elegendő számú zsidó maradt még apróbb, még elszórtabb szigeteken a most még nagyobb keresztény tenger közepette —

§ A zsidókérdés gazdag irodalmából is elsősorban Sombart idevágó dolgozatára kell utalnom.

még ridegebben kiközösítve, keresetében akadályozva, sokszor kegyetlenül üldözve, de -mégsem kipusztítva. A vallási különbség, a bensőbb érintkezés és összeházasodás lehetetlensége megóvta a zsidóságot a keresztény indogermán népekkel való vérkeveredéstől, megkülönböztető faji jellegének teljes elvesztésétől. A középkor századaiban a zsidók ezen elkülönzését még természetesebbé, szükségszerűbbé tette, hogy ők, mint polgári népréteg még minden üldöztetés mellett is kedvezőbb helyzetet találtak elkülönülésükben, mint (hogya a keresttség tömeges felvételével az akkori keresztény jobbagyi és szolga elem soraiba szorították volna magukat. Tudvalevőleg a zsidók némely nevezetes keresetforrása, így a kamatra pénzkölcsönzés, egyenesen megvetett felekezetükhöz kötött előjog volt. Miikor azután az indogermán népek között erőteljesen kialakultak egyes nemzetek – az ezek területein lakó zsidók ismét többé-kevésllbbé kimaradtak, amennyiben sem ők nem voltak képelek egyszerre azok népi hagyományait, nemzeti eszméit magúikba felvenni, akikkel vallási okokból oly keveset és oly barátságtalanul érintkeztek – sem a keresztény nemzetek társadalma nem fogadta éppen tárt karokkal azokat a zsidókat, akiket évszázadokon át megvetett volt ós akik ennék dacára teljes egyenjogúságuk elismerése esetén tehetségeik, értelmességük és vagyonosságuk révén a többségében keresztény nemzet körében nemcsak a többiekével egyenlő, de egyenesen kimagasló helyeket foglalhattak volna el.

Így a zsidóknak még az újkorban is egyedüli két mentsvárát képezte: üzleti élelmességük és összetartásuk. A zsidóság nem volt többé nemzet; talán egyes rajongóktól eltekintve nem is akart újra azzá lenni, sőt kivált (az értelmiséghez tartozó tagjai minden tőlük telhetőt elkövettek, hogy a lakóhelyeiken kialakult nemzetek valódi, lelkes, áldozatkész tagjainak ismertessék el magukat. Részt vettek úgy az uralkodó nemzetek gazdasági és állami rendjének kiépítésében, mint az elnyomott népek függetlenségi küzdelmeiben. Vallásfelekezet volt még a zsidóság a különféle keresztény felekezetek mellett, bár a legújabb kor szellemi iránya a vallásfelekezeti kötelék erejét az ő soraikban is

nagyon meglazította és ismét sokukat a felekezeti kötelék elhagyására, egy más, érvényesülésükre kedvezőbb ily köteléssel való felcserélésére indította. De azért mégis az tartotta őket egymás mellett és az választotta el a könnyező többi társadalomtól, hogy *zsidók*, esetleg *kikeresztelt zsidók*, akik: őszinte jóakarókat egyes személyes barátságoktól eltekintve csak egymás között, bármely ország és világrész zsidói közlött találhatnak.

Ezen félig-meddig a nemzeti társadalmakon kívül helyezett népelemnek azonban az újkori gazdasági fejlődés óriás hatalmat adott a kezébe, amidőn a pénztőkét tette az ipari termelés, a világforgalom majd nagyrészből az állami élet urává (16. §.) Pénztőkékünk egyes zsidóknak volt legnagyobb mennyiségben, ők is értettek legjobban annak megtartásához, gyümölcösztetéséhez és (a legkülönbébb erkölcsi mérték alá eső eszközökkel) szaporításaihoz. Így azok utódai, akik a középkor századaiban egy bizonyos számú ezer arany kamatra kiadásával, olykor a hatalmasoknak, ajándékozásával csak éppen a maguk és az övéik életét tarthatták fenn, az újkorban szinte törvényt szabhattak a politikai hatalom kezelőinek.

Manapság a keresztény társadalommal szemben ellenségesen működő „zsidó tőké”-ről szokták antiszemita körökben beszélni. Nos, a tőke maga épp oly kevésbé zsidó, mint amennyire a föld nem keresztény és a levegő, Mohamed állítólag benne lebegő koporsója dacára sem mohamedán. A nagy tőkék zsidó birtokosainak nem áll érdekében azon keresztény társadalom megrontása, melyben oly gazdagok és hatalmasok lettek. Ily törekvésbe sem nemzeti, sem vallási fanatizmus nem sodorhatja őket, mert nemzeti szempontból annyira hozzásimultak a körülöttük élő nemzetekhez, amennyire ezt csak bármely vallású nagytőkésektől várhatjuk, vallási tekintetben pedig sokkal közömbösebbek, semhogy emiatt egy kétségtelenül áldozatokkal és kockázatokkal járó támadó harcba bocsátkoznának. Hanem azért adományokkal és közbenjárással, kereseti alkalmak biztosításával és fenntartásával pártolják a világ bármely részén olykor nyomasztó szegénységben és még mindig társadalmi

és politikai elnyomásban is élő hitsorsosait, akikben legőszintébb híveiket, bámulóikat, esetleg ügyvivőiket és kész eszközeiket bírják. Ez az a „zsidó összetartás”, a szenvedések évszázadaiban szorosra kovácsolt családi együttérzés és együttműködés szélesebb körű kiterjesztése, mely igaz, nem merül ki jótékonyági és jogvédelmi tényekben, hanem olykor a nem-zsidó népelemeknek a legjobb kereseti alkalmakból való kizárására, sőt egyenes kifosztására, kiuzsorázására is vezet. Az ilyesmi természetesen nem teszi rokonszenvesebbé a zsidóságot azon környezetében szemében, mely már évszázadok óta megszokta volt, hogy a körében élő zsidókban személyválogatás nélkül egy tőle különböző, ellenszenves elemet lásson. Nem is került a klerikális reakció képviselőinek (akikhez ugyan nem csatlakozott az egész keresztény pápáság) nagy fáradságába, hogy a lelkek ezen irányzatának felhasználásával megindítsa a múlt század végének antiszemita mozgalmát. Ez kitűnő alkalom is volt számukra, hogy a köznép gondolkodásának vezetését a demagógia minden eszközeivel kezükbe kerítsék és egyúttal elvonják az alsó néprétegek figyelmét olyan kérdésektől, melyeknek szellőztetése amaz urakra nézve kellemetlenebb lett volna.

De a legújabb kor nemzeti és osztály-kialakulása keresztültört a zsidó összetartáson, valamint a keresztény társadalom zsidó-ellenszenvén is. Azokban az országokban, melyek a társadalmi fejlődés élén haladnak, a zsidók már majdnem megszűntek a nemzetek és osztályok más tagjaitól megkülömböztethetők lenni, ott a vallásuk, vagy származásuk, faji jellegük révén még nyilvántartható zsidó-ivadékok száma is rohamosai) fogy.* A zsidó proletárok, olykor értelmiségiek és polgárok sorából kerülnek ki a zsidó nagytőkések legelszántabb szocialista ellenlábásai. Általában a zsidók, amint egyszer kikerültek a gettók félénken konzervatív légköréből, már nagyon hajlamosak minden haladó irányzat pártolására. Ez a lelki készség érthető is, miután a legutóbb lefolyt századok hagyományaihoz, társadalmi,

* A felismerhető zsidó elem eltűnését épen a művelődés és gazdasági fellendülés ideje óta Németországban figyelik meg leghatározottabban.

állami intézmény maradványaihoz őket nem boldogulás és dicsőség, hanem gyötörtetés és megalázás emlékei fűzik. Progresszív buzgalmukban némelyek közülük sokszor elvesztik a létező viszonyok valódi mértékét, túllépi az észlelyességnek és a jó ízlésnek az őket környező, de általuk még teljesen át nem értett társadalom felfogásában vont határait. Mindez ellenszenvenné teszi az ily zsidókat a konzervatív világnézetek (olykor épen zsidó vallású) (képviselői előtt és újabb indítékot ad a minden progresszív szótól remegő reakciós köröknek az egész zsidóság ellen irányuló antiszemita mozgalmak szítására.

A nemzetileg és társadalmilag még elegendően ki nem alakult országokban végre ma is „zsidókérdés” van, ott a zsidóknak a környező nemzetekbe olvadása elé oly akadályok tolnak, hogy a nemzeti alakulás szükségének csak egy külön „jiddisch” nemzetiség hirdetésével (Galícia, Oroszország), vagy egy Palesztinára mint újból elfoglalandó hazára tekintő zionizmussal vélnek eleget tehetni.

22. §. *Nemzetiség, nemzetköziség.*

Az eddig előadottakból az olvasó talán azt a benyomást nyerhette, hogy a nemzeti kialakulás, miután a francia forradalomban és az ezt követő fejleményekben delelőjét érte, most már a hanyatlás útjára lépett. Valóban sokan látják a mai kor nemzetközi irányú fejlődésében részint örömmel, részint borzalommal a nemzetek alkonyát, egy olyan idő beköszöntését, melyben nem lesz *nemzet*, nem lesz *haza*, legfeljebb *osztály*, ez is csak addig, amíg a teljesen kiépülő szociáldemokráciának sikerült ezt az utolsó választófalat is eltüntetni az ember és az ember közül.

Ez a felfogás azonban, akár szocialista reménykedésből, akár konzervatív aggodalmaskodásból fakad, szerény nézetem szerint merőben téves. A nemzeti kötelék ugyan nem uralkodik oly teljesen az egyes ember élete fölött, amint azt még néhány évtizeddel ezelőtt lehetségesnek gondolták, sőt ügykörének nem egy részét adta át a hivatalos és önkéntes nemzetközi kötelékeknek, nem egy oly szolgálatot bízott egészen, vagy részben ezekre, amelyet azelőtt csakis maga

teljesíthetett tagjaival szemben. De az emberi élet viszonylatai oly sokszerűek és szövevényesek, annyira nem szorítókat egyetlen keretbe, hogy kielégítő szabályozásukra egyenesen szükséget képez többrendű kötelék és szervezet létezése. A társadalmi osztályok mint csoportosító keretek nagyobb mértékben előtérbe lépése sem jelenti a nemzetek egyesítő erejének megszűntét, mert a nemzetek és osztályok nemcsak egymás mellett, de egymáson keresztül-kasul léteznek. Azon idők, midőn minden osztály csakis egy-egy nemzeti közületen belül alakulhatott ki, elmúltak; az osztályok ma túlterjednek a nemzeti határokon, és emellett a nemzetek sem valamely osztály intézményei, hanem szintén túlterjednek az osztályhatárokon.

Bátran mondhatjuk, hogy a mai nemzetközi szervezkedés idején a nemzeti kötelék működési köre még némely ügyeknek a nemzetközi szervezetekre ruházása után is nem szűkült, hanem bővült; az élet mind több vonatkozásában kénytelen az ember nemzete eszközeit, intézményeit, (Szervezeteit igénybe venni. Sőt a nemzetek egyik fontos működési terét épen tagjaiknak a nemzetközi élet áldásaiban való részesítése képezi; a nemzeti művelődési intézmények közvetítik a nemzetközi kultúrfejlődés eredményeinek megismerését; sok nemzetközi jóléti intézményt. az egyes ember csakis nemzeti szervezetei útján, vagy a nemzetek által kötött államközi megállapodások révén vehet igénybe. Képzeltető-e nemzetibb és egyszerűs mind nemzetközibb intézmény a hadban megsebesült *honi és ellenséges* katonák ápolására rendelt vörös kereszt-nél? Az egyes emberek egészségét, jólétét, biztonságát szolgáló nemzetközi egyezményeknek nincsenek is sehol más közegei, végrehajtói, mint akiket az egyes nemzetek és nemzeti államkormányok, esetleg nemzeti társadalmi szervezetek bocsátanak az egész emberiség közjavanak szolgálá-tára.

De a nemzetközi egyezmények, szervezetek és intéz-mények, valamint az egész nemzetközi szellemi irányzat így sem nyújtanak az egyes embernek többet, mint biztonságot más nemzetbeliek által való durva megtámadtatások, károsítások ellen, továbbá a keresni, tanulási, élvezeti al-

kalmaknak az egyes országokban egyenlő feltételek közt minden ember számára nyitva álló *minimumát*. Ennek a minimumnak színvonala kivált a fejlődés élén haladó-országúikban örvendetesen emelkedik;*) ennek hasznát látják az idegenbe szakadt emberek, de elsősorban mógi» csak a hazájukban, vagy legalább a nemzetbeliek körében, *otthon* élők. Mert a magasabbrendű boldogulás, érvényesülés kedvezőbb esélyeit, a politikai és gazdasági eszközök legnagyobb részét hatalmukban tartó *nemzetek* juttatják és pedig saját fiaiknak. Az egyes ember kivételesen szerencsés esélyek jóvoltából nagy vagyont és tekintélyt szerezhet vadidegen környezetben is, de sokkal valószínűbb, hogy ott csak egy többé-kevésbé kihasználtszáműber marad; hazájában, nemzete körében ellenben már sokkal több kilátása van a legkisebb mértékű meghaladó jólét és társadalmi állás elérésére, sőt a magasabbfokú érvényesülésre is. E mellett a teljes nevelést, szellemi- és jellemképzést, majd ezen nevelési folyamat különleges, eredményének megfelelő létkeretet, környezetet ma csak egy *nemzet* nyújthatja nyelvével, hagyományaival, művelődési intézményeivel – az a nemzet, melybe valaki beleszületett, vagy kivételesen az, melybe utóbb életviszontagságai folyamán átültetődött.

Igaz, hogy nem minden embernek nyújtja nemzete ugyanazt. A nagyobb, hatalmasabb, gazdagabb, műveltebb nemzetek rendszerint nagy átlagban többet nyújtanak fiaiknak, sőt olykor a körükbe szakadt idegeneknek is, mint amennyit kedvezőtlenebb fejlődésű nemzetiek sarjaiknak bármely irányban adhatnak. Tehát egy embernek (saját elmaradt nemzete esetleg kevesebbet ad, mint egy őt utóbb befogadó haladotabb; ám két megközelítőleg egyenlő színvonalú nemzet közül az egyes embernek minden valószínűség szerint saját nemzete fog többet, jobbat, reá nézve értékesebbet nyújthatni. Továbbá a nagyon gazdag emberek fevésszé szorultak rá nemzeti környezetükre; ezek körül pénzük bárhol otthont, bár rendszerint elég hideg otthont

* Webb iránya: minél nagyobb „minimumok” biztosítása minden ember számára; azokon fölül azután többé-kevésbé szabad lehet egyeknek a jó nagyobb mennyiségében való részesedése.

teremthet. Viszont a legszegényebb proletárig, melyről már említettük, hogy sem ideje, sem módja nincs nemzeti jóléti és művelődési intézményeit nagyobb mértékben igénybe venni, sőt munkájáért otthon sem javadalmazásban, sem megbecsülésben nem élvez többet, mint másutt, szintén kevesebb köteléket érezhet maga és nemzete között. De még ezek a rétegek sem váltak el feltétlenül nemzeti tala-jaiktól; a gazdagok inkább védelmezhetik, gyümölcsöz-
tetik és élvezhetik vagyonukat egy olyan országban, ahol összeköttetések révén is előkelőségek; a proletársor legalsó színvonaláról pedig egyenlő feltételek között a hazájában, nemzete körében élő emelkedhet könnyebben a jólét valamivel magasabb fokára. A társadalom igen nagy, talán legnagyobb részére nézve pedig nagyobb szerű anyagi előnyöket, művelődési alkalmakat, kereseti lehetőségeket, tekintélyforrásokat, érvényesülési tereket jelent az, amit nemzeti függetlenségnek, nemzeti életérdeknek, sőt nemzeti becsületnek is neveznék. így a bérmunkások érdeke is abban a mértékben válik mind azonosabbá a nemzeti termelés kifejlődésének, a nemzetközi munkamegosztás kedvező alakulásának érdekével, amelyben sikerül a munka eredményében való nagyobb részesedésüket kiharcolniok. E részben csak a 14. §-ban a nemzetek közötti (küzdelmekben legyőzöttek szomorú sorsáról mondottakra kell ismételtén utalnom. Ezeket a tényeket nem szüntetheti meg teljesen a haza nevével és a nemzet intézményeivel oly sokféle üzött számtalan visszaélés sem.

A „haza” szóval a magyar nyelv igen jól fejezi ki azt az országot, amelyben az emberek egy nagyobb tömege a boldogulás magasabb feltételeit találja, vagy keresi – *otthon* van, vagy legalább otthon szeretne lenni. Amint hogy a nemzet sem más, mint azon emberek szélesebb köre, akik között az egyes magát otthon érzi.*) Ebben az értelem-

* Concha Gyöző a nemzeti eszmében az emberségi eszme egy különleges megvalósulását látja. A meghatározás egy bizonyos tekintetben jó lehet, de a magam részéről az eddig előadottak után egy nemzet szellemének kialakulására nézve nem egy ily különleges emberségi eszményt, hanem a nemzetet alkotó emberek életérdek-közösségének érését kell lényegesnek tekintenem.

ben az egyes ember hazája lehet egy bizonyos államkormány alatt álló terület, nemzete az azon területen lakó, vagy legalább arról származó, az ott szokásos nyelvet beszélő nép. De nem szükségképen az; az életviszonyok alakulása az emberek nagy tömegeinél odavezetett, hogy nem érzik és nem érezhetik magúikat otthon azon állam egész területén, melynek polgári kötelékébe tartoznak, hanem esetleg csak annak egy neszén, melyen talán velük egy nyelvű, vagy egy vallású (mohamedánok!) emberek élnek nagyobb számban. Az ilyen emberek „hazája” így bizonyos értelemben túl is terjedhet lakó-államuk határain. Már ebből is következik, hogy nem mindenki pillantja meg nemzetét a lakó országban élő emberiek összességében, még ha ezt az országot valóban hazájának tekinti is – hanem csak azokban, akik vele egyező nemzeti életet élnek, azonos nemzeti hagyományokat, törekvéseket vallanak, lehetőleg egy nyelvet beszélnek. Az ilyenek azután már minden emberre nézve hozzá- tartoznak nemzetéhez, még ha az illetőnek hazáján kívül, egészen más államok kötelékében élnek is.

Mindenesetre óvakodnunk kell attól, hogy a nemzeteket még a fenti legtágabb meghatározás szerint is összevegyítsük más csoportokkal, vagy épen gondolatban az osztályokkal helyettesítsük. A nemzeti kötelék az embert azon legkülönbözőbb társadalmi állású embertársaival fűzi össze, akiknek körében legalkalmasabb állandó lakását, otthonát találja, legjobban biztosítva látja *legkülönfélébb* élet-szükségleteinek és vágyainak kielégítését. Ellenben az osztálykötelék, melyről még a 24. §-ban tüzetesebben lesz szó, azon nemzetbeli társaival és azon idegenekkel kapcsolja össze az embert, akikkel *egy bizonyos* legfőbb fontosságú életérdeke közös. Bizonyos fenntartással azt lehetne mondani, hogy a nemzet az *együtt* élők tágabb köteléke, az osztály az *egy módon* élőké.

A kétféle kötelék közül mindenesetre a nemzet az elsődleges; ennek csiráit, csökevényeit találjuk meg az egy telepen élők kölcsönös ragaszkodásában már abban a fejlődési szakban is, amelyben még az első osztálymegkülönböztetés, a harcosok- és munkásoké sem lépett volt fel. A 4.

§-ban láttuk, hogy amaz ősidőben egy-egy a kor értelmében veendő „nemzet” mint hódító, vagy meghódított egy új társadalmi kialakulásban valóságos osztállyá lehetett. Ellenben egy osztály sohasem lehet nemzetté; még ahol teljesen egy osztályhoz tartozó egyének alakítottak is egy-egy közsületet (pl. gyarmatosításoknál), az osztálykötelék ott is azonnal háttérbe szorult az új nemzeti köteléssel szemben; a délafrikai búrnak mihelyt állama volt, már nem földműves-foglalkozása, hanem Afrikába szakadt németalföldi volta adta meg nemzeti jellegét. Ezekben az elég ritka esetekben különben a nemzeti élet azonnal megteremti az eredetileg” egy osztályhoz tartozottak között az osztálykülönbségeket is, amennyiben az élet különféle tereinek ellátása végett a munkakör és életmód megosztására készíti az eredetileg talán egészen egy fajtajú embereket.

Az emberiség eddigi tapasztalatai szerint az emberek csakis állami kötelékekben találják fel biztos megélhetésük, előhaladásuk lehetőségét. Államok alakítására és fentartására azonban csakis nemzetek képesek; ezek fejlettségi foka adja meg azután az általuk életrehívott állam mineműségét is. *Osztályállamról* beszélni abban az értelemben, hogy valamely osztály egészen a saját erejével és egészen a saját céljaira létesítsen és tartson össze egy államot – véleményem szerint képtelenség. Mert ha valahol egy osztálynak meg is van a hatalma az összes többi osztálybeli emberek lenyűgözésére – nincs meg benne az az érdekeltég, mely erőeszközeinek ily feladatkörre összpontosítására bírhatná. Az osztályérdekek túlterjednek az egyes állami határokon és ezért, aki kizárólag vagy legfőképen osztályérdekéből indul ki, nem pazarolja erejét egy a világnál legalább mindenesetre szűkebbkörű állami szervezet összekovácsolására, hanem a rendelkezésére álló eszközöket ott érvényesíti és gyümölcsözteti, ahol erre legjobb alkalma nyílik. Példa erre: a nemzetközi nagytöke szereplése. Még az állami szervezet alkotására fegyelmezett ereje lévén legalkalmasabb harcos osztály sem képes állandó államalakulatot létrehozni, ha nem sikerül abban másrendű emberéknél is valódi hazát, nemzeti otthont teremteni. A harcos rend azon

képviselői, akik nem voltak képesek valódi nemzetek életelemeivé lenni, melyek már más osztálybeli emberekre nézve is értéket képviseltek –nem hadseregeket, hanem az egész polgári elem által méltán gyűlölt és megvetett hengegő, harácsoló „szoldateszkát” képeztek, azok csak közép-karvégi condottieri-féle, bárki által felbérelhető martalócok, vagy legfeljebb csak pusztító és sohasem építő mongol-tatár „Isten ostorai”, de nem államalapítók lehettek.

Igaz, hogy az állam intézményeit és segélyforrásait minden osztály tagjai lehetőleg nagy mértékben igyekeznek a magúik javára igénybe venni és ebben e versenyben az erősebb helyzetű osztályok mindig előnyben vannak; ami megmagyarázza azt is, ha ezekben az osztályokban másoknál erősebben él az államihoz, a nemzethez ragaszkodás, a hazaszeretet. Ha ez nem történik meg, ha a hatalmon levők képesek a nemzeti szempontok teljes félretételével tisztán rideg osztályérdékekből kiindulni, ezzel időlegesen megadhatják a közületnek az „osztály-állam” színezetét, de ezzel már a végleges bomlás és pusztulás lejtőjére is viszik azt.

A haza mint otthon jellegének figyelmen kívül hagyása vezetett a *hazafiság* eszméje körül észlelhető fogalomzavarra, a minden részről legnagyobb hévvel érvényesített erkölcsi követelmények összeütközésére. Némelyek a hazafiságot az újkori eszmemenet szerint az állami kötelékhez való ragaszkodásban, mások a legújabbkori fejleménynek megfelelően a saját nemzetiséghez tartozó nép pártolásában látják. Némelyek a szülőországban, vagy egyes vidéki, szűkebb (körzeteikben (találják csak meg otthonukat, ennök elősegítésében látják tehát a legdicséretesebb honfiúi erényt, más fejekben az egész hazafiságot és nemzeti érzületet egy itt-ott zsidó, itt-ott antiszemita mellékízű „fajszeretet” helyettesíti.

Nyugodtan elmondhatjuk, hogy a nemzetközi szervezkedés a nemzeti kialakulást nem váltja fel, nem szorítja vissza, hanem inkább folytatja, betetőzi. Ha a nemzeti államok teljes kialakulása után a lelkek nemzetközi irányzata és az ez által előidézett szélesebbkörű szervezkedő mozgalom meg nem indul, ha az államok és nemzetek megerősödött

szervezetük, megnövekedett eszközeik birtokában tovább is oly idegenül, ellenségesen táboroztak volna egymás mellett, mint a kezdetleges szervezet és kicsinyes eszközök régibb századaiban – ez olyan összetükozésekre, kölcsönös kipusztításokra vezetett volna, melyek egy újabb népvándorlás borzalmaait hozták volna az emberiségre és úgy, mint tama régibb katasztrófa, legnagyobbbrészt letarolták volna az egész emberi művelődést és ezzel együtt a nemzetépítő munka eredményeit, sok nemzedék véres verejtékének, áldozatainak és szenvedéseinek gyümölcset.*) A nemzetköziség ellenben az egyes nemzetek államait és ezek alattvalóit olyan előnyök élvezetében biztosítja, aminők régebben legfeljebb egy a világ fölött uralkodó birodalomnak és ebben is kiváltságos polgárainak jutottak, de ezeknek is csak a kezdetlegesebb viszonyok által megszabott szűkebb mértékben. A nemzeti államoknak még fennmaradása és egészséges működése is biztosítottabb a helyes nemzetközi irányzatok {nem a nemzetközi reakciók} uralkodása mellett, határozottan biztosítottabb, mint a minden idegen iránt türelmetlen nacionalista „sovén” elemeknek az egyes országokban vezetőszerepre jutása esetén.

Hogy mennyire szükséges épen a ma szemeink előtt lefolyó kialakulásban létezni és haladni vágyó emberek tömegeire nézve időben *előbb* a nemzeti, *azután* a nemzetközi szervezkedés, ezt mi sem mutatja jobban, mint a nemzeti önállóság és szervezkedő lehetőség különféle mértékével rendelkező nemzetek magatartásának összehasonlítása. Amely nemzetek a politikai önállóságot, vagy az önálló fejlődési lehetőséget nélkülözik, vagy közelről veszélyeztetve látják, azok között az önállóság kivívása, letőleg megvédése az uralkodó szempont, a társadalom magatartása erősen nacionalista, sovén, más nemzetek, kivált a reájuk nézve épen legveszélyesebbek minden megnyilvánulása, kivált nyelve iránt türelmetlen és gyűlölködő. A nemzetközi haladó irányzatok körükben csak kevés őszinte, lelkes munkást találnak, még a lényegükben nemzetközi célzatú intézmények, mint pl. a szociáldemokrata pártkötelékek is bizonyos

* Fájdalom, éhez a szerencsétlenséghez a legújabb világháború alatt eléggé közel jutottunk!

elkülönködő, sovén színezetet kapnak.* Amely nemzet ellenben önálló fejlődése minden feltételének biztosított birtokában van, az nem kéjeleg ezen más népek által annyira áhított boldogságban, hanem nagyobb nemzetközi kérdések megoldására veti magát; a nemzetközi haladásnak szolgálat nem egyes rajongókat, hanem nagyszámú megfontolt* erélyes harcosokat. A kialakult nemzeti államok hazái mellett, hogy többé-kevésbé teljes nemzeti béke otthonai, egyszersmind a nemzeti határokon túlmenő, általánosabb emberi érdekű, törekvések és harcok főszínhelyei, a haladd és konzervatív irányzatok, meg a reakció döntő összecsapásainak színterei. Így van ez nemcsak manapság, de így volt a régebbi századokban is, minden az emberiséget előbbre vivő nagy mozgalom csakis biztosított létű, erős nemzetekből indulhatott ki, melyek azután elég erővel bírtak új álláspontjuk megvédésére és a világban keresztülvitelére. Névétlen, hogy a lelkiismereti szabadságot a reformációban a német, az állampolgári szabadságot a nagy forradalomban a francia nemzet adta az emberiségnek. Pedig az illető századokban nem ezek voltak az emberiség szellemi életének egyedüli, vagy csak legfőbb képviselői; hiszen a görög, olasz, és németalföldi kultúra, hogy a mórról, spanyolról és angolról ne is beszéljünk, nem volt a németnél és franciánál csekélyebb fokúnak tekinthető. Igaz, hogy csakis ily biztos erejű, igazán nagy nemzetek alhattak ki azokat a rengeteg vérveszteségeket, melyekkel az egyiknek a *harmincéves*, a másiknak a *huszonhároméves* háborúban kellett az emberiségnek tett nagy szolgálat árát megfizetnie.

Vannak, akik miként Wells** azt tartják, hogy a mai nemzetközi fejlődésben van ugyan jövője a nemzeteknek, de csak az egészen nagyoknak, míg a kisebbek előbb-utóbb abba a helyzetbe jönnek, hogy el kell takarítaniuk az útból „játékszereiket” és a nagy nemzetek egyikéhez vagy másikához csatlakozni ok. A legújabb kor történetének és a mai világhelyzetnek tanulmányozása azonban azt mutatja, hogy

* Klasszikus példa: Csehország, ahol még a szindikalisták között is elkülönülni töreksenek a német és a cseh anyanyelvűek.

** Anticipations.

nem épen a legnagyobb területen, legnagyobb számban, a legtöbb vagyon birtokában élő nemzetek az egyedül életképesek, hanem a kis területeken aránylag csekély lélekszám-ban, elég korlátolt anyagi eszközökkel élő nemzetek is képesek a mai nemzetközi irányzat dacára, sőt épen ennek védelme alatt fennmaradni és tagjaikkal szemben hivatásukat jól betölteni, ha csak lehetségessé vált számukra az állami függetlenség megszerzése és megőrzése, melynek birtokában azután életbe hívhatják és helyes működésben tartatják mindazon szerveket és szervezeteket, melyek által országukat polgáraik valódi hazájává, otthonává tehetik és a nemzetközi életben is biztosíthatják tiszteletet parancsoló érvényesülésüket.

A nemzetek a mai embereknek oly szükséges kote lékei, hogy fennállásukat a nemzeti viseletek és különleges szokások eltűnése, de még az idegen, vagy nemzetközi nyelvek nagyobb arányú elterjedése sem veszélyeztetné szükség-szerűen. Miként már a 13. §-ban láttuk, a külön nyelv a nemzeti életnek egyik nevezetes, de nem egyetlen és nem feltétlenül nélkülözhetetlen eszköze, szerve. Nyelvében él a nemzet – de nem csak nyelvében. Ugyanazon nyelv beszélése csak azokkal az emberekkel hozhat nemzeti kötelékbe, akikhez más érdek és érzelmi szálak is fűznek. Ahol az élet-érdekek annyira különbözők, hogy az egy nyelvet beszélő, közös származást valló, sőt közös államhatalom alatt is élő embertömegek az egyik helyen mást értenek a „mi”, a „miénk” alatt, mint a másikon, ott már minden akadály ellenére külön nemzetek vannak keletkezöben (észak- és délamerikai különválás, cataloniai mozgalom). Ellenben olyan nemzeteket is ismerünk, amelyeknek egységét még több nyelv uralkodó használata sem bontja meg. (Svájc.) A nemzeti nyelvnek az állam más nyelvű alattvalói közötti terjesztése is csak akkor vezet a nemzet számbeli megerősödésére, elsősorban álló munkásainak és harcosainak szaporítására, ha az uralkodó nemzet a nyelven kívül egyéb gazdasági, politikai, kulturális érdekszálakkal is magához tudja láncolni a más nyelvűeket, Ennek az uralkodó nemzetiségre és nyelvére nézve ily kedvező állapotnak klasszikus

példája tudvalevőleg az Északamerikai Unió, ahol a tegnap bevándoroltak a jó kereset és a kiterjedt állampolgári szabadságok reményében sietve tanulják az angolt és szinte gyorsabban felejtik régi nyelvüket, mint ez a köztársaság kultúrpolitikusainak kellemes. *) Ellenben a reakciós mellékgondolatokkal megterhelt erőszakos nyelvterjesztő és nyelvelfelejtető kísérletek, melyeknek leginkább szembetűnő célja zsarnoki uralkodási rendszerek megerősítése, mindennütt kudarcot vallanak, amennyiben csupán ellentállásra, gyűlölködésre, az alattvalókra erőszakolni próbált nyelv célzatos mellőzésére és üldözésére, végeredményben a nemzeti erők még nagyobb szétforgácsolására, természetlen harcokban lekötésére vezetnek. Rendszerint még az a múltó és kétes értékű hasznuk sincs az uralkodó nemzet tagjaira nézve, hogy megkönnyítenék ezeknek a saját anyanyelvükön szélesebb területen működést, keresést, érvényesülést.

A nemzeteket nem fenyegeti létében a munkásság nemzetközi szociáldemokrata szervezkedése, sem. Végtere ebben is csak emberek, egyes nemzetekből eredő emberek szervezkednek, **) akiknek a haza épen úgy érzett, ha talán nem is oly mértékben kielégített szükséglete, mint akár a polgári rétegeknek. Még a forradalmi szindikalizmus is, lényegében csak az államok kormányzásának egy bizonyos módja és egyszersmind a munkásmozgalom egy bizonyos irányzata ellen fordul, de tág kaput nyit a szakegyesületek legszűkeblübb nemzeti kizárási politikájának, valamint mellesleg mondvá a más foglalkozású proletár-csoportok ellen a legridegebb osztály zsarnokságnak is.

Nem ismételhetjük eleget: nagy különbség van a *nemzetköziség* és a *nemzettelenség*, hazátlanság közt. Az

* Északamerikában a bevándorolt európaiak anyanyelveit nem hogy üldöznék, de könnyítik tanításukat és a nyilvános könyvtárak összeállításánál is tekintetbe veszik őket. És mégis minden állandó megtelepedésre bevándorolt bármely nemzetiségű európai angolul igyekszik beszélni és minél igazibb amerikaivá lenni.

** A nemzetközi szociáldemokrata kongresszusokon vörös kerekben alkalmazott zászlói a munkásküldötteik által képviselt nemzeteknek igen jól kifejezik ezt aényt.

előbbi a társadalom fejlődésének elkerülhetetlen ösvénye, az utóbbi legalább a helyzet mai képe szerint majdnem olyan lehetetlenség az egyes emberre nézve, mint a szülők nélkül, Goethe Faustjából ismert homunculus módjára palackban való világrajövetel.

A nemzetköziségnek mindenesetre legszebb és legdicsőbb eredménye volna, ha az emberek a „szeresd felebarátodat, mint tenmagadat” bibliai elvét a mások nemzeteire mint ilyenekre is ki tudnák terjeszteni.*) Ha belátnák, hogy a különféle nemzetek sajátlagos tulajdonságaikkal, nyelvükben megnyilvánuló különleges gondolkodási formáikkal és kultúrfejlődésükkel az emberiség mindmennyi önálló értékét, haladásának, boldogulásának egy-egy külön szervét képezik és így egymás mellett való létezésük és működésük, békés összehatásuk végeredményben valamennyi nemzet tagjaira nézve áldásos gyümölcsöket teremhet és mindenesetre kedvezőbb kilátásokat nyit majd minden egyes ember számára, mint egyetlen nemzetnek valamennyi fölé kerekedése, egy utoljára oligarchikus zsarnokságba és néppusztító kizsákmányolásba fuladt római birodalom újraalakulása, vagy akár egy csupán kenyeret és legalsóbbrendű életélvezeteket biztosító, de minden további szellemi differenciálódást, magasabb kultúrfejlődést eleve szürke egyformaságba öltő phalanstère-szociálizmus érvényesülése. Az nem baj, sőt kívánatos, hogy mindegyik nemzet önként átvegye a másiktól mindazt, amivel saját létét kellemesebbé teheti, hogy az egymáshoz közeledés, hasonulás úgy az élet külsőségeiben, mint a műveltségben és erkölcsi felfogásban minél messzebb menjen, minél teljesebb harmóniát eredményezzen. Csak ne akarja tovább egyik nemzet a másiknak helyét a világban elfoglalni, létének előfeltételeit tönkretenni, vagy a maga számára elragadni. Az imperialista hódító, fosztogató politika ugyan olykor könnyebben és gyorsabban juttatja a győztes nemzet bizonyos osztályait nagyobb előnyökhöz, mint

* Ennek az eszmének jeles szocialista szószólója a világháború kezdetén meggyilkolt Jaurès, aki *Larmée nouvelle* című munkájában „minden haza” megbecsülését kívánja.

a békés gazdasági és társadalmi munka; ám az ilyen nemzeti előhaladásnak azután sokkal kevesebb a haszna az összembariságé, még a hódító nemzet későbbi nemzedékeire nézve is. Épen úgy, mint a mezőgazdaságban a külterjes rablógazdálkodás esetleg gyorsabban juttat egy-egy embert vagyonhoz, élvezetlehetőségekhez, mint a szorgos, belterjes munka – bár az országra, a társadalomra, kivált pedig a jövő nemzedék boldogulására nézve az utóbbi összehasonlíthatatlanul áldásosabb és értékesebb. A nemzetköziség irányzata akkor teljesítette volna legfőbb hivatását, ha a nemzetek békés együttműködésének állandó biztosításával olyan helyzetet teremtett volna, melyben minden ember véérébe mehetne át a meggyőződés: hogy saját nemzetét, hazáját helyes módon szolgálni kötelesség az emberiség iránt – a más nemzeteket megismerni, kímélni, sőt haladásukban lehetőleg segíteni kötelesség a saját nemzetével szemben – és, végeredményben mindkettő kötelessége az embernek önmaga, jól felfogott magasabb érdeke iránt.

VIII. FEJEZET.

A csoportok élete.

23. §. A csoportok szolidaritása és ideológiája.

Az eddigiekben szerencsém volt azon lélektani, gazdasági, társadalmi okokat kifejteni, amelyek az egyes embereket arra indítják, hogy javukat ne kizárólag saját pillanatnyi legegységesebb érdekeik kielégítésében keressék, ne is csupán saját erejüktől, tevékenységüktől várják, hanem más hozzájuk közelálló emberek közremunkálásától is remélik és egyszermind javukat a közös érdekekben dolgozók közös sikerébe, közös boldogulásába helyezték. Történelmi fejtegetésekkel igyekeztem megvilágítani, mily módon keletkeznek és fejlődnek ki az emberek ily közös boldogulást egyesített erővel kereső csoportjai, majd tömegei, miképen lesznek az ősvadonokban tanyázó és bolyongó kezdetleges embercsoportokból néptörzsek, nemzetek, miként alakulnak ki ezeken, belül, majd határaikon túlterjedve és a hozzájuk hasonlókkal világszerte összeolvadva osztályok, társadalmi rendek. A megadott szűk keretben lehetőleg kiemeltem azt a hatást, melyet az emberek egyesülési készségére a közös védelem érdeke, a közös munka és a munkamegosztás lehetősége, az uralkodás vágya és végül a vallási elem kifejtett.

Most még néhány közelebbi vonást fogok igyekezni feltárni, melyek szerint a csoport-, nemzet- és osztály képzés lelki készsége kialakul, működik és megszűnik; mintegy a csoportlélek élettanát kívánom dióhéjban nyújtani. Az emberi csoportok közül ezúttal főképen azokra leszek tekintettel, amelyeket osztály néven ismerünk.

Minden emberi csoport, így minden nemzet és osztály is egyénekből áll, akiket végső okban személyes érdekeik,

egyéni vágyaik kielégítésének reménye visz a csoportbavagy tart benne. Áll ez azon embercsoportokra, osztályokra nézve is, amelyek még nem jutottak tagjaik tudatára és amelyekhez tartozás vajmi kevés életélvezetet jelent. Ha az egyén mégis megmarad egy ily csoportban, osztályban, pl. a rab-szolgákéban és nem igyekszik belőle valamely erőszakos módon szökés, lázadás, öngyilkosság útján kiszabadulni, ez már azt mutatja, hogy az adott csoportjában való elhelyezkedés még mindig kedvezőbb reá nézve, több boldogulás lehetőségét nyitja meg számára, mint a csoportkötelékek erőszakos elszakítása. A csoporton belől minden egyes ember lehetőleg javítja helyzetét, sokszor bizony csoporttársai rovására is; gyakran más, kedvezőbb helyzetű csoportokba való átlépésre tesz kísérletet. De ha azután észreveszi, hogy igen nagy előnyökhöz juthat, igen nagy hátrányoktól menekülhet a hozzá hasonló helyzetűekkel szövetkezve, mindinkább kész lesz a közös jóért munkálkodni és küzdeni. Ebben az önfeláldozásig megy akkor, ha a közösen megszerzendő vagy megvédendő előnyre oly nagy súlyt helyez, hogy nélküle az életnek nem tulajdonít értéket.*)

Az emberek egymás közötti harca, miként történelmi példáinkon láttuk, ritkábban a pusztá létért, többnyire a jó vagy jobb élet előfeltételeért, az uralomért folyik. Az *uralom* pedig nem más, mint rendelkezés a természet tárgyai, tényezői, továbbá az emberi erő és ennek munkaeredményei fölött. Uralkodik az, aki gazdag és hatalmas, lehetőleg nagy mennyiségben és lehetőleg korlátlanul fordíthatja saját életboldogságának fokozására mindazt, amit a természet részben már az emberi munka által átalakítva nyújt és a további munka végzésére alkalmas emberi erőt, úgy a testi, mint a szellemi erőt, úgy a saját, mint a más emberek erejét. Tehát már az egyéni függetlenség és az önrendelkezés is a hatalomnak, az uralomnak egy nem megvetendő eleme.

* Az egyes korosztályok közül ily készséget leginkább a fiataloknál találunk, akik a majdnem egészében előttük levő életet csakis a nekik legjobbnak tetsző módon akarnák leélni, továbbá némely öregek-nél, akik inkább életük egész hátralevő részét odahagyják, mint annak némely megszokott kereteit. Ellenben a javakorukban levő embereknél, legritkább a fanatikus, vak önfeláldozás egyes eszméikért.

A *gazdagság* és a *hatalom* az uralom két eleme, melyek egyike nélkül a másinak biztos megszerzése és állandó birtoklása is lehetetlen. Mert akinek más emberek fölött hatalma van, annak ezen hatalom felhasználásával okvetlen meg kell szereznie a saját és a tőle függők megélhetéséhez szükséges tárgyak fölötti rendelkezést is, különben hatalma igen hamar szétfoszlik. Viszont aki a természeti tárgyak, javak nagyobb mennyisége fölött rendelkezik, annak ezek segítségével emberek fölötti rendelkezést is kell szereznie, mert enélkül nem képes gazdagságát megvédeni mások ellen, akik emberi erőhatalom fölött rendelkezve azt tőle egy vagy más módon előbb-utóbb elveszik. A gazdagság, vagyon birtoka különben nemcsak szükségessé teszi, de meg is könnyíti a hatalom megszerzését és viszont. Ez oly kézenfekvő, hogy bizonyítása nem is látszik szükségesnek. Még a vagyon és hatalom egyes elemeit, alakjait is könnyebben szerzi meg az, aki már másoknak birtokában van; a földbirtokos aránylag könnyen szerez ingó tőkét és a tőkés földbirtokot. A vagyon és hatalom szerzésének, megtartásának egyik főeszközéhez, a tudáshoz, iskolai képzéshez egy vagyonos, befolyásos család tagja könnyebben jut, mint egy „senki fia”.

Ám az önrendelkezés és hatalom, melyre az egyes embernek szüksége van, nem szükségképen egyéni, elég ha az egy csoport, nemzet, osztály kellően szervezett kollektív erejét képezi, mely egyes tagjait, életeszközeit, javait élvezetében megvédi. Hasonlóképpen nemcsak az egyéni gazdagság képes az egyént függetlenségében, hatalmában megtartani. hanem a javaknak az a tömege is, mely a vele egyetemlegeséget valló csoport összességének közös, esetleg még többi egyéneinek megosztott birtokában van. Egy bármily erős és ravasz ausztráliai törzsfőnök nem oly biztos igényeinek érvényesítésében, sőt pusztán életének védelmében sem, mint egy közepes erejű angol szervezett munkás; egy keleti nábob műveletlen, enyveskező, rosszindulatú környezetében nem tehet szert olyan derűs életélvezetre, mint egy mérsékelt

* Erre a tényre Magyarország középkori történetéből sok érdekes példát találunk Ágoston Péter: A magyar világi nagybirtok története munkájában.

vagyonú francia polgár. Ha ez nem lenne így, nem volna az egyes csoportokba tartozó emberek között *összetartás*, nem is lehetne szó az emberek között csoportokról, hanem csak elszigetelt egyének merőben önző harcáról minden más egyén ellen.

Az egyén persze nem ingyen élvezi csoportjának uralmi eszközeit, hanem ezeket csak oly feltétel alatt tekintheti többé-kevésbé sajátjának, hogy egész magatartását a csoport érdekei, törekvései, ízlése szerint alakítja, mindent mellőz, ami őt csoportjától elválaszthatná, vagy éppen ezzel ellentétbe hozhatná. Ez lényegében a *szolidaritás*, mely az egyes emberre nézve amily nyilvánvaló előnyöket hoz, nem egy esetben jelentékeny áldozatokat is von maga után; az egyes sokszor minden közvetlen haszon kilátása nélkül erején fölül kénytelen költeni, veszteségeket, kockázatokat vállalni, ellen-szenves érintkezéseket folytatni, csak hogy a hozzá hasonlók ki ne rekesszék maguk közül, védtelenül ki ne szolgáltatassék más közömbös, vagy ellenséges indulatú csoportodnak. Az ember olykor még egyéni nagyravágyását, kiválási ösztönét is csak más csoportbeliekkel szemben ereszti egészen szabad-iára, míg féket helyez reá, ahol túlságos kimutatásával felkölthetné saját csoporttársai irigységét, ellenszenvét. Néha az egyén még biztos veszébe is kénytelen rohanni pusztuló családjával, nemzetével, társadalmi osztályával együtt, mert ha ezt nem akarná, magára hagyva még hamarabb tönkremenne. Példa a katonai bátorságon kívül némely hanyatló felső osztályok tagjainak öngyilkos költekezése, fényüzése, mely azonban egyedüli eszköznek látszik a megrendült tekintély, társadalmi állás ideig-óráig való fentartására, más ellenséges osztályok tagjainak keresethez juttatására és ez után a felső osztály érdekszövetségbe, vonására (magyar földbirtokos nemesség 1848 után). Ez az önkéntesnek! látszó, de valójában csak kényszerült önfeláldozás nem tévesztendő össze egyesek kivételes áldozatkészségével, hősiességével.

Olykor igaz, nem ily anyagnak mondható kényszer hatása alatt áldozza fel az ember csoporthelyezete követelményeinek létérdekeit; csoportjával, nemzetével, osztályával együtt megy tönkre nem egy ember, akinek ugyan hajaszála sem görbült volna meg, ha elfordul csoportja kárhozatos el-

járásmódjától. Az ilyen emberek egyénileg merőben célszerűtlen cselekvésének indokát anyagi kényszer helyett lelki kényszer szolgáltatja; az illető egyszerűen nem tudja elképzelni, hogy önmagának teljes feladása nélkül másképp is járhatna el, mint csoportjának többi tagjai. Egy esete ez annak a, hazai szociológiai irodalmunkban Harkányi Ede által*) kifejtett folyamatnak, midőn az eredetileg tisztán célszerűségi cselekvésmód az idő folyamán szokássá, majd még önfeláldozást is kívánó erkölcsi parancscsá gyökeresedik az egyénekben és az egyének csoportjában.

Ez a tény már átvezet az *ideológiák* keletkezésének és működésének jelenségeire. Miként már a 2. §-ban kifejtteni szerencsém volt, az ember helyzete egy társadalmi csoportban, nemzetben, osztályban döntő befolyással van gondolatvilágának, lelkületének, jellemének, egész magatartásának kialakulására, Az ember gondolatvilágát, amennyiben ez az őt magába foglaló emberi csoportra, osztályra, vallásfelekezetre, nemzetre vonatkozik, a *csoport*-, illetve *vallásfelekezeti*-, *nemzeti*, *osztály-ideológia* szóval jelölhetjük meg. Ez az ideológia szükségképen többé-kevésbé közös az egész csoport, nemzet, osztály tagjai között, ez képezi a csoportok összetartó kötelékét, egységes irányú eljárásának alapját, ez tehát sajátképpen a *csoport lelkülete*. A nagy csoportokon belül sokszor megkülömböztethető külön ideológiája van egyes szűkebb alcsoportoknak, pl. az értelmi keresők között az állami tisztviselőknek, ezek között ismét a bíráknak.***) Ezen alcsoport-ideológiák természetesen az általánosabb, lényegesebb vonásokban egy-egy főcsoporton belül megegyeznek egymással és csupán némely részletekben térnek el egymástól az alcsoportokat elválasztó tényezők mérve szerint. Miután az ember csoportos lény, aki csoporton kívüli életet alig tud a maga számára elképzelni, annál kevésbé kívánni, az egyes ember tudatosan és öntudatlanul mindig alkalmazkodni fog az őt magába foglaló, vagy környező csoportok ideológiáihoz. Saját csoportjának, osztályának ideája szuggesztív ha-

* Babonák ellen.

** Le Bon ebben a tényben igen nagy tévedések és társadalmi Aátrányok forrását látja.

tassai lefz reá, azt fogja szépnek, jónak és helyesnek tartani, ami a vele egy osztályúak esze járása szerint az. *) Ellenben más, talán ellenséges csoportok ideológiái inkább ellenmondást támasztanak benne, mintegy védekezésként **) saját csoport-ideológiájából származó álláspontjának még túlzott hangsúlyozására, érvényesítésére is csábítja őt. Akkora erővel bír az emberek elhatározásainak irányítására a mások egy vagy más szempontból fenyegetőnek látszó állásfoglalásaival, eljárásaival szemben való ellenmondás, hogy az emberek gyakran vezetőjüké, szinte halványukká tesznek valakit, csak azért, mert más, ellenszenves emberekkel ellentétbe jutott, tőlük bántalmakat szenvedett. Ismeretes, milyen erős tápot ad egy mozgalomnak, ha egyes képviselői . valamely alakban vértanúságot szenvednek, mennyire szorosra fízi egy-egy csoport, vallásfelekezet, nemzet, osztály összetartását az illető csoport valamely tagja által elszenvedett és közhírré lett méltatlanság.

A csoport-ideológia az ember egész életmódját, cselekvését szabályozza a legkisebb részletkérdésektől a legnagyobb horderejű elhatározásokig, mert csak aki eszerint jár el, számíthat teljes mértékben csoporttársai jóindulatára, támogatására. Az utóbbi fény már magában véve is megm gyalázza az egyes ember messzemenő alkalmazkodását a csoportjában uralkodó felfogáshoz, szokásokhoz, csoportja jelleméhez. De megmagyarázza a tényt az is, hogy a csoportjához alkalmaz-

* V. ö. Oppenheimer: A demokrácia. Huszadik Század 1914.

** Tudvalevőleg a védekezési ösztön minden élő lényben minden más élőlényvel szemben megvan Ez a forrása az ellentmondási és erőszakoskodási hajlamnak, mely utóbbinak célja sem más, mint más lény erejének és ügyességének legyőzése, elosztatása annak a tudat alatti félelemnek, hogy más lény a miénknél nagyobbak tetsző erejével, ügyességével, értelmességével, saját életösztönét a mi rovásunkra is érvényesíthetné, a mi életösztönünkre nézve válhatnék veszélyessé. Ez a harci kedv és vadász-szenvedély lélektani alapja. Ez az ellenkezést vagy különben háttérbe szorul, mihelyt az egyén annak felismeréséhez jut, hogy egy más egyén léte és működése az ő életösztönét nemcsak hogy nem veszélyezteti érvényesülésében, hanem még megvédelmezi, előmozdítja. Az ember, a gyermek egyéni és társadalmi fejlődésének útja éppen az, hogy mind több lénytársában ismeri fel ellensége helyett érdektársát, támogatóját.

kodó egyén járt úton haladhat, környezete példáját, kívánságát követheti, ami tudvalevőleg a legtöbb emberre nézve a legkönnyebb, legtermészetesebb eljárásmodot jelenti. Míg a szokott ideológiától és a környezet-szuggestív eljárásmodtól való eltérés még oly idegmunkát is követel, mely sok esetben-terheesebbnek látszik nem egy áldozatnál.

Miként előbb említettem, a saját csoportjához való ezen alkalmazkodással ellentétként áll szemben a más csoportbeliek nézeteinek, indítványainak, izlésmegnyilvánulásainak. eleve elvetése, más csoportok szokásainak, divatjainak, eljárásmodjainak méltatlanokként kerülése. Az ember nemcsak azért tesz valamit, mert mások teszik, hanem sokszor épen azért, mert ismét mások *nem* teszik. Mások divatját, modorát az ember nemcsak követni, de célzatosan kerülni is képes. Példák: a régi fajta parasztember, aki nevetségesnek tartaná magát olyan ruhaviseletben, amely talán már a szomszéd községben általános; az a protestáns, aki a szentképek előtt buzgón keresztet vet, hogy – zsidónak ne tartsák. Miután pedig egy egyén többféle csoportokba tartozik, azon csoport felfogásához fog erősebben alkalmazkodni, melynek saját ételsorsára nagyobb kedvező jelentőséget tulajdonít és attól fog elhúzódni, amelyik részéről nagyobb bajoktól tart. így ugyanazon egyén alkalmazkodásának, utánzásának iránya is változhatik életében; ugyanez áll az emberek tömegeire is.

Azt elmondhatjuk, hogy csoportjuk, nemzetük, osztályuk ideológiájával csak a legelvetemültebb és a legnemesebb egyének mernek nyíltan szembeszállni,*) akik elébe helyezik a közkeletű fogalmak szerinti jó életnek, vagy a legalsóbb rendű élvezeteket, előnyöket, vagy a legmagasabb rendű jót, a csoport-kereteken felül emelkedő emberiségi közjót. Azokat, akikben akár csoportjuknak, nemzetüknek, osztályuknak ideológiája, akár egy magasabbrendű emberiségi ideológia oly erővel hat, hogy érte másembereknél nagyobb áldozatokat képesek hozni, esetleg életüket is odaadni, az emberek hősként tisztelik, míg a csoport-ideológiák iránt az átlagosnál kevésbé fogékony egyéneket a kicsinyes önzés,, gyávaság vádja, a közmegevetés éri.

* V. ö. Le Bon i. m. 25.

24. §. Az osztályok.

A legnehezebben meghatározható emberi csoportfajtat mindenestre a *társadalmi osztályok* képviselik. Leghelyesebben ezeket talán úgy határozhatjuk meg, hogy az osztály hasonló társadalmi helyzetű és ennek folytán hasonló érdekű emberek összesége, akik között idővel természetesen kifejlik a közösség tudata, közös irányú eljárás készsége, tehát az, amit előbb osztályideológiának nevezünk. Az emberi fejlődés különböző fokozatain, különféle tények döntik el az egyén helyzetét a társadalomban és határozzák meg társadalmi érdekeit, tehát az osztályok létalapja, egymástól elválasztó jellege is más-más lesz. Így a legrégebb hódító társadalomban, mely a mai értelemben vett egyéni tulajdont még nem ismert, egy uralkodó, vagy egy leigázott törzshöz, néphez való tartozás döntötte el az egyén osztályhelyzetét; a csoportfejlődésnek ebben a kezdetleges szakában (de csak is ebben!), nemzet és osztály tulajdonképpen egyet jelentett (4. §.). Később a foglalkozás (harcos, földművelő, iparos), majd a tulajdoni rend teljes kialakulásával a vagyoni helyzet lett az osztálybasorozás döntő tényezőjévé, mely mellett ugyan továbbra is több-kevesebb befolyással bírnak az egyes ember «sztyálállására a többi régebben döntő tényezők, meg némely mások is, mint pl. a műveltségi fok. olykor a vallásfelekezeti stb.

Miután az embereket különböző osztályokba különböző érdekek sorozzák, elkerülhetetlennek látszik, hogy a társadalmi osztályok érdekei sokszorosan összeütköznek, nemritkán az osztályok egymás iránti ellenszenvére, egymással való félig még öntudatlan súrlódására, végre tudatos *osztályharcokra* vezetnek. Mint az emberi csoportok minden küzdelme, az osztályharc is lényegében az uralomért folyik, ez pedig miként az előző szakaszban láttuk, nem más, mint rendelkezés a természet tárgyai, tényezői, továbbá az emberi erő és ennek munkaeredményei fölött. Uralkodik egy osztály, ha a beletartozó emberek mindegyike, vagy túlnyomó többsége a vagyonnak, önrendelkezésnek és mások fölötti befolyásnak aránylag magas mértékével bír. Az egyes emberi csoportok

uralkodásában általában négy állapotfokozatot ismerhetünk fel, melyeket azonnal lesz szerencsém részletezni. Előzőleg csak azt kívánom megjegyezni, hogy ezek a fokozatok valamennyi emberi csoportnál, tehát a nemzeteknél is felismerhetők és követhetők, de sehol nem oly élesen és határozottan, mint az osztályoknál. Az uralmi állapot-fokozat, miként látni fogjuk, döntő tényezőként szerepel az osztályok magatartásának, ideológiájának kialakításában.

Az első uralmi állapot-fokozat az, midőn valamely osztály oly kedvezőtlen körülmények között él, oly tökéletesen el van nyomva, hogy tagjai közös erőfeszítéssel sem tudnák valamennyiük helyzetét lényegesen javítani, sőt ily irányú kísérleteikkel csak újabb szenvedéseket zúdíthatnának magukra. Ebben az állapotban az osztály tagja úgyszólván csak egyéni életet él, a maga hasznát igyekszik szolgálni minden más ember, így osztályosorsosai rovására is. Ez utóbbiakhoz éppen csak az emberi együttérzésnek valamivel nagyobb mértéke fűzi, mint a más osztálybeliekhez. Az ilyen osztály tagjai vagy eltompult megadással tűrnek, minden méltatlanságot és örülnek minden apró élvezetnek, mint pl. egy kupica szesz, vagy az élelmesebbek egyenként igyekeznek nyomott helyzetükből egy magasabb osztályba felkerülni. Evégből keresve keresik is ezen magasabb osztályok tagjainak egyéni keyét és a legteljesebben elismerik fölényüket.

A második fokozat az, midőn egy osztály helyzete még mindig nem felel meg a tagok igényeinek, de a közös eljárás lehetségesnek mutatkozik és kívánatos eredményekkel kecsegtet. Ebben az állapotban legnagyobb az osztály-összetartás, legerősebb a szervezkedési hajlam, legmesszebbmenő az áldozatkészség, de legizőbb a gyűlölet is más, különösen hatalmasabb osztályokkal szemben.

A harmadik állapotfokozat, midőn valamely osztály helyzete előnyös a tagokra nézve. Ekkor az osztályösszetartást az tartja életben, ha az osztály előnyös helyzete mások, esetleg a kedvezőtlen helyzetű osztályok részéről támadásoknak van kitéve, melyeknek visszaverését a kedvező helyzetűek eléggé fontos, közös életérdeknek érzik.

Vége, ha valamely osztály keretei egyes tagok számára

még előnyöket hoznak, másokra, talán a tagok többségére nézve azonban már túlnyomóan hátrányokat, áldozatokat jelentenek, az osztály összetartása meglazul, benne szűkebb csoportok, valóságos új osztályok keletkeznek, új ideológiákkal, míg végre az eredeti osztály teljesen szétbomlik vagy legálább számban, jelentőségben összezsugorodik.

Ha a társadalmi osztálykialakulásnak eme négy állomását közelebről szemügyre vesszük, mindjárt szemünkbe ötlük, hogy a legalsóbb fokozaton, a teljes elnyomatás állapotában uralomról alig, legfeljebb az osztály egyes szerencsés egyéneinél lehet szó; ezek pedig már útban vannak az osztályukból való kilépés, a magasabb osztályba emelkedés felé. Az ókori rabszolga, aki nagyobb pénzösszeget rakhatott félre és helyezhetett biztonságba, előbb-utóbb kiváltotta magát urától és mint szabad közpolgár függetlenebb életet folytatott. A középkori parasztnyomás legsötétebb idejében, ha valamely jobbágy nagy ereje és harci bátorsága révén tekintélyre tett szert, annak elég könnyen az ölébe hullott a nemesi szabadság, sokszor még nemesi birtok is. De az így kiemelkedettek szerencséje nem képezte egyszersmind osztályuk szerencsijét; a magasabb osztályba vándorlók előbbi sorsosaikat nemcsak hogy nem gyámolítottak, hanem „szegényből lett gazdagok” módjára még mint náluknál élehetlenebbeket le is nézték azokat.*) A teljesen elnyomott osztályoknak alig van módja erőteljesebb szervezkedésre, ha olykor az elkeseredés együttes fellázadásba is hajtja őket, ezek a legkönynyebben kudarcot vallanak a kellő szervezés és előkészítés, a rátermett vezetők hiánya, valamint a sok áruló miatt, akiket a hatalmon levők elég könnyen és olcsón vásárolhatnak azok között, akiknek az élet addig oly nagyon keveset nyújtott volt. A lenyűgözött osztály tagjainak egyedüli hatalma nélkülözhetetlenségükben van, amennyiben az uralkodók még a teljesen biztos győzelem reményében sem szívesen indítanak harcot azon szolgálók ellen, akiknek munkájára szükségük

* Acsády Ignác említi „A magyar jobbágyság története „-ben hogy a háborús időkben nemességhez és birtokhoz jutott jobbágyok mily gyorsan és tökéletesen felvették a régiebb nemesek rideg gondolkodását a jobbágy sorban maradtakkal szemben.

van és akiket minden újabb zsarolás és elnyomás a kétségbeesés örjögésébe, kiszámíthatatlan következményű tettekbe, tömeges öngyilkosságba kergethet.

A második fokozaton az osztály tagjai részben már maguk választják ki tevékenységük tárgyát, helyét és mértékét, bár a náluknál hatalmasabbak akaratával ellenkezés nagy hátrányokat, veszélyeket hoz reájuk. Bár sok esetben alkalmazkodniuk kell, itt-ott már az ő fellépésük állíthatja a hatalmasabbakat az engedékenység, vagy aránytalan hátrányok választása elé. Vagyontárgyaikat is már nem csupán uraik kegyelméből, belátásából tarthatják meg, hanem azért, mert azokat valamennyiöktől elvenni az általuk képviselt erő miatt lehetetlen volna, egyesek kifosztását pedig ezek osztálytársainak természetszerű segítsége nem engedné. Ekkor az egyes már nem csupán abban látja üdvét, ha osztályából menekülhet, hanem abban is, ha egész osztálya több hatalomhoz, vagyonhoz, egyszóval az uralomban való teljesebb részesedéshez jut. Ekkor azután mindent megkísért az emelkedés ezen módjának siettetésére, mindenekelőtt szövetkezik osztálytársaival, szervezkedik, minél többekkel vállvetve küzd a közös ellenfelek ellen. Ebben a helyzetben volt a városi polgárság a földbirtokos nemességgel szemben a francia forradalom előtt, ebben van ma (főként az ipari) bérmunkásság a tőkés vállalkozókkal szemben. Persze az egyén helyzete ekkor *sem* forr össze elválaszthatatlanul az osztályával, sőt ennek nem egy tagja számára még mindig járhatóbb út nyílik valamely már is előnyösebb helyzetű osztályba való átvándorlásra, mint az egész osztállyal együtt való emelkedésre. Sokszor épen a feltörő alsóbb osztály vezetői azok, akik szépen megszeliidítettik magukat a felsőbb osztályba való felvétel kilátása által; nem egy osztályharc egy-egy szakának egyetlen szemellátható eredménye a győzelmes alsóbb osztályok vezetőinek áthelyezkedése a látszólag legyőzött felsőbb osztályba. Az ilyen vezetők rendszerint elvesznek régi osztályukra nézve, ám tömegesebb előfordulásuk a társadalmi alakulás ezen szakában már nagymértékben emeli az alsó osztály önérzetét és gyengíti a felső tekintélyét, mert szétosztatja a magasabb osztályok tagjainak felsőbbrendűségéről elterjedt hiedelmet.

A harmadik fokozaton az osztály már határozottan uralkodó állást foglal el; ha egyben-másban kénytelen más osztályok igényeivel is számolni, egészen véve mindazt keresztülviheti tagjai összessége számára, aminél ezek, ha nem is egyénileg maguk, de legalább osztállysorsosaik számára nem kívannak többet. Az uralkodó helyzettel fokozott önérzet és az a meggyőződés jár, hogy a dolgok fennálló rendje az egyedül erkölcsös, jogos és helyes. Innen a mély-séges gyűlölet és megvetés mindazok iránt, akik ama kedvelt gazdasági és társadalmi rendet bármely oldalról megbolygatni akarnák. Ez az ellenszenv, bár talán enyhébb mérvben,, az alsóbb osztályok azon tagjai ellen is fordul, akik egyenként kívánnának a felsőbb osztály kitüntetéseibe és előnyeibe benyomulni; tehát az uralkodó osztály előjogos, lehetőleg zárt renddé, kasztá törekszik alakulni. A mai tőkés polgárság, mely úgyszólván szemünk előtt lett uralkodóvá, az antik népvezérek szabadelvű demokrata jelszavaival utasítja vissza a feudális földbirtokosok igényeit régi tekintélyük fokozottabb érvényesítésére, ellenben őskonzervatív jogtudattal veti el a bér munkásságnak a mai tulajdoni rend ellen irányzott támadásait. Egy uralkodó osztály tagjai magukat *uraknak* vagyis más, közönséges embereknél magasabbrendű lényeknek tartják, akiknek tekintélyük fentartása még áldozatok és veszélyek árán is kötelességük az előttük kedves és szent társadalmi rend iránt. Az úri tekintélynek és a társadalom éppen uralkodó erkölcsi rendjének védelmében szolidárisak egymással, sőt a velük együtt uralkodó, talán az uralomért velük versengő osztályok tagjaival is. Egy pillantás a történelmi fejlődés menetére és a mai társadalomra ugyanis meggyőz arról, hogy egy időben nemcsak egy uralkodó osztály létezhetik, hanem az uralomban kisebb-nagyobb mértékben több osztály osztozhatnak. Ezek az osztályok azután, bár az uralomban való nagyobbarányú részesedésért ádáz harcokat vívnak egymással, mégis összefognak az alsóbb osztályoknak mindnyájuk uralmát veszélyeztető irányzatai ellen. A meglevő védelmében egy valóságos külön nem írott, de mindenki által jól ismert kiváltságokkal és kötelezettségekkel bíró *úri*

rendet*) képeznek ki magukból, melynek bármely származású és vagyoni helyzetű tagjai sokkal közelebb érzik-magukat egymáshoz, mint az emberiség többi részéhez., Akik egyszer benn vannak az úri társaságban, azok még az osztályok erőviszonyainak változása után sem egykönnyen veszítik el kiváltságos helyzetüket, mert minden új uralkodó csoport szívesen vesz fel magába és részesít az uralkodás előnyeiben oly magasabb életszínvonalú, fegyelmezettebb gondolkodású embereket, akiknek a tömegek vezetése, a meglévő rend fenntartása már vérükbe ment át, akiknek elnyomása, az alsóbb osztályok karjaiba kergetése az utóbbiakat az uralkodó osztályra nézve könnyen igen veszélyes vezetőkkel ajándékozhatná meg. Erre sem kell jobb példa, mint a feudális nemesek utódainak kedvező helyzete a tőkés polgárság egyeduralmának területét képező nyugateurópai országokban. Persze, az uralkodó osztályoknak is vannak szökevényei, akik sértett egyéni érdekeik, vagy esetleg az általuk kedvelt társadalmi rend nézetük szerint nem kellő mértékű, nem elég őszinte alkalmazása miatt fordulnak el osztálysorsosaiktól és lesznek a tömegesen uralomra törekvő alsó osztályok szövetségeseivé, vezéreivé, sőt miként a történelemből vett példákön láttuk, az alsó osztályok feltörekvésének irányítói, vezetői eleinte majdnem kizárólag az uralkodó osztályok elégedetlen tagjaiból kerülnek ki. Az ilyeneknek elpártolása, osztályukból végzettszerű kiválása, úgy látszik, az osztályuralmi viszonyok megváltozásának igen fontos tényezője.

A negyedik fokozaton végre teljes felbomlásban látjuk az osztályszolidaritást. Azok, akik osztályhelyzetükből még előnyt merítenek, gögösen elzárkóznak azoktól, akik annak fokozott társadalmi kötelezettségek alakjában már csak terheit viselik és éppen azért egy alkalmatlankodó, kövdelődő, kunyoráló, az elérhető előnyökért fogadatlanul versengő elemmé válnának az előnyösebb helyzetű osztálytársakra nézve, ha ezek túlközel engednék őket magukhoz. Ez alól csupán a még mindig előnyös helyzetű csoport egyes tagjai tesznek kivételt, akik előnyeiket csak osztályuk régi egyetér-

* L. bővebben a jelen munka szerzőjének „Az úri rend” című tanulmányát.

tésére támaszkodva vélik megőrizhetni és ezért szinte kétségbeesett erőfeszítéseket tesznek a való helyzet elpalástolására, az osztály közrendbe süllyedő tagjainak oldaluk mellett, vezetésük alatt tartására. Az osztály kedvezőtlen helyzetű tagjai azonban mindinkább megtagadják, sőt kigúnyolják osztályuk, rendjük azon megkülönböztető sajátságait, szokásait, íratlan törvényeit, melyek apáiknak még büszkeségét képezték, szívesen elejtik osztályuk kivételes igényeit, ha csak ezzel szemben ennek különleges kötelezettségeitől is megszabadulhatnak, némely számukra az előtt az osztálygóg által elzárt keresetmódokhoz nyúlhatnak. Az osztály tovább is kedvező helyzetiben maradt tagjaival szemben, magatartásuk körülbelül megegyezik a feltörekvő alsó osztályok tagjaival: némelyek bizonyos előnyök, az egyéni emelkedés érdekében hozzádörzsölődnek a hatalmasokhoz, eközben még a félig elfelejtett egyesítő osztálykötelékekre is támaszkodnak. Mások ellenben nyíltan elvetik a szorító békóvá lett rendi, osztálydísz és a feltörő új osztályok soraiban, élén ezek gazdasági és politikai harci eszközeivel küzdenek régi osztályuk egyelőre náluknál szerencsésebb töredéke ellen. Az uralkodó osztályok ily szétbomlásának példáit úgy a feudális nemesség, mint a polgárság szolgáltatta; az előbbinek vagyontalan tagjai elvesztették politikai előjogaikat is és az uradalmak és közjogi különállás birtokában maradt főnemességekkel szemben mindinkább az ezektől idegen, túlnyomóan polgári eredetű intellektuel osztályba kerültek bele. A polgárságból pedig napjainkban a nagy vagyonok felhalmozói a feudális főnemességek megbízható szövetségesei, kitüntetései részeseivé lesznek, míg a szegényen maradtak mind nagyobb számban és határozottabban a proletárság felé sodródnak.

Az osztályoknak az uralom teljességeért folytatott harcában alkalmazott eszközök az emberek küzdelmének minden képzelhető fegyverét magukba foglalják. Mégis négy csoportba foglalhatók össze azok a harceszközök, melyek többékevésbé minden csoport, nemzet küzdelmeiben szerepelnek ugyan, de leginkább az osztályok harcaiban tehetők szemléltetővé. Ezek: 1. a szellemi; 2. a gazdasági; 3. a politikai; 4. az erőszakos eszközök.

A szellemi eszközök alatt főként az osztály lét- és uralom jogosultságának hangoztatása értendő, mely úgy az osztály tagjainak kellő hangulatban összetartására, közös eljárásra telkesítésére, mint a többi osztályok meggyőzésére, megnyerésére itt-ott megfélemlítésére, egyszóval az osztály törekvéseire nézve kedvező közvélemény kialakítására lehet szükséges. Az élőszó erejével, az irodalom, ma kivált a hírlap-irodalom, a művészet kedélyeket befolyásoló, lelki készségeket teremtő alkotásaival minden uralkodó és uralomra törekvő osztály bizonyítani igyekszik saját tagjai és a többi emberiség előtt, hogy az ő törekvései képviselik az emberek, sőt az összesség életérdekét, az ő háttérbeszorítása hátrányokat hozna mindenkire, még ellenségeire is és így mindenki jól teszi, ha ezen osztály törekvései előtt kaput nyit, nem gátolja hatalmának teljes kifejtését. Az ily bizonyítás mellett az emberek véleményének, cselekvésének mindenfajta szuggerálása alkalmazásba jó, többi közt az ellenkező vélemény terjesztésének vagy csak kifejezésének is lehető gátlása. Ezen szellemi eszközökhöz számítandó az egyéni fellépés célzatos szabályozása a választékos és kivált az osztályorsosokkal szemben előzékeny, tiszteletteljes „úri” modor, az osztály más emberektől megkülönböztető és kitüntető bánásmódra való igényét kifejezésre hozó különleges ruhaviselet, szokások felvétele, – sokszor az ellenséges álláspontot elfoglaló osztályok tagjainak lekicsinylése, kigúnyolása.

A gazdasági harceszközök minél több gazdasági erőforrásnak az osztály tagjai kezében összpontosításában és az osztály érdekeire nézve minél hatályosabb alkalmazásában állanak. Ide tartozik a termelési eszközök, a földbirtok, eszköz- és pénztőke tulajdonának megszerzése és lehetőleg egyed-árúsítása, a fogyasztási cikkek elosztása fölötti rendelkezés megkaparintása, a forgalom útjainak és eszközeinek, a munka lehetőségeinek ellenőrzése. Ha ezeket a fegyvereket leginkább csak a már hatalomban levő uralkodó osztályok alkalmazhatják, viszont az uralomra törekvő osztályok fegyvere az emberi tevékenység értékének latbavetése és éreztetése, tehát a munka, a tevékenység megtagadása mindenütt, ahol az nem hozna az osztály tagjainak elegendő, gazdasági hasznot és

társadalmi elismerést. Ide tartozik a törvényes formák korlátai között maradó sztrájk, kizárás és bojkott, mely eszközök közül ugyan csak az első a feltörekvő osztály sajátja, míg a második szinte kizárólag, a harmadik nagyrészen az uralmon levő fegyvertárába tartozik. A kedvezőtlenebb érvényesülés területéről eltávozás és a jobb értékesülés területén való letelepedés, működésbe lépés fegyverét is úgy a feltörekvő, mint az uralkodó osztályok, úgy a tőke, mint a munka, alkalmazni szokták.

A *politikai* fegyver nem lehet más, mint a politikai hatalom megszerzése az államban és ennek szűkebb körzeteiben, sőt lehetőleg befolyás, támogatás biztosítása az állam határain kívül is. Ide tartozik az állam kormányának, törvényhozásának, bíróságainak, választó közönségének, szűkebb önkormányzati szerveinek oly összeállítás, mely az illető osztálynak a hatalmi túlsúlyt biztosítja. Továbbá a közügyek ellátásának fontosabb helyeire, a nevezetesebb hivatalokba az osztály különös bizalmi embereinek beállítása, összeköttetések, alkalmi szövetségek keresése más csoportokkal az ország határain belül, vagy ezeken kívül. Végre az ország és a nemzetközi szerződések útján a világ jogrendszerének olyan kiépítése, mely mellett az osztály tagjai nagyobb mértékben érvényesíthetik a birtokukban levő erőt hatalmi állásuk további megerősítésére, míg az ellentétes osztályérdekűek ebben akadályokra találnak. Ide tartozik különösen a szervezkedési, gyülekezési gondolatközlési (sajtó) szabadság, különböző mértékű, irányú kiépülése és viszont (korlátozása).

Az *erőszak* eszközei az elfogadott jogrenddel ellenkező cselekvések tehát mindennemű osztályérdekben elkövetett csalások, lopások, rongálások, zsarolások, egyéni megfélemlítések, bántalmazások, gyilkosságok, választáshamisítások. Továbbá államcsínyek, lázadások, a fennálló jogrend nyílt megtagadása, erőszakos hatályon kívül helyezése és új jogrend ily úton való bevezetése. Végre még ide tartoznak azok a külső háborúk is, melyekbe valamely ország népét egy osztály azért kergeti bele, hogy akár a háború lefolyásából, gazdasági szükségleteiből, akár eredményeiből gazdasági, vagy politikai hasznot húzzon. Példa: a nagy hadseregszállító

tőkések által szított nemzetközi bonyodalmak, a feudális földrabló és gyarmatosító tőkés ipari államok hadjáratai, némely előléptetési lázba esett katonai körök kardcsörtetési.*)

Az osztályharc nagymértékben hozzájárul az együttérzés, szervezkedő és együttműködő készség kifejlesztéséhez a benne érdekelt osztályok tagjaiban. De csak addig, amíg a harc szükségességét és célravezetőségét láthatják, amíg az osztálylyal, tagjainak életbevágó érdekeivel szemben oly erős ellenfelek állnak, akik ellen mindnyájuk erejének megfeszítése szükséges, de ez azután valóban értékes eredményekkel kecsegtet. Értéktelen, az egyes emberek jólétére befolyással nem bíró vívmányok kiharcolására, bármily magasztos színben feltűnő rögeszmék megvalósítására nem lehet egy osztályt megmozdítani és együttes működésben tartani; egy teljesen erőtlennek, vagy ellenkezőleg túlhatalmasnak bizonyuló ellenséggel szemben az osztály összetartása csakhamar szétbomlik; az emberek más szükségesebb és többet ígérő szövetkezésekben, kapcsolatokban fogják üdvüket keresni.

Erre a tételre is megtalálhatták szíves olvasóim a megfelelő példákat történelmi fejtegetéseimben (5. és 6. fej.); némely osztályok bomlási folyamatát túlkönnyű vagy túlteljes győzelmek és túlságosan nyilvánvaló kudarcok egymásután indították meg és siettették. Így az újkor hajnalán a földbirtokos nemességet a jobbágytság fölötti győzelme és a fejedelemmel szemben kitűnt gyengesége vitte a hanyatlás útjára. A polgárság ott, ahol a feudális nemesség már sem nem nyugtalanította támadásával, sem nem engedte nagyobb

* Oppenheimer Theorie der reinen und politischen Oekonomie-jában a gazdasági javak erőszakos megszerzését azonosítja a „politikai eszközzel”. Ez az azonosítás azonban nem állhat meg, amennyiben a gazdasági hatalomszerzés politikai eszközei között igen sok van, amelyekbe az erőszaknak árnya sem kerül és amelyek inkább a szellemi eszközökhöz állnak közöl, pl. meggyőzés politikai gyűléseken. Viszont a gazdasági eszközök alkalmazása is sokszor nyilvánvaló erőszakba megy át. még lia a küzdelem tárgyának nincs is politikai színezete. Az erőszak határvonalának átlépése majd minden küzdelemnél ölesen felismerhető, rendszerint új elhatározást kivan az elkövető részéről, messzebbmenő következményekkel is jár. Mindezekért indokolt azt a harceszközök külön csoportjának tekinteni.

mértékben vagyonosodni, terjeszkedni, kicsinyes, nevetséges nyárspolgársággá lett, melyet utóbb proletársorba is szorított más körzetek kedvezőbb fejlődésű, erélyesebb polgársága. A földművelő parasztság is csak ott lendült neki a vagyonosodásnak, művelődésnek, ahol érvényesülése, boldogulása lehetőségét a földesurakkal és a városi elemmel szemben ki *kellett* de ki is *lehetett* harcolnia, ellenben évszázadokon át egyforma nyomorúságban tengődött ott, ahol kénytelennek látta magát azzal megelégedni, amit neki urai látszólag pusztá kegyelemből meghagytak (Oroszország), vagy viszont ahol a minimumot meg nem haladó keresetében kiváltságok biztosították mások túlkapásai ellen (Székelyföld).

Az egyes osztályokat kitevő egyének magatartását a többi osztályokkal szemben a társak tömegszuggesztíója inkább az egyes esetekben, a gyakorlati állásfoglalásnál irányítja, ellenben annak első alapját az egyes egyének mérlegett és többé-kevésbé helyesnek eltalált érdeke adja meg. A csoportokban, osztályokban élő emberek magatartásának mind a négy módozatára megtalálhatjuk az analógiát a 2. §-ban felhozott két vadonbarangoló esetében; ezek, bár két ember közt nem lehet szó tömegszuggesztióról, mégis az egymás iránt való csoportindulat egész skáláját befutják. Először együtt remegnek a fenevad előtt és talán mindegyikük odadobná a másikat áldozatul, hogy ő maga szabadulhasson. (Rabszolga-álláspont.) Azután reménykedni kezdenek, hogy egyesített erővel lebírhatják a szörnyeteget (harcias összetartó szellem). Vállalkozásuk sikerülte után a vadállat húsának, bőrének megszerzése, élvezése lesz előttük a legfontosabb (uralkodó álláspont). Ha e fölött összekülömböznek, egyikük fölülkerekedésével és a másiknak a közös harc eredményéből való kisemmizésével az összetartás is felbomlik, sőt ellenségeskedéssé válik (szétbomló csoportok szelleme).

Az orthodox marxisták jóslása szerint a mai tőkés rend megdőlésével az osztálykülömbiségek és ezzel az osztályharcok is végleg meg fognak szűnni. Ezt a fényes eredményt a magam részéről ily aránylag közelesőnek látszó átalakulás után még nem merném várni; az esetleges szocialista társadalomban a vagyoni osztályok megdőlése után még ott lennének a szak-

mák, foglalkozási osztályok, melyeknek érdekellentétei igen heves küzdelmekre vezethetnek. Azt azonban bizton várhatjuk, hogy a mai gazdasági osztályok sem fogják örök időkre elkerülni minden emberi csoportosulat végzetét, hogy háttérbe szorulnak, eltűnnek az emberek tudatában, ha már nem szolgálnak elegendően lényeges életérdekek védelmére, kielégítésére.

25. §. *A tömeglélek.*)*

Mielőtt fejtegetéseinket a jövő fejlődés lehetőségeibe vetett pillantással lezárnék, még röviden foglalkoznunk kell két különben már többször idézett munkával, melyek a magyar közönség kezén forognak és melyeknek tárgyai, miként látni fogjuk, közel esnek, mintegy kiegészítőit adják a jelen dolgozat tárgyának anélkül, hogy ezzel azonosak lennének. Innen némely látszólagos ellentét ama két jeles munka és ezen szerény elmefuttatás álláspontjai között, melyek mellett igaz, valóságos nézeteltérések is elválasztanak.

Gustavo Le Bon az emberi fajokat, ezek egészen soha el nem vesző sajátosságai*, tartja az ember szellemi és társadalmi élete valódi alapjainak. Ezen a ponton ezúttal nem kívánok vele perbe szállni; bár nem értek vele egyet, nyílt kérdésnek hagyom, hogy a fajok különbözősége *téliesen* egyforma életviszonyok közé került, embertömegeknél is *állandóan* eltérő magatartást fog-e eredményezni. A jelen dolgozat sajátképeni tárgyán ez a kérdés kívül esik, mert nyilvánvaló, hogy egy és ugyanazon fajhoz tartozó egyének, akik egymást nem ismerik, egymással semmiféle közelebbi érdeken nem találkoznak, még tudattalan csoportoknak is csak akkor tekinthetők, ha valamely természeti, vagy gazdasági csoportalkotó tényező (pl. nem, korosztály, foglalkozás 3. §.) esetleg egy sorba helyezi őket; ekkor azonban nyilvánvaló, nem a faj, hanem ama más tényező adta meg a csoportköteléket.

Abban a munkájában, mely minket ezúttal leginkább

* A zárójelben levő számok Le Bon „A tömegek lélektana” munkájának (Balla fordítása) lapszámát, a §. számok a jelen dolgozat illető szakaszait jelentik.

érdekel, Le Bon „A tömegek lélektanával” foglalkozik. Ezen munka nem egy részlete azt a benyomást kelti, mintha a szerző „tömegek” alatt csoportokat értene és így könyvének tárgya voltaképpen azonos lenne jelen dolgozatoméval. Így az a kitétel, hogy „mikor bizonyos számú egyén valamely célból tömeggé egyesül, az együvé tartozásnak e tényéből bizonyos új pszichológiai jellemvonások származnak”. Erre enged következtetést az egyszerű sokadalmaktól már megkülönböztetett organizált. vagy lélektani tömegek felosztása:

A) Heterogén-tömegek.

1. Anonim-tömegek (pl. utcai csődületek).
2. Nem anonim-tömegek (esküdtszékek, parlamenti gyűlések stb.).

B) Homogén-tömegek.

- 1.) Szezták (politikai szezták, Vallásos szezták stb.).
2. Kasztok. (Katonai, papi, munkáskasztok stb.).
3. Osztályok (nyárspolgár-osztály, paraszt-osztály stb.) (146.).

Ez a felosztás, bár a B) alatt felsorolt tömegek némiképp azonosak azzal, amit mi csoportoknak neveztünk, távról sem merítik ki az emberi csoportok különböző fajtáit. Teljesen hiányzanak belőlük a természeti tényezők által megadott csoportalakulatok, tehát a nemek, korosztályok csoportjai, a családok, nemzetségek; hiányzanak továbbá a nemzetek, melyeket a szerző nagyobb mértékben látszik a faji tényezővel összefüggésbe hozni és ezért nem is foglalja a „tömegek” közé. Csak mellékesen kívánom itt megjegyezni, hogy a Le Bon által „kaszt”-nak nevezett tömegeket a magam részéről csak foglalkozási csoportoknak tekintem, melyek ugyan osztályokká lesznek, ha az egyes ember társadalmi helyzetére döntő befolyáshoz jutnak (24. §.), kasztá pedig akkor, ha ez az osztályhelyzet már a többi osztályokkal szemben különös igények támasztására indítja az osztály tagjait (6. §.). Különben Le Bon az általam csoportoknak nevezett „homogén” tömegekkel csak egy későbbi tanulmányában szándékozik foglalkozni.

Így csak a „heterogén tömegek” maradnak hátra, melyek pedig a mi kifejezés módunk szerint nem sajátképeni

csoportok, hanem az együttes működésre kész embereknek a véletlen találkozás, vagy bizonyos intézmények, szervezetek által összehozott kisebb-nagyobb gyülekezései. Ezeket mi inkább kereteknek tekintjük (1. §.), melyekben életkörülményeik által már különféle csoportokba foglalt egyének találnak működési teret.

Az így felfogott tömegekről azután Le Bon elég rossz véleményt táplál. Azt tartja, hogy mindnyájan, még a válogatott magas műveltségű egyénekből állók is osztoznak a legalsóbbrendűek csődületeinek szellemi és erkölcsi tulajdonságaiban, mindnyájan egyaránt kevéssé tájékozottak a szőnyegen forgó kérdésekre nézve, egyaránt egyes kiemelkedő mozzanatok, jelszavak hatása alatt állnak; ezért egyaránt könnyen befolyásolhatók egyes a vezetésre nem tehetségük, hanem presztízsük és a közhangulattal megegyező állásfoglalásuk által erre képesített vezetők részéről; egyaránt mellőzik az egyesek napi életében döntő eszélyességi, óvatossági, felelősségi tekinteteket és a könnyen óriás lángra fellobbanó szenvedély hatása alatt a legszörnyűsebb bűntevések emellett igaz, a legmagasztosabb, leghősiesebb erények gyakorlására is képesek. Alapjában nagyon konzervatívok; ha olykor egyes intézmények ellen forradalmi elkeseredéssel törnek ki, voltaképen ekkor is csak elnevezések ellen küzdenek, míg az intézmények lényegében ragaszkodnak ahhoz, amit fajuk a nemzedékek sorozatán át megszokott. Csak ha bizonyos életkeretek teljesen lejárták magukat, elvesztették tekintélyüket, rombolják le azokat a tömegek. Egyáltalában a rombolás az ő főelemük; alkotni a faj képes (121, 196); a tömeg a régi keretek lerombolása, a régi vezetés megszüntetése után új vezetés, új zsarnokság, új jelszavak uralnia alá kerül, ami újabb civilizáció építését teszi lehetővé.

A tömegben levő egyes emberek teljesen a tömegnek és vezetőinek szuggesztíója, valóságos lelki infekciója alá kerülnek, melynek hatása alatt vakon utánoznak másokat, vakon ismétlik a hallottakat, vakon vesznek részt a legeszélytelenebb, gyalázatos, vagy hősies cselekvésekben, áldoznak fel mindent, amire különben az egyéni érdek szempontjából súlyt helyeznek.

Fájdalommal állapítja meg Le Bon, hogy társadalmunk ma mindinkább a tömegek uralma alá jut, ami a műveltség lehanyaglásának veszélyét jelenti.

Ily túlzó megállapításokra Le Bon, akinél egyes kivételes jelenségek elhamarkodott általánosítása kizártnak tekinthető, csak úgy juthatott el, hogy azokat az embersokaságokat, melyeket „tömegeknek” nevez igazán struktúra nélküli tömegeknek, egyes különféle látókörű, ismeretű és egyoldalú szakképzettségű egyéneik összegyűlemléseinek vette, amelyekben valóban könnyen hangadóvá lehetne az átlagos tájékozatlanság a mindnyájunkat izgató közérdekű kérdésekre nézve. Nem vette azonban figyelembe, hogy az állami, társadalmi és gazdasági élet nagy kérdései az egyeseket nem csak hozzászólásuk pillanatában, mint egyéneket érdeklik, hanem már jóval előbb állandóan érdekelték mint különféle csoportok tagjait. Ezeknek érintkezései közben az egyes már előző kitanítást kaphatott a tárgyról – több oldalról is, miután (23. §.) láttuk, hogy az egyén többféle csoportoknak tagja – véleményt alkothatott magának az eldöntendő kérdésekről és így a „tömegek” állásfoglalása nem a pillanatnyi felhevülésbe sodort sok egyes összeadott hóbortjának, hanem a társadalomban régóta működő, ennek életelemeit képező csoportok közös eredőbe egyesült szellemi befolyásának terméke. Le Bon tévedése tehát, hogy az ő terminológiájával éljünk, abban áll, hogy a „heterogén” tömegek életnyilvánulásainak vizsgálatánál szem elől tévesztettek a „homogén” tömegeket.*

Ez az alaptévedés azután megmagyarázza a többi állításokat is, melyeket a magam részéről képtelen vagyok ülyeseknek elfogadni. Így az egyeseknek a tömeg észjárásához, vezetőinek parancsszavaihoz való szolgálkodása, a saját érdekek botor, vagy hősies feláldozása a tömeg eszményeiért nem tételez fel szükségképen az alsóbb értelmiségi fokra való lesülyedést, vagy éppen hipnózisszerű szuggesztiót (57,92 stb.) elegendően megmagyarázza ezt az egyes tudata, hogy élete kereteit a legbiztosabban akkor

* L. Tarde megkülönböztetését is a „foules” és „publics” közt, amely körülbelül megfelel a tömeg és csoport közötti elválasztásnak.

dúlja fel, ha csoportjával, környezetével, ennek ideológiájával és cselekvésirányával ellentétbe kerül. (23. §.) így reá nézve az áldozat és veszély vállalása két rossz közül a kisebbet jelenti egy oly pillanatban, mikor a csoportnak, a környezetnek legtöbb tagja egy bizonyos irány győzelmétől várja boldogulásának egyedüli lehetőségét.

Le Bon általában nagyon túlozza a tömegek hiszékenységét és befolyásolhatóságát; a tömegek és ezeken kívül a magasabb értelmi munkára nem képes egyének sajátjaiként állít oda olyan eljárásokat, amelyek egyes magas értelmiségű embereknél is előfordulnak minden tömegszuggeráció nélkül. Így mindenki inkább hiszi azt, ami reá nézve kedvező, vagy ami már megalkotott véleményeiben, elhatározásaiban megerősíti; míg némely dolgot sehogy sem, vagy csak nagy belső ellenkezés, lelki tusa után kész elhinni, pl. egy távollevő kedves hozzátartozó halálhírét. A tömegek szintén csak abban hiszékenyek, aminek hívése őket előbbre viszi egy előnyösnek mutatkozó úton, míg makacsul elzárkóznak az olyan hír elől, melynek befogadása logikai következményként rosszaknak tartott állapotokba való belenyugvást hozna magával. Az őskeresztények példáját már a 7. §-ban láttuk. A francia forradalom alatt a néptömeg bármely arisztokratáról kész volt a leglehetőlenebb hazaeMenes lépést elhinni, de csak próbált volna valaki egy ellenkező irányú, nem is oly túlságosan valószínűtlen hírrel eléje lépni, pl. hogy a király csak azért ellenez bizonyos túlmeszszemenő újításokat, hogy a külföldi betörés veszélyét a francia népről elhárítsa! Le „Bon különben munkája némely helyein (pl. 133.) szintén észreveszi, hogy a tömeg válogat abban, amit elhisz, utánoz, követ, vagy ellenkezőleg visszautasít.*) Ez a választás már reá vezethette volna a francia szociológust, hogy egy szuggeráció-elfogadás, mely ennyire válogat, nem lehet vak, nem jelentheti azok egyszerű ura-

* A tömeg sokszor épen csak látszólagos hiszékenységét legjobban az a gyulai parasztgazda jellemezte, aki Szeberényi Lajos Zs. „Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban” című munkája szerint így szól: Jól tudom én, hogy a képviselőnk hazudik, de legalább a szívem szerint hazudik.

lomrakerülését, akik épen uralkodni akarnak és ezt a kellő pillanatban a szükséges nyomatékkel bejelentik – hanem inkább a csoportokban értelmi munkával is már régen előkészített eljárás-irányok keresztültörésének olykor nagyszerű, olykor bizony aránytalan és százalmas tüneteit.

Hogy hősiések és önfeláldozók csak a tömegek szoktak lenni (50.), ezt elfogadhatjuk, mihelyt a „tömeg” kifejezést a szűkebb csoportozatokra, mint a családok is alkalmazzuk és az egyes által a tömeg-lelkület hatása alatt, de izolált helyzetben elkövetett hőstetteket is (ragályos beteget ápoló családtag) a tömeghősiesség számlájára írjuk. És pedig azért fogadhatjuk el, mert hősiességnek nyelvünk csakis a többek közös javáért hozott áldozatokat nevezi (2., 23. §.); míg aki tisztán egyéni előnyökért néz szembe veszélyekkel, azt merész embernek mondják, de hősnak soha. Határozottan túlzásnak kell minősítenem, hogy a tömegeknél nagy ritkán indító ok a személyes érdek; csak épen hogy a tömegben sok ember valódi vagy vélt személyes érdeke találkozik. A jelszavak hatását teljességgel nem tagadjuk, azonban nem tulajdonítunk nekik oly nagy jelentőséget, mint Le Bon. A tetszetős és népszerűség révén uralkodókká váló jelszavaknak a tömegekben cselekvő embercsoportokra körülbelül az a hatásuk van, mint az egyes emberekre a különféle babonás orákulumoknak: megszüntetik az ingadozást és lélektanilag lehetővé teszik az erők egészen egy irányban való alkalmazását, ami bizonyára a sikernek egy nem épen megvetendő tényezője és magyarázata egyes igen magas értelmiségű ember némely babonás szokásának. Azonban ez az irányadás úgy az orákulumoknál, mint a tömegjelszavaknál csak a cselekvés részletesebb menetére vonatkozik; az eljárás főirányát, melynek kedvéért az egész orákulumot, vagy jelszót elfogadják és alkalmilag újból elejtik, az egyes ember, illetőleg a csoport valódi érdekei, komoly kívánságai adják meg.

A tömegeknek az ellentmondást nem tűrő zsarnok vezetők és uralkodók iránti előszeretete (107.) sem épen értelmi önállótlanóság, gyengeség következménye, hanem annak megfontolásáé is, hogy az ily meggyőződött, vasaka-

ratú zsarnokok vihetik legbiztosabban keresztül azt, amit a tömeg legtöbb tagja óhajt, érvényesíthetik legteljesebben a hangadóvá lett csoportok igényeit az ellene szegülő egyénekeivel és csoportokéval – a Le Bon által (174) is rettegett kasztokkal szemben. Hiszen Le Bon maga is elismeri, hogy a tömeg zsarnoka nem lehet akárki, aki erre hajlamot érez magában, hanem csak aki mintegy a tömeg szellemét annyira magába szítta, hogy ennek megszemélyesítőjeként szerepelhet (108.). A Le Bon által felhozott példa: az antik világnak a római császárok alatti önkéntes színezetű egyesülése sem pusztán „vallásos” bélyegű tömegszuggesztívó terméke, hanem miként a 6. §-ban kimutatni szerencsém volt, az ókori társadalmi és állami fejlődés természetes eredménye, a különféle helyi, majd a római központi optimates-érdekcsoportok által lenyűgözött népek és osztályok valódi \ szükséglete. Le Bon maga jelenti ki, (95.) hogy „csak Róma adott Galliának hazát, megadva neki a politikai és vallásos egységet”. Ha választások alkalmával az alsó néposztályok tagjai előszeretettel adják szavazataikat a magasabb rétegek sarjainak, ez megint nem egyszerűen az utóbbiak presztízsének következménye (166.), hanem annak a sokszor tapasztalt ténynek hatása, hogy a magasabb osztályok tagjai a közügyek fölött nagyobb áttekintéssel, ezek vezetésében nagyobb jártassággal bírnak, sokszor személy szerint is megbízhatóbbak és ezért az alsó osztályok érdekeinek képviselőire is alkalmasabbak, mint ezen osztályok legtöbb fia. Viszont a magasabban állóknak a köznép eszményeihez való csatlakozása sem jön létre rendszerint „lelki infekció” (72., 113.), a jelszavak szuggeráló hatása által, hanem ama felső osztályok bomlási folyamata által (24. §.), mely abban mutatkozik, hogy az osztály némely tagjai látszólag előjogos helyzetüket különféle okok folytán épen olyan nyomasztónak érzik, mint akár az alsó rétegek; az uralkodó osztály azon tagjai pedig, akikre különleges helyzetük még mindig előnyöket jelentelt, beletörődnek abba, amit már el nem háríthatnak, aminek elleneszegetés reájuk zúdítaná környezetük túrhetetlen gyűlölködését, míg az árral úszás új népszerűséggel, új hatalmi alappal kecsegtet. Ez magyarázza meg és pedig teljesen, a fran-

cia nemességnek Le Bon által felhozott 1789. augusztus 4-iki lemondását előjogairól, ez a demokrácia békés térfoglalását sok antik köztársaságban, ez a magyar nemesség nagylelkűségét a jobbágytság eltörlésénél 1848-ban.

Ha a nevelésnek ma nincs a tömegekre a megkívánt erkölcsi hatása (80), ha az általános iskolázás sokhelyt a termelő munka megvetésére, úrhatnamságra, bizonyos kasztok élete iránti előszeretetre vezet, ezt azzal lehet megmagyarázni, hogy a mai nevelési rendszer még nagyon sokfelé többé-kevésbé reakciós színezetű (20. §.); nem lehet a termelő munka iránti lelkesedést várni olyan emberektől, akiket iskolai éveik alatt mindig csak mindannak hódoló bámulására tanítottak, ami – nem termelő munka. Látja ezt különben Le Bon is (82.), csak nem vonja le az általa ismert tényekből ezt a végkövetkeztetést.

Abban igaza van Le Bonnak, hogy a tömegek lelkiületének, jellemének alapiránya konzervatív (72). Ez azonban ismét nem a gondolkodóképesség hiányának folyománya, hanem ama természetszerű tényé, hogy a viszonyok óhajtott változása közben – még ha ez általános kívánsággal találkozik is – minden egyén és az egyének minden csoportja ragaszkodik a régibb idők hagyományai által számára nyújtott anyagi és erkölcsi előnyökhöz, ezek megtarthatásáért bizonyos áldozatokra is kész és nem adja fel azokat kényszerítő szükség nélkül nagyobb előnyök kilátásáért sem, ha ezek nem egészen nyilvánvalók és bizonyosak. Mert senki sem akar két szék közt a pad alatt maradni. Innen van az, hogy a tömeget az egyszer elfogadott eszményekből is csak a hosszas ellenkező tapasztalat jőzaníthatja ki. (100.)

Még két állítását fogadhatnók el Le Bon-nak anélkül, hogy a belőlük levont következtetéseket is magunkévá tennők. Ezek: hogy manapság mindinkább a tömegek uralkodnak, ezek tetszéséhez igazodnak az államkormányok, a sajtó is (142.) és hogy a törvényhozó és kormánygépezet mindig több oly életkörülményt szabályoz parancsoló és tiltó rendelkezéseivel, melyek azelőtt a szabad egyéni elhatározás, kezdeményezés terei voltak (194). A mi szemünkben a 15. és 17. §-ban előadottak után mindkét jelenség csak tünete annak a nagy átalakulási folyamatnak, melyet

egyelőre jobb kifejezés híján társadalmi forr adatomnak nevezünk. Mindkettő annak jele, hogy a közvélemény már a nemzeti államkereteken belül feltétlen érvényesülést igényel és mind kevésbbé tűri az egyes ember kizsákmányolását és bántalmazását a jogok és kötelezettségek határozatlan voltának örve alatt. Határozottan ellent kell azonban mondanunk Le Bon azon az előbbiekkal tulajdonképpen ellentétes állításának, hogy az emberek között a legközvetlenebb érdekkörükön kívül eső dolgok iránt általános közöny kap lábra, mely még a szocialista mozgalomban érdekelt rétegekre is kiterjed. (142.)

Osztjuk Le Bon nézetét, hogy a szocializmus fejlődésének végső állomása még nem látható, jóformán ki sem számítható. El kell azonban vetnünk katasztrófa elméletét, mely szerint a szocialista törekvések nyomában beköszöntő tömeguralom a művelt emberiséget alkotó fajok kimerülését, a műveltség pusztulását jelentené (137., 196.). Ily gyászos eredményre, miként a 8. §-ban láttuk, még a népvándorláshoz hasonló világpusztulások sem vezetnek; ezek is legalább csirák alakjában meghagyják az előző kultúrmunka eredményeit. Mi a Le Bon által rettegett kataklizma helyett csak egyes csoportok kereteinek elmosódását, egyes osztályok kötelékeinek felbomlását, némely berendezéseknek az általánosan szükségesnek elismert élő intézmények sorából az idejüket múlt, felesleges vagy káros hagyományok közé átmúlását, ezzel szemben azonban új keretek, új kötelékek, új életképes intézmények keletkezését látjuk. Messzemenő pesszimizmusára a jeles francia szociológust talán a hazájabeli forradalmi szindikalisták túlzásai, a G. G. T. (Confédération Générale du Travail) kiméletlen fellépései ragadhatták. Ezek bizonyára sajnálatos és még sok összeütközést, bajt jósló jelenségek, de utóvégre mégis csak részjelenségek, aminthogy a társadalmi forradalomnak csak részmozzanatai a szindikalizmus, sőt az egész szocializmus is. Egy társadalmi átalakulás, mely úgylehet minden eddigit fölül fog múlni arányaiban, nem folyhatik le teljesen simán, minden zökkenés, súrlódás, sőt időleges eltévelyedés nélkül. Ám a vezérlő eszméik, melyekkel a társadalmi forradalom megindult, épen nem a felbomlást, az embereknek az emberektől

való eltávolodását látszanak előre jelezni, hanem ellenkezőleg az embereknek egymáshoz nagyobb mértékű közeledését, alkalmazkodását, testvéresülését, magasabb fokú szerveződését. Ezt talán .sikerült előző fejtegetéseimben, különösen a 17., 18. és 22. §-ban kimutatnom és egyszersmind némely társadalmi jelenségek egyszerű megmagyarázásával szűkebbre szabnom a Le Bon által fatalisztikusan elfogadott titokzatos társadalom fölötti szabályozó erők (105.) hatáskörét.

26. §. *A kollektív lélek.**)

Amíg Le Bon fejtegetéseiben leginkább csak azokat az embertömegeket vette szemügyre, melyekben mi a csoportok anyagát látjuk, addig Jászi Viktor a „kollektív lélek”-ről 1904-ben megjelent tanulmányában az embertömegek azon szervezeteire helyezte a fősúlyt, melyet mi viszont az emberi csoport-élet kereteinek tekintünk (1. §.) .

Jászi is abból a tényből indult ki, hogy több ember együtt másképp szokott eljárni, mint külön-külön és ennek alapján azt a kérdést vetette fel: igaz-e, hogy az emberi egyénekből alakult összességeknek külön önálló lelki életjelenségeik vannak, melyek bár az összességet alkotó egyének psychéiből alakultak, de azoktól külön valamik, azokkal egyenként nem esnek egybe; nem azok egyszerű sommázatai, hanem új eredmények, melyeknek tényezői az egyesek. (5.) A felelet, melyet kérdésére talál: igenlő.

Tárgyát a kérdésbe vágó hazai és külföldi irodalom gondos feldolgozásával, minden irányú vélemény meglátolásával közelíti meg. Az embertömegek lelkületének jellemzésénél egészben véve a Le Bon-éihoz hasonló eredményekre jutott, csak még nagyobb mértékben tette az „embertömeg” fogalom képviselőivé az egymást fizikai mozgásukban is befolyásoló, akadályozó, szellemileg is leigázó sokadalmakat. Ennek megfelelően, mint Le Bon, ő is megállapítja a tömegekbe került embereknek a rendes viszonyokhoz képest alacsonyabb-

* A zárójelbe foglalt számok Jászi Viktor „Kollektív lélek” munkájának lapszámait, a §. számok a jelen munka szakaszainak számait jelentik.

rendű értelmi működését (28.), megnövekedett bátorságát, kiküszöbölt felelősség- és szemérem-érzetét (erre a pontra íng visszatérünk). A tömeg egyes egyénei által felfogott és mindnyájuk cselekvési indítékául szolgáló tények feldolgozásában Jászi a tömeget egy elég szerencsés, de azért, miként még látni fogjuk, csakis kellő óvatossággal alkalmazandó képlettel egy olyan szervezethez hasonlítja, melynek egyes sejtjeit érik csak bizonyos benyomások, de ezek azután közlődnek a többiekkel és az egésznek működésbe lépését eredményezik (55.). Ő is látja az egyes vezetők nagy befolyását de szintén megállapítja, hogy a befolyásolás kölcsönös és egy tömeg lelki vezetője csak az lehet, akiről a tömeg érzi, hogy mindnyájuk lelkülete a legnagyobb mértékben áthatotta (42.). Ha azután a tömeg valamilyen szervezetet nyer, ha egyes emberek megbízást és felhatalmazást kapnak, hogy a tömeget érdeklő jelenségekről tudomást szerezzenek, a kollektív céljainak megfelelő eljárásokat kezdeményezzék – az ilyen emberek lelkülete átalakul abban az értelemben, hogy a kollektivitás ügyeinek intézése közben kiküszöbölik gondolkodásukból azt, ami pusztán személyi érdekű; tehát valóságos szervekké lesznek (45.). Ilyen szervezet, ilyen munkamegosztás létezését Jászi a kollektív lélek múlthatatlan előfeltételének tekinti (39.), megtétele esetén azonban teljesen elismeri egy az alkotó egyének lelkétől különböző, mintegy ezek fölött álló kollektív értelmiség”, kollektív lélek „összességi én” (75) létezését. Nem tartja ugyan ezt sem az alkotó egyedektől teljesen különválasztható állagnak (55), sem az egyéni telkekhez merőben azonosan működő szervezetnek (60); elismerte, hogy a kollektív psyche az egyéni pszichéi összehatásából áll elő (61), működésének lényegére nézve azonban azt tartja, hogy azt, miután csak *egyéviék* vagyunk, egyéni értelmünkkel épp oly kevésbé konstruálhatjuk meg teljesen, mint akár a sejtek lelkületét (65., 73.); csupán objektív jelek alapján állapíthatjuk meg létezését. Az „összességi én”-t Jászi az összességi lélekfunkciók, tehát az észrevezés és reagálás megállapíthatóságában látja; az összességi én tudatának (a szoros értelemben vett összességi öntudatnak) kérdését másodrendű fontosságúnak tartja.

amennyiben szerinte az én-tudat nem alapja a lelki életnek, hanem csak produktuma (73), mely az egyénben az élet-tapasztalás, az összességben a történelem által megállapított és megerősített képzetten alapul (74).

Jászinak az egyéniség lényegéről táplálj mechanikusnak nevezhető felfogása miatt kellett az összességek lelkére nézve némiképpen más megállapításokhoz jutnia, mint, amelyeket a jelen dolgozatban kifejtteni szerencsém volt. A magam részéről azoknak véleményéhez csatlakozom, akik szerint az egyéniség lényege, hogy legyen *valaki*, (vagy akár valami) aki a világ jelenségeit magára nézve fontosaknak, kellemes vagy kellemetlen értelemben életébe vágónak *érzi*. Ehhez az alanyiség-érzethez azután másodlagosan és harmadlagosan járul az egyén szervezetének reakciója, esetleg tudatos reakciója ama jelenségekkel szemben.*) A tapasztalás csupán az *én* eszmei fogalmát alakíthatja ki a gondolkodó mechanizmuson belül, ellenben a lét egyéni érzése még minden kialakított gondolat lehetősége nélkül is meg lehet, meg is van minden élő egyedben. Mindnyájan tudjuk, hogy fájdalmat és örömet éreztünk kiseded korunkban, mikor sem az „én” sem az „öröm” és „fájdalom” szavakat nem ismerjük, érezzük most is akárhányszor, teszünk is irányukban anélkül, hogy a fogalmakat előbb minden esetben tisztáznók. Éppen úgy az „összességi személyiség”-nek szerintem nem az az alaplényege, hogy bizonyos behatásokra cselekszik, hanem az, hogy részei, tagjai ezen behatásokat magukra nézve együttesen jelentőséggel bírónak *érik*. Ez teszi ki azt, amit, ha Jászi terminológiájához a legközelebb szeretnék jutni, az „összességi *mi*” szóval lennék kénytelen megjelölni, mintán egy „összességi *én*-t nem vagyok képes sem meglátni, sem megkonstruálni.

Az általam jelen dolgozatomban kifejtettek után együttes lelkületet (2. §.) csakis az emberi csoportokban látok, ezek pedig olyan emberek összességei, akik bizonyos tárgyakkal, jelenségekkel, cselekményekkel mindnyájan egyirányú jelentőséget tulajdonítanak, *de mindegyik a maga*

* L. Oppenheimer i. m.

egyéni létérdeke szempontjából és csakis ebből. Ez az egyéni létérdek kifejlesztheti az egyesben a csoportjához való ragaszkodást, sőt némely keretek, intézmények szeretetét is, melyekben az egyén esetleg egész csoportjával együtt kedvező működési teret, boldogulási lehetőséget talál. Olykor az ilyen tágabb keretek az egyes ember életsorára nagyobb jelentőséget nyernek, mint némely közvetlenebb szükséglet-kielégítési alkalma; innen a látszólagos összeütközés az egyes ember lelkében a magánérdek és a szíven fekvő közérdek között, Ebben az értelemben az élő embercsoportnak „szerve minden egyes ember, akit életviszonyai és ezekből kifejlődött érzelmei a csoportba utalnak.

A Jászi által személyiséggel felruházott szervezetek igaz, csakis akkor jöhetnek létre, ha megalakulásuk egy bizonyos embercsoport érdekeivel megegyezik; esetleg magukba is foglalhatják ezen csoport valamennyi tagját. De azért nem válnak azonosokká az illető csoportokkal, hanem csak érvényesülési formát adnak számára (1. §.) A szervezetek kereteibe azonban igen sokszor olyan emberek is jutnak, akik nem tagjai egyszersmint a szervezetet létesítő és fenntartó csoportnak (idegen nemzetiségek egy nemzet államában). Részletkérdésekben még eme csoporton belül is nézeteltérések, széthúzások merülhetnek fel. Innen azok a nehézségek, melyek a *közakarat* fogalmának felállításában és meghatározásában majd mindazok elé tornyosultak, akik ezzel a kérdéssel foglalkoztak; innen a vergődések az „összes részesek kifejezett, vagy feltételezett akarata”, az „átlagos akarata”, az „egyéni akaraton felülálló közakarat” többékevésbé homályos és zavaros fogalmai között.

A mi felfogásunk szerint a közakarat egyszerűen a közügyeket intéző egyének akarata, – amennyiben összhangban áll az illető társadalmi, állami szervezetet, röviden közületet fenntartó emberi csoport érdekének és kívánságának irányával. A közület ügyeinek intézésére való tényleges hatalom és a közületet uraló csoport irányzatával egyező célzat teszi tehát egy vagy több egyén határozatát, akarátát a közület, az állam, egyház, egyesület közakarataivá – tekintet nélkül arra, hogy az akaratkijelentés a tétéles jog szerint

törvényszerű-e vagy nem. Egy közület, pl. egy állam akaratát kijelentheti a legalkotmányosabb király, vagy köztársasági igazgató-gyűlés, de kijelentheti egy az alkotmány korlátait átugró despota, vagy egy a hatalmat a legtörvénytenebb eszközökkel magához ragadó demagóg, vagy összekülvő társaság is, – ha csak elegendően erős arra, hogy határozatát az életben keresztül vigye és ezzel az erejével aon csoport (a jelen esetben nemzet) közös kívánságának léteszményének irányában él, mely az állami közületet összetartja.

Mert minden közületbe egy-egy embercsoport (nem embertömeg) hoz életet; viszont az embercsoport is a közület keretében éli le életét. A kettő közötti viszonyt úgy jellemezzük, hogy a közület egy nagy élő szervezetnek magukban véve élettelen anyagokból álló, de szilárd, váza – míg a benne élő csoport az eleven vér és szerv-szövet. Miként már említeni szerencsém volt, a közület nem csupán közös akarral valamely *contrat social* útján önkéntesen társult, a közület fenmaradásában nyilvánvalóan érdekelt és ezért lelkesedő egyéneket foglal magában, hanem sokszor (a nagyobb közületek majdnem mindig) olyanokat s, akik a közület fenmaradásában magukat legkevésbé sem érzik érdekelteknek, arra ezért semmi súlyt nem helyeznek, sőt esetleg egyenesen elpusztulását óhajtják. Csupa ilyen ellenséges, vagy akár csak közömbös elemből persze egy közület sem állhat; mindegyikben kell, ha csak kisebbségként is, egy embercsoportnak élnie, melynek tagjai a közület fenmaradását valósággal, tett- és áldozatkészen óhajtják. Egy *állam* sem állhat meg, ha nincs benne *nemzet*, mely össze akarja tartani (a nemzet szót a 22. §. szerint a legáltalánosabb értelemben, nem a legújabbkori eszmék szerint véve) – egy *egyház* sem létezhet tovább, ha nem él benne *vallásfelekezet*. Egy közületet az sem tehet tartósan erőssé, ha egy a sajátképpen! lényegének meg nem felelő embercsoport tette magát úrrá benne; így egy államot, melynek intézményeiben nem egy nemzet, hanem egy valamely papi hierarchia által vezetett vallásfelekezet, egy kaszttá szervezett társadalmi osztály éli közületét, vagy egy egyház, mely-

ben egy pusztán vagyongyűjtő társaság talált magának szervezetet, igen hamar a hanyatlás, züllés, pusztulás útjára kerül.

Ebben az értelemben közakaratról nem lehet szó a közhatalom jogszerinti kezelőinek legtörvényesebb kijelentéseinél sem, mihelyt azok a közületben élő és azt éltető csoport tagjainak a csoport létevel összefüggő érdekei, kívánságai ellen vannak. Félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy alárendelt részletkérdésekben a közhatalom kezelői még szembeszállhatnak a közületet éltető csoport amúgy is rendszerint megoszló közvéleményével, amíg olyan pontot nem érintenek, amelyre nézve a csoportban csak egy vélemény lehetséges, mert a csoport léte és működési lehetősége forog kérdésben. Ha a csoport által éltetett közület szerve ilyen esetben cselekszenek valamit a közületet éltető csoport általános, akarata ellen, ez, ha a legtörvényesebb formák között történik is, nem közakarata érvényesítése, hanem visszaélés.

Persze az ilyen visszaéléseket nem mindig róhatjuk fel az azokat elkövetők egyéni büntényeiként, Hiszen tudjuk, hogy a közületek tagjai, még vezető, igazgató tagjai is, nem olvadnak annyira össze közületükkel, vagy akárcsak az azt éltető csoporttal, hogy ezáltal külön egyéniségüket egészen elvesztenék, vagy megszűnnének más csoportoknak is tagjai lenni. A 3. §-ban láttuk, mennyi csoportban van benne még a legáttekinthetőbb életviszonyok között élő ember is, mennyi különféle kötelék fűzi családjához, vallásfelekezetéhez, nemzetiségéhez, foglalkozási csoportjához, osztályához és mily sokszor jöhet olyan helyzetbe, hogy választania kell az őt magába foglaló csoportkötelékek közt: pl., jobb angol hazafi. vagy hívebb szállító-munkástárs legyen-e. Ilyenkor egy-egy cselekedet, kormány-intézkedés, vagy csak leadott szavazat is, mely az egyik csoport szempontjából visszaélés, egy más. de ugyanazon egyént magába foglaló csoportéból a legközelebbi cselekedet lehet.*)

* A közületi akarat megnyilvánulásának különböző jogi formák éppoly kevésbé képezik ezen dolgozat tárgyát, mint a Jászi Viktorét.

Jászi Viktor kollektív személyiség-elméletével szemben annyira merek menni, hogy a közszervezet kialakulását éppen a csoportlélek szempontjából tekintem szinte alárendelt tényezőnek. Ahol az életcélok, érdekek bizonyos egyirányúsága jelen van, teljesen elégséges a szervezkedésnek egy csökevénye, esetleg a pusztá érintkezés lehetősége, hogy valóságos csoport-lélek alakuljon ki, melynek azután a csoport minden egyes tagja egészen önként valóságos érzékelő mérlegelő és cselekvő szerveként működik. Az álláspontok különbözőségét a Jászi által munkája 72. lapján felhozott példán mutathatom ki a legszemléltetőbben. Ha egy kis tót faluban egy ház kigyulad és az egész község apraja-nagyja összeszalad, hogy az oltásban részt vegyen, ez már a szomszédság által adott egymásrautaltság, kölcsönösség, egyérdékűség szellemének, egy valóságos csoport-szellemnek, kollektív léleknek önkéntes megnyilatkozása a falubeli lakosokban, mint a kollektivitás mindmegannyi élő szervében. Ha ellenben a faluban szervezett önkéntes tűzoltóság léteznék, mélynek tagjai azonban nem tartanák multhatatlan kötelességüknek, hogy minden egyes tüzeset alkalmával működésbe is lépjenek, ez annak volna jele, hogy a faluban egymás mellett lakás még bizonyos közszervezetek kereteinek létesítése után sem volt képes az egyérdékűség érzését kifejleszteni, közszellemet, kollektív lelket életbe hinni.*) Nemzetek élnek igen soká saját államszervezet nélkül, sőt ellenséges államszervezetek keretében, vallásfelekezetek egyházi szervezet nélkül, de a fordított eset. miként láttuk, nem állhat fenn tartósan.

Még csak Jászinak két tömegelelektani észrevételére kell kiterjeszkednem, melyeknek, figyelembevételre a jelen munka tárgyának teljesebb áttekintésére alkalmas. Az egyik az a nagy jelentőség, melyet Jászi a tömegekbe került emberek utánzási ösztönének, vagyis inkább hajlandóságának, szuggesztibilitásának tulajdonít (33.). Ebben a tekintetben

* Jászi által a közszemélyiség és közakarát elemzésénél felrolt különböző vélemények taglalásába nem kívánok belemenni; csak közbevetőleg állapítom meg, hogy ama kérdések vizsgálatánál legközelebb jutottam Hegedűs, Ratzenhofer és Gidding véleményeihez.

egyvetértünk Jászival, csak szükségesnek tartjuk kiemelni, amit Le Bon is észrevett, hogy a tömegekben nemcsak az utánzási, alkalmazkodási hajlam, hanem az ellenmondási vágy is nagymértékben kifejlődik, amit nem egy szónok és a népet vezetni óhajtó más egyén volt már kénytelen sajnosán tapasztalni. Ez az ellenmondási ösztön, miként már a 23. §-ban kifejtteni szerencsém volt, egyik részjelensége az általános ismert védekezési ösztönnek, mely leginkább azok indítványaiival, példájával szemben nyilatkozik meg, akik a tömeget, csoportot alkotó egyének maguktól különbözőknek, idegeneknek, talán ellenségeseknek érznek.

A másik észrevétel, hogy a tömegbe került ember cselekvését bizonyos gátló képzetek, nevezetesen a felelősségtudat és szeméremérzet kikapcsolódása teszi szertelenné (30.); mert nem látszik sem súlyos következményűnek, sem illetlennek azt tenni, amit az ember körül mindenki tesz, vagy legalább követel. Ezzel szemben Le Bon, bár munkája 24. lapján a tömegbe került egyes felelőtlenségét is állítja, már meglátja, hogy éppen a tömegek képesek a legmélyebb elvetemültség és cinizmus mellett a legmagasabb erkölcsi mérték felállítására és aggályos betartására (i. m. 48.). A mi álláspontunk szerint csakis az egyérekű emberek csoportját képviselő tömegek gyakorolnak az egyén magatartására befolyást, nem pedig a közömbös emberekből véletlenül összeverődött sokadalmak, melyekre különben Jászi szintén nem helyez súlyt. Az ilyen csoport-tömegben azonban az egyén felelősség- és szeméremérzete nem kapcsolódik ki, csupán tartalma módosul. Tudjuk, hogy mindkét érzetnek forrása a cselekedeteink lehető következményeitől, különösen a környező emberek irántunk való magatartásának kedvezőtlen alakulásától való, olykor tudat alatti félelem. Nos, egy csoport tagjává vagy egy tömeg részlemévé lett egyénnél ez az érzés még fokozott mértékben érvényesül, határozottabb irányt vesz, mert biztosabb zsinórmértéket talál a tömegben körülötte levő csoporttársak határozott állásfoglalásában, cselekvési irányában. Az a polgár, aki rendszerint a világért sem okozna nyilvános helyen feltűnést kiabálásával és ágálásával, egy kiabáló és ágáló tömegben esetleg éppen azért viselkedik úgy, mint a többi, hogy

itt se okozzon feltűnést, ne szigetelje el magát csendességével társaitól; valósággal szeméremérzetből kiabál és ágál. Akik pedig a francia forradalom viharos napjaiban halált kiáltottak az arisztokratákra, körül táncolták a véres guillotinet, sőt vadállati kegyetlenséggel marcangolták a kezeik közé került ellenfeleket, sok esetben lehettek előző szenvedések által a vég-sőkig elkeseredett, olykor bomlott idegzetű egyének, de igen sokszor óvatos, alkalmazkodó, sőt egyenesen gyáva nyárspolgárok, akik nemcsak hangadó vadabb társaik bosszújától féltek, hanem a felelősségtől is, mely rájuk háramolhatnék, ha lanyha magatartásuk miatt ügyük vereséget szenvedne, a francia nemzet ismét a régi kiváltságos csoportok rabigájába kerülne.

Nem vagyok elég merész, hogy e fejtegetésekkel Jászi Viktor álláspontját megdönteni kívánjam, sőt készséggel elismerem, hogy elmélete értékes támpontokat szolgáltatott a *közszervezetekben meynyilatkozó kollektív lélek* megértésére. Ezzel szemben magamnak csak azt a csekély érdemet bátojkodom igényelni, hogy megkísértettem a Jászi által nyitva hagyott kérdés (74.) megoldását: *miképen tevődik össze, az egyének pszichéjéből a közületi kollektív lélek.*

27. §. *Az emberiségi csoport.*

Manapság nagyon szokásossá lett afelől panaszkodni, hogy az emherekből kivész az egymáshoz ragaszkodás, a régi megszentelt kötelékek tisztelete; lazul a családok összetartása, a munkások és alkalmazóik között többé nincs patriarchális viszony, a cselédek nem ragaszkodnak egy-egy háztartás kötelékéhez, az emberek mind kevésbé hiszik el egy országról, hogy „itt élned, halnod kell”, mindinkább ott keresik boldogulásukat, ahol erre legtöbb kilátást vélnek találni, még a régi uralkodó osztályok közös hagyományai, szokásai, világnézletei idegenek az új nemzedék előtt. Ezt a jelenséget letagadni nem lehet, sőt meg kell állapítanunk, hogy minél műveltebb valamely társadalom, annál ritkábban ragaszkodik benne az egyes ember feltétlenül az emberek bizonyos csoportjához. A nyugat-európai művelt ember lemosolyogja a keletit, aki nem képes más embert jóakaró

tárgyilagossággal tekinteni, mindönkit vagy a rajongásig szeretnie, vagy ádázul gyűlölnie kell.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a műveltebb, magasabb fejlettségű emberiségben gyengébb az emberi együttérzés, mint a régi kezdetleges barbárban; képtelenség lenne ilyesmit állítani, mikor a háborúk, legalább a valóban művelt nemzetek között annyival ritkábbak lesznek a büntetőjog régi embertelen alakja, a bűnöket emberek kínzásával és megalázásával megtorló rendszere helyébe a bűn okait kutató és megszüntető társadalmi, állami munka lép, a jótékony intézmények óriási száma tartja távol az lóhalálnak köztünk azelőtt annyira otthonos rémét, nagyszerű tanintézetek, tudományos intézmények, alapítványok teszik lehetővé, hogy mind több ember tanuljon, dolgozzék az eddiginél hatékonyabb módon nemcsak a maga, de minden embertársának javára is. Sőt inkább azt kell látnunk, hogy az összes emberek, különösen az összes művelt, polgárosult embereik közössége ma már az élet sok helyzetében nagyobb mértékben védelmezi, segíti az egyes egyént, mintsem azt régi szűkebb csoportjai megtenni képesek volnának, minek folytán lelkületében az emberiségi közösség, az *emberiségi csoport* lelke válik uralkodóvá, míg a szűkebb csoport-lelkek többé-kevésbé elhalványulnak benne, így az az ember, aki a világban minden családi támasz nélkül boldogul, a vele érintkező vadidegen emberek részéről nem bántalmazást és üldözést, hanem komoly bajaiban még részvétet és támogatást is tapasztal – nem fog annyira ragaszkodni a családi kötelékhez, mint a régibb idők embere, akit még az agyonveréstől és az éhenhalástól is csak épen családjának, rokonságának összetartása óvott meg némikép. Hiszen mai társadalmunkban látjuk azt is, hogy a családi kötelék azokban az osztályokban lazult meg leginkább, amelyekben az egyes ember a családtól aránylag a legkevesebbet, a családon kívül álló emberektől a legtöbbet várhat: tehát a teljesen vagyontalan bérmunkásoknál és a már prolétari-sait értelmiségieknél, akik foglalkozásuk miatt aránylag kevés időt tölthetnek családjaik körében, hozzátartozóik .szükségletei, szokásai, hibái által pedig gyakran még kere-

setükben, jövedelembeosztásukban, boldogulásukban is akadályozva látják magukat. Ellenben a vagyont élvező és átörökítő polgári és földműves-családokban, úgyszintén a családi befolyást, összeköttetést és hatalmat gyümölcsöztető főrangúaknál a családi kötelék érzése még igen élénk. Ugyanez áll a tágabbkörű család, a nemzetség, továbbá a törzs kötelékeire nézve, amelyek a gazdasági fejlődés egy bizonyos szakában szinte végzetes fontossággal bírnak.*)

A nemzeti érzéssel épen így vagyunk. Amíg az egyik nemzet tagja a másiktól csak legyilkolást, rabszolgaságba vetést, vagy legalább is minden keresettől, érvényesüléstől elzárást várhat, természetes, hogy csak saját hazájának győzedelmes hatalmában fogja egyéni boldogulását és becsületét is megtalálni. Ellenben az az ember, akit hazája határain kívül ugyanolyan vagy éppen jobb kereseti és megélési lehetőség, ugyanolyan megbecsülés vár, mint otthon – az már legfeljebb a nevelés és a régi tömegszuggeráció hatása alatt lehet még egy ideig olyanforma, minden idegent gyűlölő sovíniszta, mint ősei voltak.

A valóban művelt országokban, ahol az ember megbecsülése, védelme és támogatása már bizonyos magaslatot elért, az egyes társadalmi osztályok között sem képzelhető olyan gyűlölködés, mint aminő pl. a francia forradalom idején a nemesség és polgárság között létezett. Az osztályellentéteket különben még vagyoni és hatalmi különbségek fennállása mellett is visszaszorítja az általánosan elismert

* Némely gyarmatosító hatalom a „benszülöttek” földjeinek sommás elkobzására, vagy potom pénzen összevásárlására kitűnő ürügyet talált ott, ahol még a nemzeti, vagy törzsi földközösség fennállott, esetleg az egész földterületet jogi fikcióval a nemzetséggő szerepét betöltő egyén birtokának tekintették. Ez a fikció nem járt túlságos hátrányokkal addig, amíg a nemzeti kötelék oly szoros volt, hogy az egyedüli birtokosnak tekintett tag kötelességének és egyben életérdekének tarthatta összes vérei eltartását, úgy, hogy a tulajdon kérdése itt szinte mellékes volt. De mindjárt megszűnt az lenni, amint a birtokos atyafi helyébe egy magát mindenre feljogosítva, de semmire se kötelezve érző gyarmatosító lépett, vagy ha csak a nemzetséggőnek jutott eszébe az európai jogrendszerbe félreértően, helytelenül áttüzetett jogcímével kisémmizett vérei rovására visszaélni.

életigények bizonyos fokig egyenlő, volta.*) Vagy ha az alsóbb helyzetűeknek megvan az a meggyőződésük, érzésük, hogy a magasabban állóik előnyeikért megfelelő szolgáltatásokat is tesznek, megfelelő áldozatokat is készek hozni, ha olyan célok érdekében fejtenek ki a rendes mértéknél jelentősebb tevékenységet, melyéket a közrendűek is a magúikéval közöseknek, nem pedig az előkelők legsajátabb céljainak tekintenek.**)

Ezen biztató jelek alapján, ha távol jövőben is, elképzelhetünk egy oly állapotot, melyben az egyes szűkebb embercsoportok legfeljebb kisebb jelentőségű, könnyű szerrel elintézhető kérdésekben fognak egymással szembe kerülni, míg az *élet* nagyobb szükségletei, részint az altruista segítség, részint a kölcsönösség alapján nem szétválasztani, hanem egyesíteni fogják valamennyiüket.

Az egyetemesebb emberi közülethez való szorosabb csatlakozás különben nem jelenti a szűkebb csoportközületeknek, a családnak, nemzetnek, társadalmi osztálynak megtagadását, vagy elhanyagolását. Sőt miután az emberiség mindezen szűkebb csoportokat magában foglalja, az emberi eszmények diadalra juttatása által szolgálhatja az egyes ember leginkább azokat a csoportokat is, melyeknek különös, vagy kizárólagos szolgálását a régibb felfogás kötelességévé tette. Így legszűkebb családját is azzal biztosíthatja az ember legjobban minden nélkülözés, bántalom, méltatlanság ellen, ha számára az emberséges gondolkodás elterjesztése

* Japánban nagyrészt azért nem érvényesülnek a létező jelentékeny osztálykülönbségek nagyobb mértékben, mert ott az összes, tehát a magasabb osztályok igényei is alacsonyak, közel állnak az alsó osztályok számára a felső részéről is elismert igények színvonalához. Bernstein Eduard Budapesten 1914. március 15-én tartott előadásában a tőkés és munkásosztály kölcsönös viszonyának elmérgesítő, harcra ösztönző vonását nem az általános nyomor növekedésében, hanem a gazdagok és szegények életsora közötti különbség „Abstand” növekedésében állapította meg. Ellenben tényként szegezte le, hogy az alkalmazottak „Angestellten” 80%-a bérmunkások szintje szerint keres és ezért a bérmunkásokkal együtt érez.

** Ennek példája a katonákkal együtt nélkülöző, küzdő, vagy gondoskodó győzelemre vezető kedvelt tisztok, vezérek, uralkodók és győlött piperkóc tisztok közötti különbség

útján lehetőleg valamennyi ember jóakarátát, segítő készségét, megbecsülését biztosítja. Miként már a 22. §-ban érinteni szerencsém volt, nemzete valódi életérdekét sem szolgálhatja az ember jobban, mint ha az összes nemzetek közötti béke, megértés és megbecsülés meggyökereztetése által megóvja minden támadástól, elhárítja gazdasági, művelődési, társadalmi fejlődésének minden akadályát. Végre az élet oly javítása, melyet az emberiség egyetemes erőfeszítése mindnyájunk előnyére kiharcol, nagyobb mértékben emeli minden osztály tagjának jólétét, boldogságát, mint egyoldalú osztályérdekének bármily messzemenő érvényesítése.

Igaz, hogy az általános emberi. közösség érzésének uralkodásával a szűkebb csoportközösségeknek csupán az a szolgálása fér össze, mely a rajta kívül állók jogos érdekével is összeegyeztethető, míg ezen érdekek megsértése a saját szűkebb csoport kedvéért is annál inkább válik erkölcsi lehetetlenné, minél teljesebbé lesz az egyetemesebb kötelék uralma. Hogy emellett a szűkebb csoportok tagjainak egymás közötti összetartása is elveszti némely kirívó vonását, az igaz, de természetes is, inert a kevesebb támadásnak kitett, kevesebb cél megvalósítására kizárólagosan hivatott szűkebb közösség egyes tagjainak cselekvését már csak csekélyebb mértékben, kevesebb esetben szabályozhatja.

A déltengeri szigetek emberfej-vadászai, akik minden más csoport tagját megölendő ellenségnek tartják, a maguk csoportjabeliekkel a legáldozatkészebb összetartásban élnek. A barbár családi nemzetségek nagymértékben egymás védelmére utalt tagjai egymásért mindig készeik voltak perdöntő esküt tenni, még a tényállás alapos ismerete nélkül, sőt az esküvel ellenkezőnek ismeretes esetén is, bár a hamis eskü következményei nagyon súlyosak voltak.*) A kereső munkájukban különféle támadások által veszélyeztetett középkori céhek tagjai egyiküknek másokkal összeütközése esetén

* Még az olaszok tripoliszi háborúja után dicsekedett egy arab sejk azzal, hogy törzse a szomszéd törzs felett annyira uralkodott, hogy ez utóbbi a vérbosszú elkerülése végett azonnal megbüntette azt a tagját, aki az előbbiből valakit megölt. A derék sejk tehát a gyengeség, gyávaság jelét látta abban, ami a művelt nemzetek között természetes jogi követelmény.

kötelességüknek tartottak céhtársukat segíteni tekintet nélkül arra, hogy ki volt a támadó. Mikor a földbirtokos nemesség a tőkés polgárság térfoglalásával elveszni látta lábai alól a talajt, kisiklani osztályorsosai kezéből a birtokot, hatalmat, akárhány régi nemes tette magát tönkre azzal* hogy már eleve igen kétes fizetőképességű rendtársainak fogyasztási-hitel adósságaiért jótállt. Mondhatjuk-e azért, hogy az emberi összetartás ezen jelenségeinek felbukkanása majd eltűnése erkölcsi értékek elveszését, a valóban (becses eszmények eltűnését jelentette?

Meg kell barátkoznunk azzal a gondolattal, hogy mindazon csoportok közül, melyekbe tartozunk, a legszélesebb körű lesz a leglényegesebb, azt kell a 3. §-ban vázolt társadalmi lélekdiagrammákon a legvastagabb vonallal elhatárolnunk. Ez a nagy emberi közösség, melyről már annyi kiváló szellem álmódzott, amelyre annyi más komoly erőfeszítéssel törekedett, melynek eljövételét ismét mások biztos reménykedéssel előre látták, az egyes részcsoportokat, családokat, nemzeteiket, osztályokat talán egykor valóban összhangzó együttműködésben tarthatja, eltüntetve belőlük minden vad, barbár, ellenszenves vonást, de fentartva, sőt teljesebben kifejelesztve mindegyikből, ami bennük ma valóban értékes és kedves.*)

Ennek ugyan egyik feltétele, hogy az emberek harcoló és uralkodó ösztöne végleg elforduljon embertársaitól, hogy mindenki csak embertársaival *együtt*, de nem embertársai *főlött* óhajtson úr lenni.***) Ez is lehetséges lesz – bármennyien csóválják erre a fejüket – mihelyt az emberek és embercsoportok, nemzetek, osztályok általánosan a kölcsönös szolgálatok, a „do ut des” álláspontjára állnak egymással szemben. Ám vegye igénybe mindenki minden felebarátjától bevallottan a legjobbat, minden ember munkáját, esz-

* Az őskeresztény chiliastáktól az utópista szocialistákig a legkülönbözőbb álláspontú emberbarátok segítették előre az emberiség összhangzatosabb társadalmának eljövételét. Pulszky Ágost is az egymás fölé helyezkedő „társadalmak” megkoronázását az „emberiségi társadalom”-ban látja.

** Oppenheimer ezt az eszményi állapotot „akráciá”-nak nevezi, és szigorúan megkülönbözteti az anarchiától.

méjét, minden föld anyagi és minden nemzet szellemi termékét, minden osztály vagy foglalkozási csoport különleges képességét – erre joga van, amíg ő maga is saját csoportbelijeivel együtt a legjobbat nyújtja minden más embertársának.*) Az emberi gazdasági és társadalmi fejlődés iránya különben is az, hogy ami kezdetben harc, ellentét volt, az utóbb békés munkamegosztássá és- egyesítéssé válik. Példa erre a város és a falu viszonya: a legelső városok magvai a mezők szétszórt népe fölött zsarnokoskodó, azt fosztogató szervezett rabló hordák megerősített székhelyei voltak, utóbb a bennük kifejlődött ipari tevékenység révén szolgálatokat kezdtek teljesíteni a vidék népének az ettől nyert élelem fejében és azóta a város és falu egymásnak mind nélkülözhetetlenebb munkatársa, kiegészítője, erőforrása lesz. Miért ne állhatna be ez az állapot idővel a különféle művelődési irányú nemzetek, mindenrendű foglalkozási osztályok között?

Csak egyféle ügykörmegosztás nem látszik az emberiségi nagy társadalom végleges kialakításával összeegyeztethetőnek: épen az első és legrégebb, az, mely az emberek egy részét harcosokká, a másikat dolgozókká tette. Ennek a megosztásnak elmaradhatatlan következménye, hogy az az ember, aki harcos, vagy csak inkább, önkéntesebben harcos a másikinál, már ezen a címen feltétlenül magasabbrendűnek érzi magát, bármennyit dolgozzék is érte amaz, különb életet, több előnyt és nagyobb megbecsülést igényel, mert mindezekért nem ideje és ereje egy-egy részét adja oda, hanem a harcban mindig egész egyéniségét veti latba, egész életét dobja serpenyőbe. A harcos és a dolgozó közül csak az előbbi lehet úr, az utóbbi szükségképen szolgál;**) valamennyi ember tehát nem akkor lesz úrrá, amikor valamennyi munkára szánja magát, hanem amikor valamennyi azzal az elhatározással forgatja majd munkaeszközét, hogy adott esetben fenyegetett joga védelmére bármikor harci fegyverrel fogja azt felcserélni. Erre a kétoldalú lelki készsége különben a leigázottaknak uraik által

* Erre szűkebb körben történtek már komoly és nem egészen eredménytelen kísérletek, így a középkori céhekben is, melyek szigorúan büntették azon tagjaikat, akik rossz munkát mertek szolgáltatni.

** V. ö. Ágoston Péter: A munka rabsága.

időnként hadi sorba hívása, sőt kényszerítése a régibb időkben és legújabban az általános hadkötelezettség fokozatosan neveli az emberiséget. Ez nem hozza magával az emberiség elvadulását, egy vad harcos társadalom erkölcsi színvonalára visszacsúlyedését, sőt amint az általános fegyverkezés a művelt nemzetek között ritkábbakká tette a háborúkat úgy minden egyéb emberi küzdelemre vezető erőszakosság ellen erős gátló korlátot emelne annak tudata, hogy nincsenek már védtelenek, sőt minden támadó megfelelő erős ellenállásra számíthat.

Dolgozatom elején (1. §.) említettem azt a magában véve igaz elméletet mely szerint az ember képességeit éppen a más emberekkel, tehát hozzá igen hasonló erejű ellenfelekkel való küzdelme fejlesztette ki. Hamis nyomon járna azonban, aki ebből az igazságból azt következtetné, hogy az emberek és emberek közötti harc egy olyan nevelő eszköz, melynek elenyészése az emberiség elernyedését, hanyatlását vonná maga után. Ama nevelő eszköz betöltötte hivatását, amint az emberek meglátták, hogy más eszközzel, másféle eljárással jobban boldogulhatnak. Az egyes ember és embertársa közötti élet-halál-harc az életfentartás észszerű eszközéből közönséges büntetté válik, mihelyt az emberek észreveszik, hogy bizonyos csoportosulásban egyesített erővel jobban megszerezhetik élelmüket, inkább visszaverhetik még létező ellenségeiket, mint szétszórt, rendetlen harcaikban. Mind szélesebb a köre azon embereknek, akikre nézve a békés együttműködés szükségét, erkölcsi parancsát felismerik, mind ritkábbak az alkalmak, melyeknél a más emberek megtámadását megengedik. Es az emberiség emellett haladt, boldogult, szaporodott és nem hanyatlott. Ha tehát egyszer megérlelődik és valóban közkincsé válik a ma még csak a világosabb lelkekben élő meggyőződés, hogy minden embernek, minden embercsoportnak minden emberrel és embercsoporttal egyetértően kell élnie, dolgoznia és *harcolnia*, ez azt fogja mutatni, hogy az ember és ember, de még az emberi csoportok, nemzetek, osztályok közötti harcoknak is lejárt az ideje, az emberi boldogulást, fejlődést mar más munka- és harctereken kell keresni.

Mert harc az, amely az együttesen szervezett emberi társadalomra vár. Eme legnagyobb csoport életképességéhez, tagjainak együttműködő készségéhez valóban nem hiányzik

egyike sem azoknak az előfeltételeknek, melyekről a 24. §-ban megállapítottuk. hogy minden emberi csoport együttműködésben tartásaihoz szükséges: sem a minden egyén javára közös erővel elérendő nagy cél sem a csupán minden egyén közremunkálásával legyőzhető nagy akadályok. Mindig többet tesz minden egyes emberért a mind nagyobb mértékben szervezett emberiség és mindig többet lát meg, amit még tehet, még tennie kell minden emberért. Csak a járványok leküzdésére, a hasznos ismeretek általános elterjesztésére, minden égőv termékeinek, sőt helyzeti előnyeinek is minden ország lakói számára hozzáférhetővé tételére, a termelés akadályainak (pl., növénybetegségek) nemzetközi elhárítására kell ismételten utalnunk. A nemzetközileg szervezett tudomány diadalmasan gázol át oly akadályokon, melyek ellen az elmúlt idők legkiválóbb szellemei hiába küzdöttek családjuk, barátaik, nemzetük korlátolt erejével. Ma már a halál legyőzésére mer gondolni, legalább abban az értelemben, hogy megszűnjék, vagy ritkává váljék a gyermekhalandóság, úgy mint a fertőzőbetegségek, a munkaképes javakorban álló emberek időelőtti kínos elpusztulása és mindenki, aki egyszer ebbe a társadalomba beleszületett, bizton remélhesse, hogy csak egy kellemesen eltöltött, a maga egészében észszerűen kiélvezett élet után fog jobblétre szenderülni.

A nagy célok elérése elé azonban nagy akadályok is tornyosulnak, melyek az összemberiség csoport-erejét ugyancsak igénybe vehetik. A természet erői még csak kis részben szolgálják az emberiség javát, nagyon sok tekintetben még hátráltatják az ember boldogulását, rombolják művét. Kellő alakításuk, irányításuk tehát még sok, nagy küzdelmet, munkát igényel. És magának az emberi társadalomnak fejletlensége. az emberi nem legnagyobb részének barbár állapotokban senyvedése, más embertömegek értelmi és erkölcsi színvonalától elmaradása, a még viszonylag leghaladottabb országok határcölöpei között is, még mindig dühöngő tudatlanság, műveletlenség, gyűlölködés, szűkkörű egyéni és csoport-önzés, s saját érdek elvakult félreismerése, mindezek együtt valóban egy oly akadály, oly ellenség, mely tökéletesen megérdemli hogy ellene egyesült erővel lépjenek fel azok, akiknek lelkiületét, jellemét már áthatotta és magába foglalta ama nagy egyetemes csoport lelke, melynek neve: *Emberiség*.